Grigore Rusu

STRUCTURA FONOLOGICĂ A GRAIURILOR DACOROMÂNE

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1983

Coperta : SIMONA NICULESCU

405017

CUPRINS

PC
790
R87
1983

Bibliografie 7
INTRODUCERE 17

VOCALISMUL 25

Vocalele [i], [ĕ], [û], [oă], [ö], [ü] 26
Vocala [ă] în poziție protonică 31
Vocalele [o], [e], [ă] 42
Statutul fonologic al vocalelor [a], [ă], [e], [o], [i], [i], [u] . 58

Diasistemul vocalic 69

CONSONANTISMUL 73

Consoanele palatalizate, consoanele muiate (dorsopalatale) și corelația de palatalizare 74
Consoanele finale labializate. Ariile de răspîndire și problema dispariției labializării 80
Consoanele labiale [p], [b], [m], [f], [v]. Transformări fonetice. Observații fonologice 92
Consoanele dentale [t], [d], [n] 124
Consoanele [s], [z] și semioclusiva [ț] 137
Consoanele fricative [ș], [j] 154
Oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] 163
Africatele [ĉ], [ĝ] 168
Consoanele lichide [l], [r] 178

Diasistemul consonantic 187

CONCLUZII 190
Lista hărților 193
Indice de autori 195
Résumé 197

X2524229

BIBLIOGRAFIE*

ABREVIERI

ALR I = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALR I) de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.

ALR II = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj, Partea II (ALR II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu—Leipzig, 1940.

ALR II, SN = *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, București, vol. I—II, 1956, vol. III, 1961, vol. IV, 1965, vol. V, 1966, vol. VI, 1969, vol. VII, 1972.

ALRM I = *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALRM I) de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.

ALRM II = *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea II (ALRM II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu—Leipzig, 1940.

ALRM II, SN = *Micul atlas lingvistic român*, serie nouă, București, vol. I, 1956, vol. II—III, 1967.

ALRT = E. Petrovici, *Texte dialectale*, suplement la Atlasul lingvistic român II, Sibiu—Leipzig, 1943 [Muzeul limbii române din Cluj].

ALRR — *Mar.* = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureș*, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, vol. I, [București], 1969, vol. II, 1971, vol. III, 1973.

BL = *Bulletin linguistique*, publié par A. Rosetti, București, 1933—1948.

BPh = *Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide"*. Iași, 1934—1945.

BSF = *Buletinul Societății Filologice*, I—III, București, 1905—1907.

Capidan, *Arom.* = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.

---

* Bibliografia cuprinde toate izvoarele puse la contribuție la elaborarea lucrării de față, indiferent dacă în text ne-am referit sau nu la ele, precum și studiile și articolele apărute în diversele reviste de specialitate citate frecvent în cursul expunerii. Nu figurează o serie de lucrări care au fost amintite, în majoritatea cazurilor, o singură dată în note.

Cele din care am extras faptele de limbă discutate, precum și revistele la care se fac trimiteri mai frecvent în corpul lucrării, sînt indicate prin sigle și abrevieri și sînt trecute în fruntea bibliografiei.

Dacă un studiu a apărut și într-o limbă străină, am ales aproape totdeauna versiunea românească.

Ordinea în care sînt date titlurile este cea alfabetică a numelor autorilor. Cînd am înregistrat mai multe lucrări ale aceluiași autor, am respectat ordinea cronologică a apariției lor.

Capidan, *Megl.* = Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I (1925), II (1928), III (1936).
CL = *Cercetări de lingvistică*, 1956 și urm.
DI = *Dicționar invers*, [București], 1957.
DR = *Dacoromania*, Buletinul Muzeului limbii române, I—XI, Cluj, 1921—1949.
FD = *Fonetică și dialectologie*, I, București, 1958 și urm.
GS = *Grai și suflet*, Revista Institutului de filologie și folclor, I—VII, București, 1923—1937.
LR = *Limba română*, I, București, 1952 și urm.
NALR — *Olt.* = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu de Dr. Teofil Teaha, Ion Ionică și Valeriu Rusu, București, vol. I, 1967, vol. II, 1970.
Omagiu Iordan = *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1958.
Omagiu Rosetti = *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965.
PLG = *Probleme de lingvistică generală*, I, București, 1959 și urm.
Pușcariu, *Istr.* = Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, București, I (1906), II (1926), III (1929).
R(R)L = *Revue (roumaine) de linguistique*, I, București, 1956 și urm.
RS = *Romanoslavica*, I, București, 1958 și urm.
SCL = *Studii și cercetări lingvistice*, I, București, 1950 și urm.
TCLP = *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 1—8, Prague, 1929—1939.
TILR II = *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969.
Weigand, *Jb.* = *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig*, hgg. v. G. Weigand, Leipzig, I—XXIX, 1894—1921.
WLAD = G. Weigand, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909.

STUDII

Avram Andrei, *Asupra clasificării vocalelor românești*, SCL, VI, 1955, p. 209—220.
Avram Andrei, *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, SCL, VII, 1956, p. 193—204.
Avram, Andrei, *Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română*, SCL, VIII, 1957, p. 55—61.
Avram, Andrei, *Considerații fonologice asupra rimelor românești*, FD, vol. I, p. 9—14.
Avram, Andrei, *Cercetări asupra sonorității în limba română*, [București], 1961.
Avram, Andrei, *Trecerea lui* [ụo] *la* [ụă] *în graiul crișean*, SCL, 1962. p. 325—335.
Avram, Andrei, *Despre dialectologia structurală*, LR, XI, 1962, 617—627,
Avram, Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964 (extras din SCL, XV, 1964, nr. 1—5).

Avram, Mioara, *Note asupra accentului ca mijloc de diferențiere semantică în limba română, Omagiu Iordan*, p. 53—58.
Bolocan, Gh., *Structura dialectală a limbii în lumina raportului dintre general și particular. Interdependența sistemelor dialectale*, LR, XIV, p. 637—646.
Brîncuș, Gr., *Cercetări asupra unui grai de tranziție*, „Revista Universității C. I. Parhon", Seria științe sociale, 1955, nr. 2—3, p. 197—205.
Burger, André, *Phonématique et diachronie à propos de la palatalisation des consonnes romanes*, „Cahiers Ferdinand de Saussure", Genève, XIII, p. 19—33.
Byck, J. et Graur, Al., *De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, București, 1933 (extrait du BL, I).
Candrea, I.-A., *Graiul din Țara Oașului*, București, 1907.
Candrea, I.-A., *Constatări în domeniul dialectologiei*, GS, I, 1924, p. 169 urm.
Caragiu-Marioțeanu, Matilda, *Sistemul fonologic al aromânei*, SCL, XIV, 1963, p. 311—330.
Caragiu-Marioțeanu, Matilda, *Sur le diasystème phonologique. Question de méthode*, R(R)L, XI, 1966, p. 525—529.
Caragiu-Marioțeanu, Matilda, *Fono-morfologia aromână. Studiu de dialectologie structurală*, București, 1968.
Cazacu, Boris, *Despre procesul de diferențiere în graiul unei comune (Meria — Hunedoara)*, SCL, VII, 1956, p. 245—266.
Cazacu, Boris, *Despre dinamica limitelor dialectale*, FD, V, 1963, p. 27—39.
Cazacu, Boris, *Studii de dialectologie română*, București, 1966.
Ciparîu, Timotei, *Gramatica limbei române*, Partea I, București, 1869.
Coseriu, Eugenio, *Sistema, norma y habla*, „Revista de la Faculdad de Humanidades y Ciencias", Montevideo, [VI], 9, p. 113—177.
Coseriu, Eugenio, *La geografía lingüística*, „Cuadernos del Instituto lingüístico latino-americano", 11, Montevideo, 1965.
Coseriu, Eugenio, *Sincronía, diacronía y tipología*, Actos del XI Congresso international de lingüística y filología románicas (Madrid, 1965), Madrid, 1968, p. 269 urm.
Coteanu, Ion, *Epocile de evoluție a limbii române*, SCL, IX, 1958, p. 151—158.
Coteanu, Ion, *Criteriile de stabilire a dialectelor limbii române*, LR, VIII, 1959, p. 7—16.
Coteanu, Ion, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.
Dauzat, Albert, *La géographie linguistique*, Paris, 1922.
Dauzat, Albert, *Les patois. Évolution, classification, étude*, Paris, 1927.
Dauzat, Albert, *La méthode des nouveaux atlas linguistiques de la France*, „Orbis", IV, 1955, p. 22—31.
Densusianu, Ovid, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
Densusianu, Ovid, *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1961.
Doroszewski, Witold, *Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale*, „Actes du huitième Congrès international des linguistes", Oslo, 1958, p. 540—572.
Dukelski, N. I., *Cercetări de fonetică experimentală asupra palatalizării consoanelor românești*, FD, II, 1960, p. 7—46.
Felix, Jiří, *Asupra alternanțelor fonologice din flexiunea verbală românească*, SCL, XVI, 1965, p. 791—801.
Fourquet, Jean, *Linguistique structurale et dialectologie*, „Fragen und Forschungen im Bereich und Umkreis der germanische Philologie, Berlin, 1956, p. 190—203.
Frîncu, Teofil și Candrea, George, *Românii din Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888.

Gálffy, Mózes, *Principii în cercetarea sistemului fonetic al dialectelor, Omagiu Iordan*, p. 303—315.
Gheție, Ion, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, SCL, XV, 1964, p. 317—346.
Gheție, Ion, *Contribuții la istoria trecerii lui* ea *la* e (leage>lege). *Prezența lui* ea *în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, LR, XVII, 1968, p. 501—508.
Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
Giosu, Ștefan, *Subdialectul maramureșean*, „Studii și cercetări științifice. Filologie", Iași, XII, 1963, fasc. 1, p. 91—110.
Gîlcescu, T., *Cercetări asupra graiului din Gorj*, GS, V, 1931, p. 64—124.
Gramatica limbii române, vol. I, București, 1954.
Grammont, Maurice, *Traité de Phonétique*, Paris, 1933.
Graur, A. et Rosetti, A., *Esquisse d'une phonologie du roumain*, BL, VI, 1938, p. 5—29.
Graur, Al., *Cu privire la* ă>a *în românește*, SCL, IX, 1958, p. 263—264.
Graur, Al., *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, București, 1960.
Graur, Al., *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968.
Gregorian, M., *Graiul din Clopotiva*, GS, VII, 1937, p. 132—193.
Grootaers, W. A., *Les premiers pas à la recherche des unités dialectales*, „Orbis", XII, 1963, 2, p. 361—380.
Grootaers, W. A., *La discussion autour des frontières dialectales subjectives*, „Orbis", XIII, 1964, 2, p. 380—398.
Grootaers, W. A., *Une nouvelle méthode pour déterminer la chronologie des aires dialectales*, „Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale", Louvaine, 1964, p. 60—67.
Hamp, Eric P., *Consoanele românești și metodologia fonologică*, CL, IV, 1959, p. 171—175.
Harald, Weinrich, *Lois phonétiques et lois phonologiques*, „Actes du Xe Congrès international de linguistique et philologie romanes, Strasbourg, 1962", Paris, 1965, p. 877—887.
Haudricourt, A. G., *Quelques principes de phonologie historique*, TCLP, 8, 1939, p. 270—272.
Haudricourt, A. G. et Juilland, A. G., *Essai pour une histoire structurale du phonétisme française*, Paris, 1949.
Hjelmslev, L., *Notes sur les oppositions supprimables*, TCLP, 8, 1939, p. 51—57.
Hockett, Charles, *A system of Descriptive Phonology*. „Language", XVIII, p. 3—21.
Iancu, Victor, *Originea și evoluția palatalizării dentalelor românești*, SCL, XVIII, 1967, p. 297—313.
Iancu, Victor, *Consecințele fonologice ale palatalizării dentalelor românești*, CL, XIV, 1969, p. 31—36.
Ionașcu, Al., *Cu privire la problema „diftongării" lui* e *și* o *accentuați în poziția* a, e, *Omagiu Iordan*, p. 671—675.
Iordan, Iorgu, *Un fenomen fonetic românesc*: ă *neaccentuat*>a, „Revista filologică", I, 1927, p. 117—154.
Iordan, Iorgu, *Graiul putnean*, „Ethnos", I, 1941, p. 90—117.
Iordan, Iorgu, *Limba română contemporană*, Manual pentru instituțiile de învățământ superior, [București], 1956.
Iordan, Iorgu, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, București, 1962.
Isačenko, A. V., *Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen*, „Linguistica slovaca", Bratislava, 1939/1940, p. 64—76.

Istrate, G., *Graiul satului Nepos* (județul Năsăud), BPh, IV, 1937, p. 50—97.
Istrate, G., *Despre însemnătatea cercetărilor dialectale*, SCL, VI, 1955, p. 109—131.
Istrate, G., *Noul Atlas lingvistic român*, FD, II, 1960, p. 141—168.
Ivănescu, Gh., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947. Extras din BPh, vol. XI—XII (1944—1945).
Ivić, Pavle, *Importance des caractéristiques structurales pour la description et la classification des dialectes*, „Orbis", XII, 1963, p. 117—131.
Jakobson, R., *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*, TCLP, 2, Praga, 1929.
Jakobson, R., *Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues*, în N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1957, p. 315—336.
Jakobson, R., *Les unions phonologiques des langues*, „Le Monde slave", Paris, VIII, p. 388—395.
Kálmán, Béla, *Remarques sur quelques isogloses dialectales*, CL, III, 1958, supliment, p. 239—246.
Kelemen, Béla, *Contribuții la fonologia graiurilor dacoromâne. Aspectul fonetic și fonologic al unui text din 1768*, CL, VII, 1962, p. 225—248.
Kelemen, Béla, *Cu privire la valoarea fonologică a literelor chirilice*, CL, IX, 1964, p. 183—186.
Kelemen, Béla, *Asupra trecerii lui* ea *la* e *în Transilvania secolului al XVIII-lea, Omagiu Rosetti*, p. 441—442.
Kořinek, J. M., *Zur Frage der morphonematischen Wortgebilde. Ein Beitrag zur phonologischen Begriffsbestimmung des Wortes*, „Linguistica slovaca", Bratislava, 1939/1940, p. 9—21.
Kuryłowicz, Jerzy, *Allophones et allomorphes, Omagiu Iordan*, p. 495—501.
Lombard, Alf, *La prononciation du roumain*, Uppsala, [1935].
Macrea, D., *Probleme de fonetică*, București, 1953.
Macrea, D., *Probleme de lingvistică română*, București, 1961.
Macrea, D., *Despre dialectele limbii române*, LR, V, 1956, p. 5—24.
Macrea, D., *O veche controversă lingvistică. Palatalizarea labialelor și tradiția limbii noastre literare*, CL, V, 1961, p. 31—43.
Malmberg, Bertil, *La structure phonétique de quelques langues romanes*, „Orbis", XI, 1962, p. 131—178.
Martinet, André, *Neutralisation et archiphonème*, TCLP, 6, 1936, p. 46—57.
Martinet, André, *Rôle de la corrélation dans la phonologie diachronique*, TCLP, 8, 1939, p. 273—289.
Martinet, André, *Description phonologique du parler franco-provençal d'Hauteville (Savoie)*, „Revue de linguistique romane", 15, 1939, p. 1—86.
Martinet, André, *Eléments de linguistique générale*, Paris, 1961.
Martinet, André, *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berna, [1955].
Mărdărescu, Maria, *Observații asupra structurii acustice a vocalelor* [o] *și* [e] *din graiurile dacoromâne*, SCL, XVII, 1966, p. 419—423.
Millardet, G., *Linguistique et dialectologie romanes: problèmes et méthodes*, Montpellier, Paris, 1923.
Neiescu, P., *O problemă de fonetică istorică. Originea lui „u final" în limba română*, CL, II, 1957, p. 159—175.
Neiescu, P., *Un arhaism în fonetismul graiului bănățean*, CL, VIII, 1963, p. 45—58.
Neiescu, P., *Schiță a sistemului fonologic al unui grai din sudul Banatului*, CL, VIII, 1963, p. 207—215.

Novak, L., *L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaïques surtout finno-ougriennes*, TCLP, 6, 1936, p. 81—95.
Papahagi, Tache, *Cercetări în Munții Apuseni*, București, 1925.
Papahagi, Tache, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925.
Passy, Paul, *Études sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux*, Paris, 1890.
Pavlović, M., *Les faites de la microdialectologie et leur importance*, „Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale", Louvain, 1964, p. 81—87.
Pătruț, Ioan, *Velarele, labialele și dentalele palatalizate*, DR, X/II, 1943, p. 298—308.
Pătruț, Ioan, *Influențe maghiare în limba română*, SCL, IV, 1953, p. 211—217.
Pătruț, Ioan, *Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, CL, III, 1958, p. 63—74.
Pătruț, Ioan, *Probleme de fonologie și ortografie. II. În legătură cu* u̯ *și* i̯ *în limba română*, CL, III, 1958, p. 225—258.
Pătruț, Ioan, *Morfologie și fonologie. II. Referitor la sistemul fonologic consonantic al limbii române*, CL, VII, 1962, p. 217—224.
Pătruț, Ioan, *Despre delabializarea consoanelor finale în limba română*, RS, VI, 1962, p. 19—25.
Petrovici, Emil, *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, București, 1935.
Petrovici, Emil, *Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română*, SCL, I, fasc. 2, 1950, p. 172—220.
Petrovici, Emil, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, SCL, III, 1952, p. 127—185.
Petrovici, Emil, *Sistemul fonematic al limbii române*, SCL, VII, 1956, p. 7—18.
Petrovici, Emil, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza ALR*, LR, II, 1954, p. 5—17.
Petrovici, Emil, *Contribuții la studiul fonemelor limbii române*, SCL, VI, 1955, p. 29—40.
Petrovici, Emil, *Rimele românești din punct de vedere fonologic*, „Limbă și literatură", 1955, p. 273—284.
Petrovici, Emil, *Fonemele limbii române*, LR, V, 1956, p. 26—37.
Petrovici, Emil, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, [București], 1956.
Petrovici, Emil, *Probleme de fonologie*, SCL, VIII, 1957, p. 63—74.
Petrovici, E. și Stan, I., *Schiță a sistemului fonologic al graiului tecucean*, CL, III, 1958, p. 119—135.
Petrovici, Emil, *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*, CL, II, 1957, p. 97—124.
Petrovici, Emil, *Distincția fonologică între trei varietăți de* n *și de* l *— nediezați, diezați și palatali*, „Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai", Cluj, tomus III, 1958, nr. 6, series IV. Philologia, p. 119—126.
Petrovici, Emil, *„Depalatalizarea" consoanelor înainte de* e *în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și în dialectul istroromân*, CL, V, 1960, p. 9—21.
Petrovici, Emil, *„Monoftongarea"* ea>a *după labiale în elementele slave ale dacoromânei*, RS, VIII, 1964, p. 87—92.
Philippide, A., *Originea românilor*, vol. II, Iași, 1928.

Piotrovskij, R. G., *Modèles structuraux du dialecte*, „Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale", Louvaine, 1964, p. 104—108.
Pottier, Bernard, *Plan phonématique et plan morphémique dans la structure du mot*, Omagiu Iordan, p. 701—705.
Prieto, Luis J., *Traits oppositionnels et traits contrastifs*, „Word", 10, 1954, p. 43—59.
Pușcariu, Sextil, *Pe marginea cărților*, DR, V, p. 744—800.
Pușcariu, Sextil, *Morfonemul și economia limbii*, DR, VI, 1929—1930, p. 211—243.
Pușcariu, Sextil, *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii române*, DR, VII, 1931—1933, p. 1—54.
Pușcariu, Sextil, *Études de linguistique roumaine*, Cluj—București, 1937.
Pușcariu, Sextil, *Limba română*, vol. I: *Privire generală*, București, 1940; vol. II: *Rostirea*, București, 1959.
Rosetti, A., *Remarques sur la détente des occlusives roumains en fin du mot*, BL, I, 1933, p. 58—88.
Rosetti, A., *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga—București, 1947.
Rosetti, Al., *Studii lingvistice*, [București], 1955.
Rosetti, Al., *Considerații asupra fonologiei istorice a limbii române*, SCL, XV, 1964, p. 703—710.
Rosetti, Al., *Despre consoanele palatalizate și consoanele muiate*, SCL, VI, 1955, p. 199—205.
Rosetti, Al., *Despre sistemul fonologic al limbii române*, SCL, VII, 1956, p. 21—24.
Rosetti, Al., *Introducere în fonetică*, București, 1963.
Rosetti, Al., *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968.
Roudet, L., *Éléments de phonétique générale*, Paris, 1910.
Rusu, Gr., *Consoane dorsopalatale (muiate) și corelația de palatalizare (diezare)*, CL, III, 1958, p. 143—149.
Rusu, Gr., *Schiță a sistemului fonologic al graiului bistrițean*, CL, IV, 1959, p. 61—75.
Rusu, Gr., *Graiuri de tranziție. În legătură cu poziția graiului vrîncean în cadrul dacoromânei*, CL, VI, 1961 p. 83—94.
Rusu, Gr., *Evoluția în limba română a lui iod precedat de consoanele labiale și consecințele pe plan fonologic*, FD, IV, 1962, p. 75—90.
Rusu, Gr., *Probleme de morfonologie în Atlasul lingvistic român*, CL, VIII, 1963, p. 59—78.
Rusu, Gr., *Probleme de fonetică și fonologie dialectală. În legătură cu palatalizarea dentalelor în graiurile dacoromâne*, CL, XI, 1966, p. 345—354.
Rusu, Gr., *Sistemul fonologic al unui grai din Muntenia*, CL, XII, 1967, p. 53—62.
Rusu, Gr., *Contribuții la problema consoanelor finale labializate în graiurile dacoromâne*, CL, XIII, 1968, p. 227—235.
Rusu, Gr., *Statutul fonologic al vocalelor* o, e, ă *în graiurile dacoromâne*, CL, XIV, 1969, p. 279—290.
Rusu, Valeriu, *Consoana* ș *în limba română*, SCL, XVIII, 1967, p. 169—187.
Sala, Marius, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970.

Scorpan, Gr., *Graiul moldovenesc. Tendințe fonetice. Expresivitate*, BPh, XI—XII, 1944—1945.
Séguy, Jean, *Essai de cartographie phonologique appliquée à l'Atlas linguistique de la Gascogne*, „Actes du Xe Congrès international de linguistique et philologie romanes. Strasbourg, 1962", Paris, 1965, p. 1029—1051.
Skok, P., *Du rôle de l'homonymie dans les changements phonétiques et morphologiques*, „Časopis pro moderni filologii, XII, 1925—1926, p. 173 și urm.
Stan, I., *Observații asupra evoluției ń>ì în limba română*, CL, IV, 1959, p. 49—60.
Stan, I., *Timbrul fonologic al consoanelor finale în Codicele Voronețean și în Codex Dimonie*, CL, V, 1960, 29—35.
Stankiewicz, Edward, *The Phonemic Patterns of the Polish Dialects : a Study in Structural Dialectology*, „For Roman Jakobson", The Hague, 1956, p. 518—530.
Stankiewicz, Edward, *On Discreteness and Continuity in Structural Dialectology*, „Word", XIII, 1957, p. 44—59.
Stoikov, Stoiko, *Unele probleme referitoare la consoanele palatalizate din limba bulgară literară*, SCL, V, 1954, p. 45—54.
Strungaru, Diomid, *Problema „dispariției" lui* i *final în limba română*, LR, X, 1961, p. 606—610.
Strungaru, Diomid, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice. III. Problema „dispariției" lui* u *final în limba română*, LR, XI, 1962, p. 582—594.
Șandru, D., *Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest*, BL, I, 1933, p. 89—107; II, 1934, p. 201—237 (Pays de Motzi); III, 1935, p. 113—177 (Lăpușul de Sus — Hunedoara); IV, 1936, p. 120—179 (Le Bihor); V, 1937, p. 125—189 (Vallée d'Almăj — Banat); VI, 1938, p. 173—130 (District de Năsăud).
Șuteu, Valeriu, *Cu privire la* i *final în limba română*, FD, II, 1960, p. 71—84.
Tamás, Lajos, *Cu privire la sistemul fonemelor limbii române*, SCL, VII, 1965, p. 171—190.
Teaha, Teofil, *Despre* ă *final în graiul crișean, Omagiu Iordan*, p. 855—859.
Teaha, Teofil, *Fonetisme vechi în graiul din Bihor*, FD, II, 1960, p 229—238.
Teaha, Teofil, *Graiul din Valea Crișului Negru*, [București], 1961.
Teaha, Teofil, *Graiul de la Vama Buzăului, Considerații asupra unei zone de interferență a graiurilor*, LR, XI, 1962, p. 95—106.
Teaha, Teofil, *Vocalele finale silabice* (-u, -i) *în graiurile din Crișana*, SCL, XIX, 1968, p. 3—11.
Todoran, R., *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal*: ă *protonic>*a, SCL, V, 1954, p. 63— 85.
Todoran, R., *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, LR, V, 1956, p. 38—50.
Todoran, R., *O problemă de dialectologie istorică*: č>š, *și* ğ>ž *în graiurile moldovenești*, CL, X, 1965, p. 375—386.
Troubetzkoy, N. S., *Les systèmes phonologiques envisagés en eux mêmes et dans leur rapports avec la structure générale de la langue*, „Deuxième Congrès international de linguistes, Genève 24—29 août 1931", p. 53—69.
Trubetzkoy, N. S., *Das morphonologische System der russischen Sprache*, TCLP, 5, 1934.
Troubetzkoy, N. S., *Principes de phonologie*. Traduits par J. Catineau, Paris, 1957.
Vasiliu, Em., *Cîteva observații asupra sistemului fonologic al limbii române*, SCL, VII, 1956, p. 27—48.
Vasiliu, Em., *Sistemul vocalic al limbii române*, SCL, XII, 1961, p. 15—25.
Vasiliu, Em., *Fonologia limbii române*, București, 1965.
Vasiliu, Em., *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968.
Weigand, Gustav, *Despre dialectele românești*, „Convorbiri literare", XLII, 1908, p. 441—448.
Weinreich, Uriel, *Is a Structural Dialectology Possible?*, „Word", X, 1952, p. 388—400.
Vincenz, André de, *La méthode structurale et la géographie linguistique*, „Actes du Xe Congrès international de linguistique et philologie romanes. Strasbourg 1962", Paris, 1965, p. 1019—1029.
Zdrenghea, Mircea, *În legătură cu evoluția sistemului vocalic al limbii române*, „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași", III, 1957, fasc. 1—2, p. 153—162.

INTRODUCERE

Studiul fonologiei limbii române a stat în centrul preocupărilor a numeroşi lingvişti. Pînă în prezent dispunem de mai multe descrieri fonologice privitoare la limba literară [1]. În unele dintre aceste descrieri s-au făcut dese referiri şi la graiurile populare, fiind pus la contribuţie materialul oferit de acestea. S-a ajuns astfel la concluzia că între sistemul fonologic al limbii literare şi sistemele graiurilor regionale există o seamă de deosebiri atît în ce priveşte inventarul fonemelor, cît şi, mai ales, realizarea şi frecvenţa lor.

În urma observaţiilor formulate în acest sens, s-au întreprins o serie de cercetări fonologice asupra mai multor unităţi dialectale din cadrul dacoromânei, în general unităţi mici şi, relativ, omogene [2]. Chiar şi în lucrările mai recente de dialectologie, pe lîngă examinarea unor particularităţi fonetice, caracteristice unităţii dialectale

[1] Vezi A. Graur—A. Rosetti, *Esquisse d'une phonologie du roumain* în BL, VI, 1938, p. 5—29; E. Petrovici, *Corelaţia de timbru a consoanelor dure şi moi în limba română*, în SCL, I, 1950, nr. 2, p. 172—232; *Corelaţia de timbru a consoanelor rotunjite şi nerotunjite în limba română*, în SCL, III, 1952, p. 127—186; *Fonemele limbii române*, în LR, V, 1955, nr. 2, p. 26—37; *Sistemul fonematic al limbii române*, în SCL, VII, 1956, nr. 1—2, p. 7—20; Al. Rosetti, *Despre sistemul fonologic al limbii române*, în SCL, VII, 1956, nr. 1—2, p. 21—28; *Consideraţii asupra sistemului fonologic al limbii române literare*, în SCL, VIII, 1957, nr. 1, p. 43—48; Em. Vasiliu, *Fonologia limbii române*, Bucureşti, 1965.

[2] Vezi E. Petrovici şi I. Stan, *Schiţă a sistemului fonologic al graiului tecucean*, în CL, III, 1958, p. 119—135; Gr. Rusu, *Schiţă a sistemului fonologic al graiului bistriţean*, în CL, IV, 1959, p. 61—75; P. Neiescu, *Schiţă a sistemului fonologic al unui grai din sudul Banatului*, în CL, VIII, 1963, nr. 2, p. 207—215; Gr. Rusu, *Sistemul fonologic al unui grai din Muntenia*, în CL, XII, 1967, nr. 1, p. 53—62. Probleme de fonologie dialectală au fost tratate şi în alte studii, ca, de exemplu: Gr. Rusu, *Coexistenţa mai multor sisteme fonologice în acelaşi grai regional (Valea Sebeşului)*, în CL, II, 1957, p. 127—141; Andrei Avram, *Observaţii asupra fonologiei graiului din Scărişoara*, în CL, VIII, 1963, p. 215—228.

2—c. 612 12

cercetate, s-au stabilit și invariantele, atît cele vocalice, cît și cele consonantice [3]. În majoritatea cazurilor, alături de aceste invariante (unități sonore cu o funcțiune lingvistică bine precizată), au fost descrise și nuanțele intermediare, arătîndu-se în același timp și locul pe care variantele respective îl ocupă în cadrul sistemului [4].

Descrierile amintite, deși foarte importante și utile, reprezintă încă prea puțin din ceea ce ar trebui și s-ar putea întreprinde pentru cunoașterea aprofundată a unităților dialectale din cadrul dacoromânei.

Regretatul E. Petrovici, unul dintre cei mai buni cercetători și cunoscători ai graiurilor noastre regionale, a subliniat în repetate rînduri necesitatea cunoașterii amănunțite a acestor graiuri, și a celui „mai neînsemnat — în aparență — grai regional" [5], nu numai pentru dialectologie, ci pentru întreaga istorie a limbii noastre, îndeosebi din perioadele de dinaintea primelor texte și chiar pentru înțelegerea situației din secolul al XVI-lea. El consideră drept sarcină de bază a dialectologilor furnizarea unor descrieri sincronice ale graiurilor, descrieri care să ofere un material sigur celor care întreprind reconstruirea stadiilor mai vechi ale limbii române. Dar, precizează mai departe E. Petrovici, „descrierea unui grai nu se poate mulțumi cu observarea și redarea cît mai amănunțită — și, firește, cît mai fidelă — a pronunțării, ci descrierea celor mai subtile nuanțe fonetice dialectale trebuie însoțită de stabilirea invarianților care, în diversitatea infinită a detaliilor de pronunțare, constituie sistemul — totdeauna simplu — al semnelor fonetice care servesc comunicării" [6].

[3] Vezi Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, [București], 1961 capitolul *Considerații asupra sistemului fonologic al graiului*, p. 79—88; Gr. Rusu, *Fonetica graiului din Valea Jiului*, în SCL, XV, 1964, nr. 6, p. 735—748 și XVI, 1965, nr. 2, p. 240—254, capitolul *Observații fonologice*, p. 250—254.

[4] Clasificări ale variantelor vocalice, alături de invariante, au fost făcute de E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 172; Andrei Avram, *Asupra clasificării vocalelor românești*, în SCL, VI, 1955, p. 209—222, arătîndu-se totodată și relațiile care există între acestea. Cf. și Gr. Rusu, *Statutul fonologic al vocalelor* o, e, ă *în graiurile dacoromâne*, în CL, XIV, 1969, nr. 2, p. 279—290.

[5] E. Petrovici, *Probleme de dialectologie românească*, în CL, X, 1965, p. 3.

[6] *Ibidem*, p. 3—4.

Lucrarea de față își propune să dea o descriere a sistemului și a structurii fonologice, avînd însă în vedere nu un singur grai, ci întregul ansamblu de graiuri dacoromâne, între care există, după cum vor reieși din faptele pe care le vom prezenta și analiza, atît asemănări structurale, cît și importante deosebiri.

Deosebirile dintre graiurile dacoromâne constau nu numai în alofone (vocalice și consonantice) diferite, ci și în inventarul și în frecvența fonemelor. Așa, de pildă, unele graiuri nu cunosc oclusivele palatale /ḱ/, /ǵ/ (graiurile din Crișana, Maramureș și unele graiuri din Transilvania), în timp ce în altele frecvența consoanelor respective este foarte ridicată (în graiurile din Moldova, sud-estul Transilvaniei, ele corespund și labialelor /p'/, /b'/, /v'/, în poziție finală sau grupurilor /p/, /b/, /v/ + /i̯/ (iod) la inițială și în interiorul cuvintelor). În graiurile din Maramureș, frecvența consoanelor /z/, /j/ este și astăzi destul de scăzută, deoarece ele apar numai în elementele străine ale lexicului. Elementele moștenite din latină cunosc numai africatele /ʒ̑/, /ʤ/.

În același fel se prezintă și asemănările dintre graiuri.

Analiza fonologică o efectuăm atît asupra vocalelor, cît și asupra consoanelor. În cercetarea noastră pornim de la ideea că sistemul formează un tot închegat și avem în vedere faptul că o inovație fonetică poate, uneori, să producă o perturbare în sistem, un dezechilibru, care, de obicei, se reface printr-o compensație oarecare. Exemplele sînt numeroase și ele vor fi analizate la locul potrivit.

Graiurile dacoromâne au fost de obicei privite ca o sumă de unități, punîndu-se accentul îndeosebi pe deosebirile dintre ele. În analiza noastră scoatem în evidență atît deosebirile, cît și trăsăturile comune ansamblului de graiuri, relevînd, în același timp, acele unități fonologice (și morfonologice) pe care vorbitorii diferitelor graiuri le pot identifica, făcînd abstracție de realizarea lor concretă într-un grai sau altul.

Pentru a putea stabili o schemă structurală cît mai aproape de realitate a tuturor graiurilor dacoromâne, facem cercetarea de față din dublă perspectivă: din cea a dialectologului, ținînd seama de *vorbire* cu toată varietatea ei, și din cea a lingvistului fonolog, descriind sistemul și structura fonologică.

Fiecare subcapitol al lucrării este consacrat unui sunet, mai frecvent cîtorva sunete a căror descriere și interpretare pune probleme identice ori foarte aproapiate (sau chiar legate între ele). Întinderea și structura diverselor subcapitole variază în funcție de specificul problemelor și de necesitățile de discutare și de argumentare.

După o examinare amănunțită a sunetelor existente în graiurile noastre regionale, înregistrate în atlasele lingvistice, și a transformărilor fonetice care au avut loc în decursul evoluției graiurilor, în urma cărora au apărut aceste sunete, ne propunem să stabilim statutul lor fonologic și locul pe care-l ocupă într-un sistem sau altul. Schimbările fonetice și reflexele lor le urmărim atît pe coordonata spațială, cît și pe coordonata temporală. În felul acesta putem explica diferențele numerice care se înregistrează în inventarul fonemelor și al alofonelor. Bineînțeles, acordarea statutului fonologic unui sunet trebuie să aibă și va avea în vedere sistemele fonologice în ansamblu, deoarece nu poate fi exclusă posibilitatea ca același sunet să fie fonem autonom într-un grai și o simplă variantă combinatorie a unui alt fonem în alt grai. Fonemul trebuie considerat, așa cum pe bună dreptate îl consideră N. S. Troubetzkoy în raport cu sistemul sau cu sistemele fonologice din care face parte, întrucît fiecare membru component al unui sistem este precizat prin corelație cu celelalte membre componente [7].

Pe baza sistemelor descrise pînă acum, cît și a acelor care se vor degaja în urma examinării faptelor de ordin fonetic, stabilim diasistemul, prin care înțelegem, așa cum dealtfel înțeleg și alți cercetători care s-au ocupat de această problemă [8], totalitatea unităților sonore care îndeplinesc o funcțiune lingvistică. În cadrul diasistemului facem o analiză comparativă a sistemelor fonologice. Compararea a două sau mai multe sisteme în plan sincronic este nu numai posibilă, dar și necesară. Explicarea atît

[7] Vezi S. Pușcariu, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, București, 1959, p. 224.

[8] Vezi Pavle Ivić, *Importance des caractéristiques structurales pour la description et la classification des dialectes*, în „Orbis", XII, 1963, nr. 1, p. 117—131; Andrei Avram, *Despre dialectologia structurală*, în LR, XI, 1962, nr. 6, p. 617—627; Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Sur le diasystème phonologique. Question de méthode*, RRL, XI, 1966, nr. 6, p. 525—529.

a asemănărilor, cît și a deosebirilor dintre sistemele comparate conduce la diacronie.

Adesea a fost necesar să ne referim și să discutăm și unele probleme de fonetică (și fonologie) a limbii din secolul al XVI-lea, reflectată în primele noastre texte, fără de care ar fi fost mai greu (sau poate imposibil) să demonstrăm anumite afirmații privitoare la o seamă de fapte din graiurile actuale.

Analiza noastră nu vizează numai unitățile funcționale, deși acestora li se acordă în primul rînd importanța cuvenită, ci are în vedere și diversele variante ale fonemelor, rolul pe care acestea îl îndeplinesc atît pe plan sintagmatic, cît și pe plan paradigmatic. Funcțiunea pe care variantele o îndeplinesc în cadrul comunicării este uneori foarte importantă, semnalînd, de obicei, prezența unui alt element lingvistic. Iată un exemplu. În unele dintre graiurile românești, îndeosebi în cele din jumătatea de sud a țării, labialele își păstrează, într-o serie de cazuri, timbrul palatal și în poziție dură : [galben — galbeni]. Deosebirea dintre cele două forme ale cuvîntului respectiv se realizează printr-un singur mijloc : opoziția /n/ — /n'/. În graiurile din jumătatea de nord a teritoriului lingvistic dacoromân, labialele s-au durificat în toate cazurile în care la finală există poziție dură : [galbăn], dar se mențin palatalizate cînd sînt urmate de poziția moale [9] : [galben']. Pentru a distinge cele două forme ale adjectivului citat, graiurile respective dispun de două mijloace : opoziția /n/ — /n'/ și alternanța [ă]—[e]. În sintagma [sînt (îs) galben ca cara], în graiurile de sud, neutralizîndu-se opoziția dintre /n/ și /n'/, nu știm dacă este vorba de persoana I singular sau de a III-a plural, în timp ce în graiurile din nord situația este clară : forma cu [e] nu poate să reprezinte decît forma de plural. Prin urmare, sensul sintagmei respective ne este precizat tocmai de apariția uneia dintre cele două variante vocalice anume varianta anterioară a fonemului /ă/e/, în unele graiuri, sau apariția fonemului /e/ în alte graiuri. Iată deci cum caracteristicile fonemelor

[9] Considerăm poziție moale prezența, în aceeași silabă sau în silaba următoare, a unui element de timbru palatal care poate fi o consoană de timbru palatal sau o silabă palatală formată dintr-o consoană de acest timbru urmată de o vocală anterioară.

consonantice sînt puse în evidență, în multe cazuri, prin variante vocalice. Deoarece distribuția variantelor nu este unitară în toate graiurile, va fi necesar să urmărim și să stabilim prezența și frecvența lor de la caz la caz.

Avînd fixate unitățile fonologice, vom arăta cum se manifestă și cum se confirmă ele la nivelul morfologiei, cum și în ce măsură unul sau mai multe foneme intră în componența unor morfeme și cum fizionomia acestora din urmă este condiționată de cele dintîi [10].

Opozițiile fonologice, care se creează între diversele foneme din cadrul uneia sau mai multor unități dialectale, acționează în conformitate cu structura unității sau a unităților respective. Avînd în vedere acest fapt, încercăm să precizăm fenomenele cele mai caracteristice, situațiile în care opozițiile fonologice se manifestă, funcțiunea pe care o îndeplinesc și compartimentele în care prezența (sau lipsa) opoziției dintre două foneme are rol distinctiv. În graiurile dacoromâne există opoziții fonologice care îndeplinesc un important rol morfologic, deosebind forme gramaticale și opoziții care nu servesc decît pentru distincții lexicale. În cursul lucrării facem deosebire între aceste două feluri de opoziții, arătînd concret cazurile în care acționează fiecare.

Atunci cînd vom discuta anumite fapte de structură din graiurile dacoromâne, reprezentînd stadiul actual de dezvoltare a acestora, vom încerca, ori de cîte ori va fi posibil, să descifrăm și situația care a existat într-o epocă anterioară, fazele prin care s-a trecut pînă s-a ajuns la situația de astăzi, precum și unele tendințe de dezvoltare în viitor.

În cadrul dacoromânei s-a făcut, după cum se știe, o delimitare a unităților ei dialectale, bazată mai ales pe fenomene fonetice și pe unele fapte lexicale [11]. În stabilirea sistemelor fonologice și a diasistemului nu este posibilă

[10] Vezi I. Pătruț, *Probleme de fonetică și morfologie. III. În legătură cu ị și ụ în limba română*, în CL, IV, 1959, p. 43—48; *Morfologie și fonologie. Despre fonemele consonantice moi ale limbii române*, în CL, V, 1960, p. 23—27; *Morfologie și fonologie. II. Referitor la sistemul consonantic al limbii române*, în CL, VII, 1962, p. 217—224.

[11] Vezi E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, p. 5—17; R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, p. 38—50.

respectarea acestei delimitări, deoarece, după cum vom vedea în cursul expunerii, o serie de fenomene de structură caracterizează două sau chiar mai multe dintre subdialectele pe care le cunoaștem astăzi, în timp ce altele au o arie restrînsă de răspîndire.

Descrierea sistemelor pune, printre altele, și problema zonelor de tranziție dintre diversele unități dialectale [12]. Aceste zone prezintă o mare importanță în contextul general al subdialectelor dacoromâne, oferindu-ne adesea elemente deosebit de prețioase referitoare la anumite tendințe de evoluție a acestor subdialecte.

Multitudinea și complexitatea problemelor privitoare la structura fonologică a graiurilor noastre regionale limitează posibilitatea aprofundării unor fapte caracteristice graiurilor de tranziție, fiind nevoiți uneori să ne mulțumim cu stabilirea isogloselor medii ale unor fenomene. Nu vom neglija însă aceste fapte atunci cînd, pentru lămurirea unor probleme, va fi absolută nevoie să ne referim la ele.

Rezultatele transformărilor fonetice, determinate de împrejurări fonetice, le raportăm atît la fonologie, cît și la morfologie, cunoscut fiind faptul că marea majoritate a evoluțiilor fonetice au repercusiuni asupra celor două compartimente și sînt folosite de acestea. Ne conducem după principiul, demonstrat dealtfel, că între fonetică, fonologie și morfologie există o strînsă legătură și o condiționare reciprocă. În urma unor schimbări fonetice, se produc schimbări în fonologie, care, apoi, sînt utilizate în morfologie. La rîndul său, sistemul morfologic exercită, în unele cazuri, presiuni asupra celorlalte două compartimente, în urma cărora se produc alte transformări fonetice, cu scopul de a deosebi sau de a deosebi mai bine unele forme.

Paralel cu examinarea implicațiilor pe care diversele fenomene fonetice le-au avut în constituirea sistemelor

[12] Privitor la această problemă vezi Gr. Brîncuș, *Cercetări asupra unui grai de tranziție*, în „Revista Universității C. I. Parhon", Seria științe sociale, 1955, nr. 2—3, p. 197—205; Gr. Rusu, *Graiuri de tranziție. În legătură cu poziția graiului vîlcean în cadrul dacoromânei*, în CL, VI, 1961, p. 83—94; Teofil Teaha, *Graiul de la Vama Buzăului. Considerații asupra unei zone de interferență a graiurilor*, în LR, XI, 1962, p. 95—106; Marin Petrișor, *Graiuri mixte și graiuri de tranziție. Cu privire la un grai mixt din nord-nord-vestul Olteniei*, în LR, XI, 1962, p. 87—94.

fonologice ale graiurilor dacoromâne, vom încerca să lămurim și o seamă de probleme privind vechimea și cronologia fenomenelor. Aceasta ne va conduce la constatarea că toate graiurile românești se caracterizează atît prin păstrarea de fenomene arhaice, unele chiar din primele etape de dezvoltare a limbii române, cît și printr-o serie de inovații. Vom putea aduce, credem, unele contribuții și în privința așa-numitelor „arii laterale" conservatoare [13].

Privitor la cauzele care au determinat producerea unor transformări fonetice în graiurile dacoromâne, ținem să precizăm că avem în vedere, în primul rînd, tendințele interne de dezvoltare a acestora. Nu excludem însă posibilitatea ca un fenomen rezultat dintr-o tendință structurală internă să fi fost întărit de existența unei tendințe sau a unui fenomen identic în limbile cu care unitatea dialectală respectivă a intrat în contact.

Multe interpretări și puncte de vedere, exprimate în paginile acestei lucrări, diferă de ale altor cercetători care, într-un fel sau altul, s-au ocupat cu unele dintre problemele pe care le discutăm. Aceasta datorită, pe de o parte, metodei și concepției pe care am adoptat-o în cercetarea noastră, iar pe de altă parte materialului faptic de care dispunem și care ne impune o anumită interpretare și anumite concluzii. Se știe, dealtfel, că unele fenomene lingvistice se pretează de obicei nu la o singură, ci la mai multe posibilități de explicare și interpretare.

[13] Vezi S. Pușcariu, *Limba română*, vol. II, p. 324–328.

VOCALISMUL

Graiurile dacoromâne se caracterizează, în general, printr-un mare număr de vocale, mai precis de nuanțe vocalice, nuanțe pentru redarea cărora dialectologii întrebuințează, pe lîngă literele alfabetului obișnuit, numeroase semne speciale.

Precizăm de la început că numărul nuanțelor vocalice nu este același în toate graiurile dacoromâne. Deosebirile existente de la un grai la altul le vom arăta pe parcursul expunerii. Există de asemenea diferențe de la o unitate dialectală la alta și în ce privește numărul invariantelor vocalice, fapt constatat chiar și din puținele studii de care dispunem pînă în prezent [14] și în care sînt prezentate sistemele fonologice doar ale unor graiuri regionale locale[15].

O gamă foarte variată de nuanțe se constată îndeosebi la vocalele de al doilea și al treilea grad de apertură, atît la cele din seria anterioară, cît și la cele din seriile centrală și posterioară de localizare, datorită cîmpului larg de dispersiune a fonemelor vocalice respective. *Atlasul lingvistic român* a înregistrat un număr impresionant de astfel de nuanțe. Le redăm doar pe cele mai frecvent notate : [i, î, i̯, i̯̯, e̯, e̯̯, e, e̯, e̯̯, ĕ, ĕ̯, î, î̯, â, ă̯, ă̯̯, ă, ă̯, u, u̯, u̯̯, ü, o̯, o̯̯, o, ö, o̯]. Multe dintre nuanțele înșirate aici

[14] Vezi E. Petrovici și I. Stan, *Schiță...*, p. 119–143; Gr. Rusu, *Schiță...*, p. 61–73; P. Neiescu, *Schiță...*, p. 207–213; Gr. Rusu, *Sistemul fonologic...*, p. 53–62.

[15] Spunem graiuri regionale locale, deoarece cele mai multe dintre descrierile făcute se limitează la un spațiu dialectal foarte restrîns, avînd în vedere, de obicei, graiul unei singure localități, cu referiri uneori și la graiurile învecinate, cu excepția considerațiilor fonologice asupra graiului din Valea Crișului Negru, p. 79–87 (Teofil Teaha) și a celui din Valea Jiului (Gr. Rusu, *Fonetica graiului din Valea Jiului*, p. 250–254), care se referă la graiul mai multor localități din două regiuni diferite.

sînt redate şi prin suprapunerea a două semne, ceea ce reprezintă de fapt nuanţe şi mai fine de rostire. La acestea se adaugă apoi nuanţele redate prin diftongi, care, după cum vom vedea, apar în compania unor consoane de diverse timbre proprii. Şi dintre acestea vom examina doar pe acelea care au fost înregistrate mai frecvent în *ALR*.

Printr-un cîmp larg de dispersie se caracterizează şi vocala /a/, care, în funcţie de contextul fonetic în care se află, se realizează în variante situate fie între seria anterioară şi centrală, fie între seria posterioară şi cea centrală de localizare. Nu puţine sînt cazurile în care s-au notat variante ale lui /a/, care din punctul de vedere al aperturii, se plasează între gradul I şi II de deschidere.

Apariţia acestor nuanţe vocalice este determinată de mai mulţi factori, printre care se pot aminti: timbrul consoanei precedente şi, în unele cazuri, şi cel al consoanei din silaba următoare; prezenţa sau lipsa accentului; poziţia vocalei respective în cuvînt. În funcţie de aceşti factori, nuanţele vocalice vizează atît localizarea, cît şi gradul de deschidere. Astfel, unele dintre nuanţele vocalice reprezintă sunete intermediare între o serie şi alta de localizare, în timp ce altele constituie elemente intermediare între vocale de grade diferite de apertură.

În cele ce urmează vom analiza toate nuanţele vocalice amintite, încercînd să stabilim contextele fonetice care determină sau favorizează apariţia lor, graiurile în care se întîlnesc, precum şi locul pe care-l ocupă în cadrul sistemelor graiurilor respective, cu alte cuvinte statutul lor fonologic. Trebuie să precizăm (iar în cursul lucrării vom încerca să demonstrăm) că aceeaşi nuanţă vocalică poate să caracterizeze două sau mai multe graiuri regionale, fără să constituie însă, în toate acestea, şi o unitate pe plan fonologic.

VOCALELE [î], [ĕ], [û], [o ă], [ö], [ü]

Între vocalele [i] şi [î], prima reprezentînd vocala cea mai închisă din seria anterioară, iar a doua vocala cea mai închisă din seria centrală, se situează [î], caracterizată, în transcrierea fonetică a *ALR*, „vocala cea mai închisă, cu o nuanţă anterioară, între *i* şi *î*". Această vocală, care constituie deci un sunet intermediar între [i] şi [î], a fost şi este frecvent notată şi prin [î] sau [i]. Cînd anchetatorului i-a făcut impresia că e mai apropiată de [î], a folosit prima notare, iar cînd a considerat că e mai aproape de [i], a folosit-o pe cea de-a doua. Fără îndoială că cele trei feluri de notare reprezintă nuanţe foarte fine de rostire pe care anchetatorii le-au perceput şi, ca atare, le-au consemnat. Pentru simplificarea expunerii, toate cele trei nuanţe vocalice le redăm prin [î].

Între vocala [e], vocală de deschidere medie din seria anterioară, şi vocala [ă], din seria centrală, de acelaşi grad de deschidere, se plasează [ĕ], „vocală centrală cu nuanţă anterioară, între *ă* şi *e*", după caracterizarea dată în transcrierea fonetică a *ALR*. Sunetul intermediar între [ă] şi [e] se notează destul de frecvent prin suprapunerea celor două semne, [e] suprapus de [ă]: [ă] sau [ă] suprapus de [e]: [ă], în funcţie de felul cum anchetatorul l-a perceput: mai apropiat de [ă] sau de [e]. Cînd impresia de [ă] a fost şi mai puternică, a fost redat prin [ĕ] sau [ă]. Deosebirile dintre ceea ce redau cele cinci feluri de notare sînt relativ mici, reprezentînd nuanţe foarte fine de rostire. Dialectologul nu trebuie însă să le neglijeze şi, după cum vedem, autorii *ALR* nu le-au neglijat şi nu sînt neglijate nici de către autorii atlaselor lingvistice regionale. Pentru simplificare vom nota doar [ĕ].

După cum se poate observa, datorită cîmpului mare de dispersiune a fonemelor vocalice /ă/, /e/, în unele graiuri, sau a fonemului /ă/e/, respectiv /ă/, în alte graiuri, cele două nuanţe vocalice se pot plasa în orice punct între cele două serii de localizare. Aşa stînd lucrurile, ni se pare îndreptăţită întrebarea dacă ceea ce se spune în transcrierea fonetică a *ALR* privind caracteristicile celor două vocale corespunde realităţii. Ţinînd seama de situaţia reală, concretă în care ele apar, uneori fiind mai apropiate de seria anterioară, alteori de cea centrală, trebuie privite şi caracterizate ca atare: nuanţe vocalice centrale, respectiv anterioare, cu nuanţă anterioară, respectiv centrală.

În cursul anchetelor efectuate pentru atlasele lingvistice și pentru diverse monografii dialectale s-a notat un sunet intermediar între [î] și [u], îndeosebi în forma articulată a cuvîntului *zi*, redat prin [u] sau [î], după impresia pe care acest sunet a făcut-o asupra anchetatorului, mai apropiat de vocala centrală sau de cea posterioară: [zuu̯a], [zîu̯a]. Noi îl notăm prin [û].

Din aceeași serie cu [û] face parte nuanța vocalică, notată de obicei [o] sau [ă], frecventă în multe graiuri, căreia îi corespund, în limba literară și în alte graiuri, [o] sau [ă]: [u̯oi̯], [u̯ăi̯], [u̯ot'], [u̯ăt'], [u̯orb], [u̯ărb], [tau̯or][16], [dou̯o], [dou̯ă], [nou̯ă], [nou̯o], [plou̯ă], [plou̯o] etc. Primele forme ([u̯oi̯], [u̯ot'], [u̯orb]) se întîlnesc mai cu seamă în partea de vest a teritoriului dacoromân (Crișana, nord-vestul Transilvaniei), iar cele din urmă (de tipul [dou̯o] [nou̯o]) în graiurile din Muntenia. Nu rare sînt cazurile cînd vocalele [o] și [ă] își iau locul una alteia: [u̯ăi̯], [u̯ăt'], [i̯iu̯ăn] etc., [luu̯om], [dou̯o], [nou̯o] etc.

Atlasul lingvistic român, îndeosebi partea a II-a, a înregistrat și vocalele [ü] și [ö], prima definită ca „vocala cea mai închisă din seria anterioară, labială", iar a doua ca „vocală anterioară labială, cu deschidere mijlocie, cu nuanță închisă". Din punctul de vedere al localizării, vocala [ü] se plasează deci între [i] și [u], iar vocala [ö] între [e] și [o].

Cele două vocale sînt considerate de către mulți cercetători, și pe bună dreptate, ca fiind străine spiritului limbii române. La această concluzie s-a ajuns în urma constatării că, în cuvintele împrumutate din alte limbi, care conțineau aceste vocale, ele nu s-au menținut, ci au

[16] Cf. Andrei Avram, *Trecerea lui* [u̯o] *la* [u̯ă] *în graiul crișean*, în SCL, XIII, 1962, p. 343–357.

fost înlocuite cu vocalele caracteristice limbii române: [ö] cu [e] sau cu [o], iar [ü] cu [i] sau cu [u][17].

Deoarece ambele vocale au fost semnalate într-un grai din Crișana, în localitatea Chiniz, punctul cartografic 325 din *ALR* II, în care, în lexic, se constată multe elemente maghiare, li s-a dat o interpretare greșită, fiind considerate ca împrumuturi din limba maghiară în limba română[18], ele dovedind o „puternică influență exercitată de limba maghiară asupra limbii române vorbite în localitatea amintită"[19].

După părerea noastră, existența acestor vocale în graiul respectiv nu poate fi considerată o influență maghiară din următoarele motive:

1) Informatorul din Chiniz, bun cunoscător al limbii maghiare, bilingv, a întrebuințat multe cuvinte maghiare, printre care și termenul *vö̆ü̯fíi̯* „vornicei la nuntă", în care anchetatorul a notat ambele vocale. Cuvintele respective sînt redate însă cu rostirea în care sînt pronunțate și de către locuitorii maghiari, deosebirea constînd, în unele cazuri, doar în ceea ce privește locul accentului. Prin urmare, cuvîntul amintit, ca și alte cuvinte înregistrate de la acest informator, trebuie considerat, așa cum de fapt și este, un cuvînt străin, neadaptat sistemului fonetic al limbii române.

2) Prezența vocalelor [ö] și [ü] se constată și în alte graiuri, ca, de pildă, în unele graiuri din Muntenia, care nu au nimic de-a face cu vreo influență străină, fiind notate nu în cuvinte noi, ci în elemente vechi din fondul principal lexical al graiurilor respective. Iată cîteva exemple: [li̯öárcă], [ș̣k̆ü̯ápă], [ș̣ü̯orțᵘ], [biĉü] (forma articulată de la [biĉ̣ụ̈]), [cui̯ü] (forma articulată de la [cui̯̣ụ̈])[20].

Urmărind contextele fonetice în care au fost notate vocalele [î] și ĕ], constatăm că ele apar mai cu seamă

[17] Vezi A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse...*, p. 5.

[18] Andrei Avram, *Asupra clasificării vocalelor românești*, în SCL, VI, 1955, nr. 3–4, p. 218, nota 1.

[19] P. Neiescu, *Există legătură între cantitate și accent?*, în CL, III 1958, p. 136.

[20] Gr. Rusu, *Sistemul fonologic...*, p. 55.

după consoanele [ş, j, č, ğ] în acele graiuri în care aceste consoane au un timbru intermediar între cel dur (velar) şi cel palatal: [beşîcă], [maşînă], [şînd'ilă], [víşînă], [jîr], [jîrębiie], [čîriášă], [rădăčînă], [ğînere], [crúčě], [čěrc], [şězătọáre], [şeḍătṵáre], [újăr], [cṵáją] etc.

După cum vedem, în cazul vocalelor [î] şi [ě], intermediare între cele două serii de localizare, uneori fiind mai apropiate de seria anterioară, alteori de seria centrală de localizare, nu se poate vorbi de o independenţă, ci apariţia lor se datoreşte timbrului intermediar al consoanelor care le precedă.

Vocala [ě] a fost frecvent notată şi după consoane palatalizate sau palatale: [frat'ě], [vęd'ě], [(el) víńě] etc. Apariţia ei în acest context fonetic se datoreşte diferenţierii faţă de elementul palatal precedent [21], fenomen care constă de fapt din preluarea de către consoana precedentă a unei părţi din timbrul vocalei, aceasta din urmă „deplasîndu-se" spre seria centrală de localizare.

Nici în cazul vocalei [û] nu se poate vorbi de o independenţă. La apariţia acesteia au contribuit doi factori: elementul consonantic precedent şi cel următor.

Se ştie că, în majoritatea graiurilor dacoromâne, consoana [z] (sau [ḍ], într-o serie de graiuri, în elementele de origine latină), ca şi alte consoane dealtfel, este dură, refractară palatalizării, neputînd fi urmată niciodată de vocale din seria anterioară, ci numai de vocale centrale sau posterioare. Datorită acestui fapt, vocala [i] devine [î] ([zî]). În forma articulată a substantivului [zî], sub acţiunea bilabialei următoare /ṵ/, vocala [î] îşi deplasează locul de articulare spre seria posterioară de localizare, devenind [û] sau chiar [u].

Acţiunii bilabialei [ṵ], precedînd însă de data aceasta vocala, se datoreşte şi nuanţa vocalică [ă] sau [o], în forme ca [luṵăm], [doṵă], [noṵă] etc. În unele graiuri, acţiunea bilabialei este aşa de puternică, încît [ă] îşi schimbă cu totul locul de articulare, realizîndu-se ca [o]:

[21] Andrei Avram, *Asupra clasificării...*, p. 216.

[luṵom], [doṵo], [noṵo], ultimele două forme fiind frecvente mai ales în unele graiuri din Muntenia [22].

Nuanţa vocalică [ă] sau [o] s-a dezvoltat nu numai din [ă] precedat de /ṵ/, ci şi din [o], cînd se află în acelaşi anturaj fonetic: [ṵăt'], [ṵot'], [ṵărb], [ṵorb], [ṵăi], [ṵoi], [jiṵăn], [jiṵon] etc. În aceste forme, apariţia nuanţei vocalice [ă] sau [o] se datoreşte diferenţierii lui [o] faţă de sunetul labial precedent, fenomen ce constă în preluarea de către acest element consonantic a unei părţi din timbrul vocalei, care, în felul acesta, se apropie de seria centrală. Nu rare sînt cazurile în care anchetatorii *ALR* au auzit şi au notat [ă] pentru [o]: [ṵăt'], [ṵărb], [ṵăi], [jiṵăn]. Aşadar, întocmai cum [ă] îşi pierde articulaţia medială, la fel şi [o] prezintă o tendinţă de delabializare.

VOCALA [ă] ÎN POZIŢIE PROTONICĂ

În paginile precedente am urmărit o serie de nuanţe vocalice care, ca loc de articulare, se situează între două serii diferite de localizare. Aceste nuanţe sînt determinate, după cum am văzut, de caracterul consoanei precedente, intermediar din punctul de vedere al timbrului, şi, uneori, şi de cel al consoanei următoare.

În cele ce urmează vom analiza o altă categorie de nuanţe vocalice, determinate de poziţia slabă a vocalelor respective în cadrul unui cuvînt. După E. Petrovici, o vocală se află în poziţie slabă „atunci cînd fonemele vecine o modifică, schimbîndu-i cîteodată cu totul timbrul, şi atunci cînd se găseşte într-o silabă neaccentuată (cînd pierde din intensitate şi din sonoritate, cînd suferă, adică, o reducţie, modificîndu-i-se şi timbrul") [23].

După cum se va vedea, prezenţa, respectiv lipsa accentului, determină apariţia unor nuanţe vocalice care

[22] Gr. Rusu, *Sistemul fonologic...*, p. 55.
[23] Vezi E. Petrovici, *Corelaţia consoanelor dure şi moi...*, p. 181.

se află între două grade diferite de deschidere, ocupînd deci un loc intermediar din punctul de vedere al aperturii.

Ne vom ocupa în primul rînd de nuanțele vocalice a căror apariție se datorește lipsei accentului, îndeosebi la finala cuvintelor, poziție în care acestea se întîlnesc de obicei mai frecvent.

În seria anterioară, între [i], vocala cea mai închisă, și [e], vocala de deschidere medie, anchetatorii *ALR* au perceput și au notat nuanțe levocalice [i̯, i̯̯, e̯, e̯]. Întrucît [i̯] și [e̯] (*i* foarte deschis și *e* foarte închis) sînt aproape de același grad de deschidere, ele pot fi considerate ca reprezentînd o singură nuanță vocalică [24].

Între [î] și [ă], tipuri fundamentale ale vocalelor din seria centrală, prima de gradul III de apertură și a doua de gradul II, se plasează nuanțele [î̯, â̯, ă̯, ă̯] sesizate și înregistrate de anchetatori. Ca și în cazul nuanțelor din seria anterioară, diferența între acestea este foarte mică din punctul de vedere al aperturii. Totuși urechea fină a dialectologilor care au anchetat a perceput deosebirea dintre ele.

Atît în cazul nuanțelor vocalice din seria anterioară, cît și al celor din seria centrală, apariția lor este în strînsă legătură cu accentul. Închiderea nu se produce decît la vocalele care, în cadrul cuvîntului, se află înainte sau, mai ales, după accent și în mod deosebit în poziție finală.

Urmărind hărțile pe care e redată rostirea lui *e* final, în cuvinte ca *dulce* (ALR II) sau *fete* (ALR I), constatăm că nuanțele anterioare au fost notate pe o arie care acoperă întreaga Moldovă, partea de sud-est a Munteniei și cea mai mare parte din Dobrogea. Aproximativ aceeași arie în Moldova, dar mai compactă și puțin mai întinsă în Muntenia, o formează vocalele de nuanță mai închisă din seria centrală de localizare, reprezentînd pe *ă* final într-un cuvînt ca *soacră* sau *casă* (ALR I).

În timp ce nuanțele vocalice din seria centrală, intermediare ca deschidere între /ă/ și /î/, apar mai frecvent după accent și în poziție finală [(*soacră*, *soacrâ*, *soacrî*] etc.), nuanțele intermediare aparținînd seriei anterioare au fost notate și înainte de accent în interiorul cuvîntului: [fi̯meie], [sâ) di̯sfacâ], [di̯zugâ] etc. În această poziție,

[24] În tabloul dat de Andrei Avram (*Asupra clasificării...*, p. 220) cele două nuanțe ocupă dealtfel același loc.

nuanțele intermediare între /e/ și /i/ au fost consemnate îndeosebi în graiurile din Moldova. Sub o variantă mai închisă se realizează /e/, în aceste graiuri, și în cuvintele-unelte, care, după cum știm, nu sînt accentuate în frază: [di̯], [pi̯] și în compusele lor: [di̯-șeia], [di̯asupra], [di̯ la], [pi̯ la], [di̯ pi̯] etc. Precizăm că aceste din urmă forme se întîlnesc nu numai în graiurile din Moldova, ci și într-o bună parte din graiurile din Transilvania, îndeosebi în cele din partea de nord-est.

Tendința de închidere a vocalelor de gradul II de apertură din seria anterioară și centrală de localizare, în graiurile din Moldova și din partea de sud și de est a Munteniei, ne dă dreptul să caracterizăm vocalismul acestor graiuri ca un vocalism cu o mare mobilitate în ce privește apertura în cele două serii de localizare. Cu alte cuvinte, în aceste graiuri, vocalele de gradul II de apertură din seria centrală și anterioară au un cîmp larg de dispersie.

Această tendință de închidere a vocalelor /e/ și /ă/ nu trebuie să o înțelegem ca o tendință în sine, ci trebuie să vedem cauzele care au generat-o.

Vorbind despre *ă*, *e* > *â*, *i*, I. Pătruț consideră că enomenul respectiv este strîns legat de afonizarea vocalelor neaccentuate atît în interiorul cuvîntului, cît și în silaba finală. Această afonizare este condiționată la rîndul ei de accent, care în subdialectul moldovean ar fi mai puternic decît în celelalte subdialecte. În legătură cu intensitatea accentului, mult mai mare decît în celelalte limbi romanice, a fost pusă și căderea silabelor postaccent în limba franceză [25]. „Forța cu care se articulează o silabă este în corelație cu consumul de energie necesar pronunțării silabelor învecinate. Cu cît accentul se concentrează mai mult asupra unor silabe, cu atît cele care sînt mai slab accentuate sau chiar deloc slăbesc sau chiar dispar" [26]. Vocalele neaccentuate, și în primul rînd cele finale, se

[25] Vezi *Tratat de lingvistică generală*, sub redacția acad. Al. Graur S. Stati, Lucia Wald, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971, p. 310.

[26] W. v. Warthburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1963, p. 37—38, apud *Tratat de lingvistică generală*, p. 311.

3—c. 612 63

afonizează deci şi, concomitent cu această afonizare, se produce şi închiderea [27].

În rîndurile de mai sus am discutat nuanţele vocalice apărute în urma închiderii vocalelor [ă] şi [e] în poziţie postaccent şi, îndeosebi, la finală absolută.

Din punct de vedere funcţional şi structural, schimbările fonetice se împart în schimbări fonologice, care afectează inventarul de foneme, şi schimbări extrafonologice, care nu afectează inventarul de foneme şi nici opoziţiile distinctive dintre ele.

Să vedem dacă şi în ce măsură nuanţele vocalice analizate, care sînt inovaţii în graiurile respective, afectează sau nu sistemul şi dacă în reţeaua de opoziţii se produc unele modificări, în sensul apariţiei unora şi al dispariţiei altora.

În aria despre care a fost vorba mai sus, faptul că se rosteşte [soacră, soacrâ, soacrî] sau [soacrî] nu are nici o implicaţie asupra sensului cuvîntului respectiv. Nu are nici o implicaţie nici la nivelul morfologiei. Formei de singular, avînd ca desinenţă una din nuanţele vocalice amintite, din seria centrală, îi corespunde o formă de plural cu desinenţa formată din una din nuanţele din seria anterioară. Pe plan fonologic se poate vorbi cel mult de o schimbare a frecvenţei celor două vocale, [ă] şi [e], de gradul II de apertură, în favoarea unor nuanţe vocalice intermediare între gradul II şi III de deschidere. Prin urmare, în graiurile din Moldova şi din partea estică a Munteniei, modificările vocalelor [ă] şi [e], în contextele fonetice arătate, constituie doar schimbări cantitative, care nu modifică cu nimic inventarul invariantelor, ci numai pe cel al variantelor.

Mobilitatea vocalei [ă] în privinţa aperturii se manifestă însă nu numai într-un sens, ci în două sensuri. La finală de cuvînt şi neaccentuată, vocala [ă] se deplasează, după cum am văzut, de la gradul II de apertură spre gradul III, ajungînd să se confunde în multe cazuri cu vocala cea mai închisă [î]. În poziţie protonică, vocala /ă/ se realizează sub variante mai mult sau mai puţin apropiate de vocala [a] sau chiar se confundă cu aceasta.

[27] Vezi I. Pătruţ, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, în RS, I, p. 36. Cf. şi I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, p. 85.

Nuanţele intermediare între [ă] şi [a] au fost redate în *ALR*, de obicei, prin suprapunerea celor două litere : a ă [ă] cînd anchetatorului i-a făcut impresia că această nuanţă e mai apropiată de [ă] şi [a] cînd s-a considerat că e mai aproape de [a]. În foarte puţine cazuri, nuanţa intermediară a fost redată prin [ą̆] *(bărbat)*, „vocala cea mai deschisă din seria centrală : *î, â, ă, ą̆*", după descrierea dată în transcrierea fonetică a *ALR* [28]. Notarea cea mai frecvent întrebuinţată este însă, aşa cum am arătat mai sus, suprapunerea celor două semne.

Privitor la descrierea dată de *ALR* vocalei [ą̆], trebuie să subliniem următoarele. Dacă pe *a* medial (neutru) nu-l încadrăm în nici una din seriile vocalice, atunci descrierea dată în *ALR* vocalei [ą̆] poate fi acceptată. Considerînd însă, cum de fapt şi este, că vocala [a] face parte din seria medială (centrală), atunci fără îndoială cea mai deschisă vocală din această serie este [a]. Vocala [ą̆] trebuie considerată deci intermediară ca grad de deschidere între [ă] şi [a]. Asupra vocalei [ą̆] vom reveni însă pe larg într-un subcapitol consacrat vocalelor deschise, care, în unele graiuri, formează, după cum vom vedea, seria vocalelor de gradul II de apertură, aparţinînd celor trei serii de localizare.

Rostirea [a] pentru [ă] în poziţie neaccentuată este consemnată în primele noastre texte scrise în româneşte. Se întîlneşte de asemenea în unele graiuri dacoromâne actuale şi e generală în istroromână. Precizăm că în graiul istroromânilor din Jeiăn se rosteşte [a] şi la finala substantivelor şi adjectivelor feminine, deosebirea dintre singular şi plural făcîndu-se deci prin opoziţia /a/ : /e/ : [o suza—do suze] „lacrimă—lacrimi", [o lopátiţa—do lopátiţe] „omoplat", [o porkiţa—do porkiţe] „purcea—purcele", [o jâna—do jâne] „geană—gene", [grasa—grase] „grasă—grase", [u̯âba—u̯âbe] „albă—albe", [u̯orba—u̯orbe] „oarbă—oarbe" etc.[29]. Vocala [a] se rosteşte şi la forma articulată a substantivelor şi a adjectivelor

[28] Vezi ALRT, p. IX.

[29] Exemplele citate au fost notate de noi din Jeiăn, în toamna anului 1968.

de tipul celor citate. Din această cauză, cele două forme gramaticale, cea articulată și cea nearticulată, sînt omofone.

Aria de răspîndire a rostirii [a] pentru [ă], precum și diversele nuanțe intermediare au putut fi determinate în graiurile dacoromâne, cu o oarecare aproximație însă, pe baza materialului *ALR*. Această rostire în cuvinte ca *bărbat*, *bătaie*, *măsea*, *mătreață*, deci în cuvinte moștenite din latină cu un *a* etimologic neaccentuat în prima silabă, urmat de *a* accentuat în cea de-a doua sau a treia silabă, formează mai multe arii : o arie mare și compactă, care acoperă aproape întreaga Moldovă, una mai puțin întinsă în partea de sud-vest a Transilvaniei, inclusiv Munții Apuseni, și alte două mai mici : una în partea de vest a Olteniei (punctele 837, 839, 840) și alta în nord-estul Munteniei (punctele 730, 735, 740) (din *ALR* I). Izolat, această rostire a fost consemnată și în sudul Transilvaniei, în partea centrală și în nordul acestei provincii. *ALR* nu o înregistrează în Maramureș. Din materialul *ALRR—Mar.* rezultă că rostirea [a] pentru [ă] în poziție protonică există și în aceste graiuri, fiind percepută mai ales sub nuanța intermediară între [a] și /ă/
ă a
notată prin suprapunerea celor două semne : [a] sau [ă] sau, în unele cazuri, prin [ą̆]. Este cunoscută în 10 din cele 20 de localități cercetate și formează două arii : una mai mare, cuprinzînd aproape jumătate din partea de est a Maramureșului, cu centrul la Dragomirești, punctul cartografic 234, și alta mai mică în partea de nord-vest[30]. Nu putem afirma că aria din estul Maramureșului ar avea vreo legătură cu cea din Moldova, deoarece în punctul 237 (Gura Fîntînii) localitatea extremă dinspre Moldova, am notat [ă] în poziție protonică, deci cele două arii sînt întrerupte. Un lucru este însă sigur : în subdialectul maramureșean, fenomenul discutat există. El a fost înregistrat și de Tache Papahagi[31], dar numai în Dragomirești și aici însă destul de rar : *batrîn*, *sabor*, *sarbatoare*.

[30] Vezi Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, *Atlasul lingvistic român pe regiuni — Maramureș*, vol. I, București, 1969, harta 173. Rostirea *a* pentru *ă* protonic în graiurile din Maramureș a constituit obiectul unui studiu realizat de Maria Luiza Purdela, *Contribuție la studiul unui fenomen fonetic românesc dialectal : ă protonic* ▷ a, în CL, XV, 1970, nr. 2, p. 265—269.

[31] Vezi *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925, Introducere, p. LVI

Putem oare trage concluzia că, în Maramureș, fenomenul a apărut în perioada care a urmat cercetărilor lui Tache Papahagi? Considerăm că nu se poate trage o astfel de concluzie. O nuanță intermediară între [ă] și [a] se rostea cu siguranță și în timpul cînd Tache Papahagi a făcut anchetele în Maramureș, nuanță pe care el însă nu a sesizat-o. Dealtfel, multe dintre notările cercetătorului amintit nu corespund realităților fonetice din acest subdialect.

Pronunțarea [a] pentru [ă] în poziție protonică, în graiurile actuale, a constituit obiectul a două studii în care se discută exclusiv această problemă, unul datorat acad. Iorgu Iordan [32], iar cel de-al doilea lui R. Todoran [33]. Ambii autori vorbesc de trecerea lui [ă] neaccentuat la [a], deși R. Todoran subliniază că această transformare fonetică „merge împotriva uneia dintre cele mai caracteristice legi fonetice ale limbii române — prefacerea lui *a* neaccentuat în *ă*, lege care e în acțiune pînă astăzi" [34]. Părerea că această lege e încă în vigoare este exprimată și de acad. Iorgu Iordan.

Problema este reluată de acad. Al. Graur, care consideră, de asemenea, că avem de-a face cu transformarea lui [ă] neaccentuat în [a]. Combate însă părerea exprimată de acad. Iorgu Iordan și de R. Todoran potrivit căreia legea fonetică [a]>[ă] ar acționa și în perioada actuală, susținînd că „trecerea lui *a* neaccentuat la *ă* este un proces fonetic încheiat demult, chiar dacă această trecere mai apare ca proces morfologic. În nici un caz nu poate fi numită lege fonetică actuală" [35].

I.-A. Candrea, întîlnind fenomenul în textele noastre vechi, vorbește de „numeroase exemple cu *a* aton *netrecut* la *ă*" [36]; și în altă parte : „*a* aton apare adesea *netrecut* la *ă*" [37]. N. Drăganu, ocupîndu-se de două manuscripte

[32] Iorgu Iordan, *Un fenomen fonetic românesc dialectal : ă neaccentual* > a, în „Revista filologică", I, 1927, p. 117—154.

[33] R. Todoran. *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal : ă protonic* > a, SCL, V, 1954, nr. 1—2, p. 63—85.

[34] *Ibidem*, p. 63.

[35] Al. Graur, *Cu privire la ă* > a *în românește*, SCL, IX, 1958, nr. 2, p. 264.

[36] I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, traduse din slavonește*, București, 1916, p. XXXVI.

[37] *Ibidem*, p. XLIX.

vechi, arată că în acestea „s-a *păstrat* chiar și *a* neintonat în *fapturile*" [38].

Referindu-se la situația din istroromână, I. Popovici, la fel ca I.-A. Candrea și N. Drăganu, consideră că, în cuvinte ca *ramâs-aw*, *cumparât*, *pati* „păți" „se *păstrează a* curat, după cum a fost nainte de a se schimba în *ă*" [39].

După cum vedem, cei trei lingviști vorbesc de păstrarea lui [a] originar, și nu de vreo transformare fonetică în urma căreia ar fi reapărut acesta. R. Todoran combate această părere, arătînd că forma *mărită* din istroromână nu s-a păstrat printr-o continuitate neîntreruptă, din vremuri străvechi, și nici forma *barbat*, din unele graiuri dacoromâne, nu continuă pe lat. *barbatus*, ci s-au dezvoltat din *mărita*, respectiv din *bărbat*, forme comune tuturor dialectelor limbii române.

Că formele cu [ă] (*mărita*, *bărbat* etc.) sînt comune tuturor dialectelor limbii române, cu excepția istroromânei, e, bineînțeles, foarte adevărat. În toate cele patru dialecte au acționat majoritatea legilor fonetice în urma cărora au ajuns să fie ceea ce sînt astăzi : legea fonetică [a]>[ă] se pare că a acționat numai în trei din aceste dialecte. Nu e mai puțin adevărat însă că în toate cele patru dialecte regăsim forme cu [a] sau, mai frecvent, cum a fost notat în graiurile dacoromâne mai ales, cu un sunet intermediar între [a] și [ă] (în istroromână rostirea cu [a] fiind generală).

În dialectul aromân au fost atestate mai multe cuvinte cu [a] pentru [ă] [40]. Din dialectul meglenoromân dispunem doar de un singur exemplu, înregistrat în anchetele pentru *ALR*. R. Todoran crede totuși că, deși s-a atestat un singur caz, el „este în măsură a ne arăta că spontan și aici poate să apară această prefacere" [41]. Prin urmare, „prefacerea lui *ă* protonic în *a* are — după părerea lui R. Todoran — rădăcini mai mult sau mai puțin profunde în toate dialectele limbii române. Ea ne apare ca o inovație spontană,

[38] N. Drăganu, *Două manuscripte vechi : Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 96.

[39] I. Popovici, *Dialectele românești din Istria*, Partea 1, Halle, 1914, p. 57.

[40] Vezi Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932, p. 218.

[41] R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic...*, p. 75.

în locuri diverse, născută din aceleași tendințe generale ale limbii" [42].

Fără a mai insista asupra unor amănunte, credem însă că problema prezenței lui [a] pentru [ă] în poziție neaccentuată trebuie reanalizată. Ne aflăm într-adevăr în fața unei inovații, contrară uneia dintre cele mai caracteristice legi fonetice ale limbii române, sau avem de-a face cu un fenomen vechi, cu un arhaism în fonetismul graiurilor în care se mai întîlnește ? Judecînd acest fenomen nu în mod izolat, ci în corelație cu alte fenomene fonetice, după părerea noastră, trebuie să ne gîndim mai degrabă la cea de-a doua alternativă. Acad. Iorgu Iordan arată, pe bună dreptate, că „ne găsim în fața unui fenomen răspîndit la periferia teritoriului lingvistic dacoromân" [43]. Într-adevăr, fenomenul se întîlnește tocmai în regiunile în care se păstrează și alte fenomene vechi. Faptul că în graiurile din Muntenia și Oltenia apar foarte puține cazuri cu [a] pentru [ă] nu înseamnă, așa cum crede acad. Iorgu Iordan, că transformarea [ă]>[a] se află abia la începuturile ei, ci, invers, ele ne arată că evoluția [a]>[ă] este aproape la sfîrșitul ei ; acele puține cazuri reprezintă urme ale lui [a] netrecut la [ă]. Prin urmare, în aceste graiuri, evoluția [a]>[ă] e aproape încheiată (în altele e complet încheiată), în timp ce în alte graiuri procesul se află încă în curs de desfășurare, cum dealtfel în curs de desfășurare se află și alte transformări fonetice. O dovadă că procesul trecerii lui [a] la [ă] nu este încheiat o constituie stadiile intermediare înregistrate, care de fapt sînt și cele mai frecvente. Rostirea cu un [a] curat în loc de [ă] se întîlnește în foarte puține graiuri. O. Densusianu a exprimat părerea că nici în secolul al XIV-lea nu se pronunța [a], ci un sunet intermediar între acesta și [ă], deși exemplele pe care le citează din textele noastre vechi sînt scrise cu [a]. Toate cazurile citate sînt, după el, *urme* ale unei pronunțări speciale a lui *a* aton [44]. Cu siguranță că procesul prefacerii lui [a] în [ă] nu s-a desfășurat în mod brusc, trecîndu-se direct de la [a] la [ă], ci au fost parcurse, în toate graiurile limbii, aceleași stadii pe care le cunoaștem astăzi în unele din aceste graiuri.

[42] *Ibidem*.

[43] Iorgu Iordan, *Un fenomen fonetic românesc...*, p. 145.

[44] Vezi O. Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1961, p. 52.

Privitor la pronunțarea [a] pentru [ă] în poziție neaccentuată acceptăm părerea lui I.-A. Candrea, N. Drăganu și I. Popovici, conform căreia avem de-a face cu un [a] originar păstrat, și nu provenit dintr-un [ă]. Într-adevăr, este greu de presupus că în istroromână, de exemplu, [a]>[ă] în toate cazurile, deci evoluția aceasta s-a încheiat, și apoi în toate cuvintele, din nu știm ce motive, [ă]>[a], revenindu-se astfel la pronunțarea cu [a]. Același lucru se poate spune și despre celelalte dialecte (dacoromân și aromân), deși în acestea avem relativ puține urme de [a] pentru [ă].

După părerea noastră, e mai verosimilă ipoteza că în istroromână legea fonetică [a]>[ă] nu a fost cunoscută și deci nu a acționat (cauzele sînt greu de stabilit), iar în celelalte dialecte ea acționează și astăzi, evoluția respectivă fiind încă în curs de desfășurare.

[a] originar, în poziție protonică, s-a putut păstra cu atît mai ușor cu cît acest fapt nu are nici o implicație pe plan fonologic, deoarece limba română nu cunoaște opoziția /a/—/ă/ în această poziție. Indiferent că se rostește [barbat] sau [bărbat], [padure] sau [pădure], sensul cuvintelor respective rămîne același. Vocala /a/, după cum se știe, se opune lui /ă/, în poziție neaccentuată, numai la finala unor substantive feminine, deosebind forma articulată a acestora de cea nearticulată : [casă]—[casa], [masă]—[masa] etc. Opoziția dintre /a/ și /ă/ acționează și în cazul unor adjective feminine, deosebind aceste adjective de cele substantivizate : [grasă]—[grasa], [bună]—[buna] etc. În graiurile istroromâne de nord, după cum am văzut mai sus, opoziția dintre cele două vocale nu este cunoscută nici în această poziție.

Vorbind de păstrarea lui [a] în poziție protonică, avem în vedere cuvintele în care acest [a] e etimologic, adică cuvintele (latine sau slave) conținînd un [a] neaccentuat, indiferent de natura vocalei din silaba accentuată, ca, de pildă : *barbat* < lat. *barbatus*, *bataie* < lat. *batalia*, *cadea* < lat. *cadere*, *calca* < lat. *calcare*, *calcîi* < lat. *calcaneum*, *caldare* < lat. *caldaria*, *căldură* < lat. *caldura*, *cali* < v. sl. *kaliti*, *capăstru* < lat. *capistrum*, *capatîi* < lat. *capitaneum* etc.

În cuvinte de tipul *batrîn* < lat. *betranus*, *pacat* < lat. *peccatum* etc., cu [ă] dezvoltat, pe teren românesc, din [e], datorită mai ales acțiunii labialelor sau a altor consoane

care precedau această vocală, avem într-adevăr de-a face cu [ă]>[a] sau cu un sunet intermediar între aceste două vocale. Transformarea s-a produs datorită analogiei cu cuvintele amintite mai sus, care conțin un [a] etimologic. Această analogie a fost aplicată nu numai cuvintelor moștenite din latină, ci și celor de alte origini ; nu numai elementelor vechi, ci și celor intrate recent în limbă. Această transformare fonetică, datorată analogiei sau mai precis, adaptării la sistem a elementelor respective, nu constituie un fapt izolat în graiurile limbii române. Astfel de adaptări la sistemul unui idiom oarecare a unor elemente pătrunse recent în acel idiom sînt cunoscute în cadrul graiurilor noastre populare. Vom cita doar un singur exemplu. În două arii mari, care acoperă aproximativ o treime din teritoriul lingvistic dacoromân, e caracteristică, după cum se știe, rostirea labializată a oricărei consoane în poziție finală absolută într-o serie de forme gramaticale [45]. Această rostire constituie o regulă generală, o normă care acționează foarte puternic și în care se încadrează toate cuvintele aparținînd categoriilor gramaticale respective, indiferent de originea sau de vechimea lor în grai, întocmai cum elementele străine împrumutate într-o limbă se încadrează într-una din categoriile gramaticale existente în această limbă, fiind supuse acelorași legi fonetice și morfologice ca și elementele vechi ale limbii. Cu alte cuvinte, are loc o adaptare la sistem. Fără îndoială, adaptarea la sistem a unor elemente noi intrate într-un idiom poate fi totală sau numai parțială. Cu adaptări parțiale avem de-a face îndeosebi în perioada actuală, cînd are loc pătrunderea în graiuri a numeroase elemente din limba literară datorită multiplelor mijloace de răspîndire a culturii în rîndul maselor populare.

Timbrul labial al consoanelor finale sau „*u* scurt final" constituie un arhaism în graiurile dacoromâne în care se mai păstrează. Aria de răspîndire a acestui fenomen nu crește, ci, dimpotrivă, se micșorează. În aceeași situație se află și rostirea [a] (sau intermediară) pentru [ă] în poziție protonică. Procesul trecerii lui [a] la [ă], început foarte de timpuriu, probabil chiar în perioada de comunitate a celor patru dialecte, și determinat de tendințele

[45] Pentru aceasta vezi E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite...*, p. 139.

interne de dezvoltare a limbii române, a cunoscut, în graiurile regionale, o evoluție inegală și lentă, evoluție care se află încă în curs de desfășurare. Cu siguranță că acest fonetism arhaic, la fel ca și alte fonetisme vechi existente în graiurile noastre regionale, se va mai întîlni încă în aceste graiuri. Procesul de integrare a graiurilor noastre populare în limba standard, proces despre care se vorbește relativ mult în lingvistica românească, are loc fără îndoială, dar nu în ritmul în care-și închipuie unii cercetători că el s-ar desfășura.

VOCALELE [ǫ], [ę], [ą̆]

În cele de mai sus am analizat o seamă de nuanțe vocalice, frecvente în unele graiuri dacoromâne, a căror apariție e determinată de lipsa accentului. O altă categorie de nuanțe vocalice, caracteristice unor graiuri românești, este aceea a cărei ocurență e posibilă numai în poziție accentuată și în prezența în silaba următoare a unei vocale de gradul I sau II de apertură, din seria anterioară sau centrală de localizare. Acestei categorii îi aparțin vocalele [ǫ], [ę], [ą̆]. Menționăm că vocalele [ę] și [ą̆] pot să apară și în poziție finală, în timp ce vocala [ǫ] nu se întîlnește în această poziție.

Ca și în cazul nuanțelor vocalice determinate de lipsa accentului, ariile de răspîndire ale vocalelor [ǫ], [ę], [ą̆] au putut fi stabilite pe baza materialului cuprins în hărțile *ALR*. Aria cea mai întinsă o formează [ę] (Banatul, Maramureșul, Transilvania, fără partea de sud, și aproape întreagă Moldova), după care urmează [ǫ] (Crișana, Maramureșul, Transilvania, fără partea de sud-est, și o mică parte din vestul Moldovei, punctele 571, 573, 578). Aria cea mai mică o formează [ą̆] (Banatul și partea de nord a Transilvaniei). Precizăm că în anchetele efectuate pentru *ALRR-Mar.* a fost auzită și notată, în toate cele 20 de localități cercetate, și vocala [ą̆]. Ținînd deci seama și de datele acestei anchete, aria de răspîndire a vocalei [ą̆]

se mărește și, în același timp, devine mai compactă în partea nordică a teritoriului lingvistic dacoromân [46].

Unele precizări în privința ariilor de răspîndire ale diverselor fenomene lingvistice vor fi posibile cu siguranță după publicarea integrală a *Noului Atlas lingvistic român, pe regiuni*, care, după cum se știe, are o rețea mult mai deasă de localități decît *ALR*.

În prima clasificare a vocalelor românești, bazată pe un criteriu fonologic, clasificare pe care o datorăm lui Al. Graur și lui Al. Rosetti [47], nu se vorbește de vocalele pe care le discutăm noi, deoarece descrierile lui Al. Graur și Al. Rosetti vizează numai sistemul limbii literare. Cei doi lingviști au în vedere numai 7 vocale : *a*, *e*, *ă*, *o*, *i*, *î*, *u*, considerate vocale-foneme, și opozițiile realizate între ele, fără a se ocupa și de variantele acestora, variante determinate de diversele contexte fonetice în care sînt întrebuințate vocalele.

O altă clasificare, avînd la bază tot un criteriu fonologic, deosebit însă de cel al lui Al. Graur și Al. Rosetti, este cea făcută de E. Petrovici. Tabloul prezentat de E. Petroviei conține 12 vocale, dintre care 7 *(a, e, ă, o, i, î, u)* sînt considerate tipurile fundamentale ale fonemelor-vocale din limba română, iar 5 *(à, å, ă̊, ȯ, ù)* sînt variante ale celor dintîi, determinate de caracterul consoanei precedente [48]. Și clasificarea lui E. Petrovici are în vedere numai sistemul vocalic al limbii literare.

Andrei Avram, ocupîndu-se de vocalismul limbii române și incluzînd în investigațiile sale și graiurile regionale prezintă o clasificare fonetică, cu un număr de 35 de vocale, dintre care 7 sînt considerate tipuri fundamentale, „puncte de reper", făcînd parte din trei serii care pot fi numite principale, celelalte fiind calificate „nuanțe vocalice" cu un timbru intermediar între cele dintîi, determinat de o schimbare fie în ce privește locul, fie modul de articulare. Aceste „nuanțe vocalice" se încadrează tot în trei serii,

[46] Deși vocala [ę] are o mare răspîndire în graiurile dacoromâne, pe harta noastră am trasat numai aria comună pentru toate cele trei vocale care formează obiectul acestui subcapitol.

[47] *Esquisse d'une phonologie du roumain*, BL, VI, 1938, p. 5 urm.

[48] E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite...*, p. 172. Cf. și CL, VII, 1962, nr. 2, p. 211.

numite secundare [49]. În tabloul prezentat de Andrei Avram, vocalele [ǫ], [ę] și [ą̆] sînt trecute între nuanțele vocalice intermediare.

I. Coteanu, descriind dialectele limbii române, întocmește cîte un tablou vocalic pentru fiecare din aceste dialecte [50], dar nu precizează care dintre aceste vocale îndeplinesc funcțiuni lingvistice, și sînt deci foneme, și care sînt numai variante. Printre vocalele date de I. Coteanu figurează, în unele dialecte[51], și [ǫ] și [ę], fără a fi amintită vocala [ą̆].

Dacă în privința nuanțelor vocalice discutate mai sus, unele dintre acestea intermediare între două serii diferite de localizare, iar altele intermediare între două grade diferite de apertură, am ajuns la concluzia că ele nu afectează sistemul invariantelor și nici rețeaua de opoziții, ci numai pe cel al variantelor, interpretarea fonologică a vocalelor [ǫ], [ę] și [ą̆] ridică probleme mult mai complexe și uneori destul de dificile.

Aceste vocale sînt privite în mod diferit de către diverși cercetători, atît în ce privește originea lor, cît și valoarea pe care o au în sistemul graiurilor în care ele există. Această din urmă problemă a reținut însă în foarte mică măsură atenția cercetătorilor.

Andrei Avram, deși nu se oprește în mod special asupra statutului lor fonologic, prin faptul că le include în seriile secundare, considerîndu-le nuanțe intermediare ale tipurilor fundamentale, le dă totuși o interpretare. După locul de articulare, [ę] este trecută în seria anterioară, [ą̆] în seria medio-anterioară, iar [ǫ] în seria posterioară. În privința aperturii le situează între *e*, *ă*, *o* și *a*.

Sub aspect fonetic, vocalele [ę] și [ǫ] sînt discutate și de către Teofil Teaha [52] și R. Todoran[53]. Teofil Teaha arată că [ę] , în graiul pe care l-a studiat, corespunde, pe de o parte, unui *e* în silabă accentuată, urmat în silaba următoare de un alt *e* (*cameșe*, *verde* etc.), iar pe de altă parte diftongului *e̯a* la finala unor cuvinte și a unor forme

[49] Vezi Andrei Avram, *Asupra clasificării...*, p. 210.

[50] Vezi I. Coteanu, *Elemente de dialectologie...*, p. 75, 83, 90, 98.

[51] I. Coteanu numește *dialecte* unitățile teritoriale din cadrul dacoromânei, considerate și numite de către alți lingviști *subdialecte*.

[52] *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961, p. 34, 54.

[53] *Graiul din Vîlcele*, în „Materiale și cercetări dialectale", I [București], 1960, p. 36.

gramaticale (*a mę*, *vrę*, *purę̂*, *stę* etc.). După R. Todoran, această vocală, frecventă în graiul satului Vîlcele, cercetat de domnia-sa, s-a dezvoltat în urma reducerii diftongului *e̯a*, final și sub accent, la [ę] (*pursę*, *grę*, *stę* etc.).

Cît privește vocala [ǫ], aceasta este interpretată de cei doi cercetători ca variantă a lui *o̯a*, din care provine.

I. Pătruț consideră că vocala [ǫ], caracteristică subdialectului crișean, s-a dezvoltat din diftongul monofonematic *o̯a* sub influență maghiară. Ungurii, neavînd în rostire acest diftong, l-au înlocuit cu vocala lor *a* = *ǫ* [54].

Vocala [ą̆] nu este amintită de nici unul din cei trei cercetători.

P. Neiescu, descriind sistemul fonologic al unui grai din sudul Banatului, constată prezența vocalelor [ę] și [ą̆], dar numai în interiorul cuvîntului, în silabă accentuată. Le consideră variante ale fonemului /ă/e/. Cele două vocale se află în distribuție complementară, deoarece [ą̆] apare după consoane neutre, iar [ę] după consoane palatalizate. Întrucît [ę] se opune lui [e] numai într-o singură pereche minimală, iar [ą̆] nu se opune niciodată lui [ă], cele două vocale constituie elemente marginale, în afara sistemului[55].

Vocala [ę], în poziție finală, corespunzînd lui [e̯a] din limba literară și din graiurile aparținînd părții de sud a teritoriului țării, are o vechime relativ mare în regiunile în care se întîlnește astăzi (Maramureș, nordul Transilvaniei și al Moldovei). Ea a fost atestată și în textele din secolul al XVI-lea, provenind din aceste regiuni[56] . Ținînd seama de această situație, considerăm că există temei să presupunem că vocala [ę] s-a dezvoltat încă în etapa anterioară apariției primelor noastre texte scrise în limba română. Subliniem însă faptul că aria lui [ę] la finala unor cuvinte și a unor forme gramaticale este mai mică decît a lui [ę] în interiorul cuvintelor în contextul fonetic arătat mai sus : prezența unui [e], [ă] sau [a] în silaba următoare.

În cele ce urmează vom încerca să stabilim statutul fonologic al vocalelor [ǫ], [ę], [ą̆] în graiurile dacoromâne.

[54] Vezi I. Pătruț, *Influențe maghiare în limba română*, în SCL, IV, 1953, p. 212.

[55] Vezi P. Neiescu, *Schiță...*, p. 209.

[56] Vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 501—502.

Schițînd sistemul fonologic al unui grai regional, graiul bistrițean [57], am ajuns la concluzia că vocalismul acestuia este format din 10 foneme, cu trei serii de localizare și patru grade de apertură, vocalele /o̯/, /e̯/, /ă̯/ formînd gradul al doilea de deschidere. Ele sînt compacte față de /o/, /e/, /ă/, dar sînt difuze față de /a/; posedă deci două trăsături distinctive, pe lîngă cea de localizare. La aceleași constatări s-a ajuns și în urma cercetărilor de fonetică experimentală [58].

În interpretarea pe care am dat-o vocalelor amintite, ca foneme autonome, ne-am bazat atît pe distribuția lor, cît și pe funcțiunile pe care le îndeplinesc în sistemul graiurilor respective. În privința distribuției am constatat că ele pot să apară în toate pozițiile, inclusiv, în poziție inițială, considerată poziție forte (*e̯st'a*, *e̯l'a*, *o̯lă*, *o̯miń*, *o̯re* „oare"), fără să fie deci determinate de contextul fonetic în care se află. Prin opozițiile în care intră cu vocalele de celelalte grade de apertură, îndeosebi cu vocala /a/, gradul I de apertură, și cu vocalele /o/, /e/, /ă/, gradul al III-lea de apertură, se realizează deosebiri atît la nivelul morfologiei, cît și la nivelul lexicului. Astfel, opoziția dintre vocala /a/ și /e̯/, /ă̯/ deosebește următoarele forme gramaticale: singularul de plural la unele substantive și adjective feminine ([față—feță], [masă—mesă], [șt'arsă—șt'e̯rsă]) etc.; persoana a III-a singular a indicativului prezent de aceeași persoană a conjunctivului ([lasă—să le̯să], [învață—să învețe̯], [să ța̯să—țăsă]) etc. Vocala /o̯/ opusă vocalei /a/ deosebește o serie de cuvinte, ca, de pildă, [parte—să po̯rte], [mare—mo̯re], [să radă—să ro̯dă], [cără—co̯ră] etc. Vocalele /e̯/, /ă̯/, gradul al II-lea de apertură, opuse vocalelor /e/, /ă/, gradul al III-lea de apertură, deosebesc persoana I a indicativului prezent de aceeași persoană a imperfectului: [bem—be̯m], [avem—ave̯m], [țîn'ém—țîn'e̯m], [ved'ém—ved'e̯m], [șăd'ém—șăd'e̯m], precum și persoana a II-a de la aceleași timpuri: [beț—be̯ț], [tăiéț—tăie̯ț] etc. Vocala /o/ opusă vocalei /o̯/ distinge persoana I a indicativului prezent de aceeași persoană a imperfectului de la verbul *lua*: [lom] „luăm"—[lo̯m] „luam".

Arătam mai sus că vocalele /o̯/ și /e̯/ apar și în poziție inițială. Ocurența vocalei /ă̯/ în această poziție nu am constatat-o nici în graiul amintit mai sus, studiat de noi, și nici în graiurile la care ne vom referi în continuare. Dar faptul că un fonem nu apare într-o poziție oarecare nu este un motiv de a-i nega această calitate. Se știe că limbile nu folosesc întotdeauna toate posibilitățile lor combinatorii. Să luăm, de pildă, limba română literară. Vocala /ă/, în poziție inițială, apare în foarte puține cazuri, numai în formele *ăsta*, *ăia*, *ăl*, *ăla*, *ălora*, *ălalant*, *ălorlalți*, *ălorlalte*, forme întrebuințate însă într-un anumit stil al limbii literare, în stilul familiar, în limba vorbită în cercuri mai intime. Ținînd seama de acest fapt, trebuie să recunoaștem că ocurența vocalei /ă/, la inițială de cuvînt, nu este posibilă în limba română literară. Cu toate acestea, toți lingviștii sînt de acord că /ă/ este un fonem autonom, cu trăsături distinctive bine precizate și cu funcțiuni importante în cadrul sistemului limbii române.

Evoluția fonetică a limbii române, în cursul căreia au avut loc o serie de transformări fonetice, pe baza cărora s-a constituit sistemul fonologic, nu s-a făcut în mod absolut uniform în toate regiunile locuite de români. În unele dintre acestea, schimbările fonetice s-au oprit la un anumit stadiu, în timp ce în altele ele au mers mult mai departe. Așa se explică o serie de arhaisme fonetice într-o seamă de graiuri dacoromâne, față de unele inovații datorate evoluțiilor ulterioare, din alte graiuri.

Tot unor transformări fonetice, petrecute pe terenul limbii române, se datorește și dezvoltarea, în ariile pe care le-am amintit mai sus, a vocalelor /o̯/, /e̯/ și /ă̯/.

Într-o perioadă relativ veche de dezvoltare a limbii române, anterioară apariției primelor noastre texte, aproximativ prin secolul al XIV-lea, vocala [a] a început să fie afectată de fonemele cu care era în contact, atît de cele precedente, cît și de cele care o urmau. Una dintre cele mai importante transformări ale lui [a] este trecerea lui la [e] atunci cînd se afla sub accent și între două elemente cu timbru palatal: *leage* > *lege*, *muiare* > *muiere*, *mease* >

[57] Vezi Gr. Rusu, *Schiță*..., p. 61—73.

[58] Vezi Maria Mărdărescu, *Observații asupra structurii acustice a vocalelor* [o̯] *și* [e̯] *din graiurile dacoromâne*, în SCL, XVII, 1966, nr. 4, p. 419—422.

mese, *oi̯ari*>*oi̯er*[1] (și mai tîrziu, într-o mică arie din Muntenia, în urma depalatalizării lui *r*, *oi̯er*) etc. Această lege fonetică a acționat și asupra elementelor slave pătrunse în limba română: sl. *obyčaj*>*obicei*, sl. *boljarinŭ*, pl. *boljare* (vezi DRLM s.v.) > *boi̯er*[1] (respectiv *boi̯er*, în aria din Muntenia).

Trecerea de la [a] la [e] nu s-a făcut însă în mod brusc, ci a cunoscut mai multe stadii. Unul dintre acestea e cel reprezentat de rostirea [ę], cunoscută pe aproximativ jumătate din teritoriul lingvistic dacoromân. Numai graiurile din sud (Oltenia, Muntenia, Dobrogea și sudul Moldovei) cunosc ultimul stadiu al acestei evoluții, rostirea [e][59].

Transformarea fonetică amintită mai sus, deși este considerată ca una dintre cele mai generale în cadrul limbii române, nu a avut loc în toate cazurile care îndeplineau condițiile ca ea să se producă. Astfel, în unele graiuri regionale din sudul țării, îndeosebi în cele din Muntenia, precum și în limba literară, vocale [a] se menține în cîteva forme gramaticale, ca, de pildă, la persoana a II-a plural a indicativului prezent, la persoana a III-a singular și plural a indicativului imperfect și la imperativul unor verbe de conjugarea I, cu tema în /i̯/ (iod) sau în /ǩ/, /ǵ/, de tipul *încui̯a*, *tăi̯a*, *îngenunǩa*, *veǵa*, deși se află între două elemente palatale: [(voi) tăi̯ați, încui̯ați, îngenunǩați, veǵați] (ind. prez.), [tăi̯ai, tăi̯ați] etc. (ind. imperf.), [tăi̯ați, încui̯ați, îngenunǩați, veǵați] (imperat.).

În schimb, în graiurile din nord, vocala [a] s-a palatalizat, trecînd în seria anterioară, [ę] sau [e], și atunci cînd era numai precedată (nu și urmată) de un element cu timbru palatal. Astfel, în grupul constituit dintr-o consoană palatalizată sau palatală (muiată) + [a], vocalei [a] îi corespunde [ę] (sau [e]) în formele de infinitiv, imperfect, perfectul compus și participiul verbelor de conjugarea I, de infinitiv și imperfect ale verbelor de conjugarea a III-a și a IV-a și la singularul unor substantive și adjective feminine.

[59] După ultimele cercetări rostirea *e* în Muntenia ar fi de dată recentă. Ion Gheție (*Contribuții la istoria trecerii lui* ea *la* e *(leage*>*lege). Prezența lui* ea *în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în LR, XVII, 1968, nr. 6, p. 501—508) exprimă părerea că, la începutul secolului al XVIII-lea, diftongul *ea* nu trecuse încă la *e* în toate graiurile muntenești.

Evoluția lui [a] la [ę] a mers deci paralel atît în interiorul cuvintelor (tipul *leage*, *mui̯are*>*lęge*, *mui̯ere*), cît și la finala unor forme gramaticale și a unor cuvinte (tipul *încui̯a*, *vedea*, *purcea*, *stea*>*încui̯ę*, *vedę*, *stę*, *purcę*).

Prin urmare, și într-un caz și în altul, vocala [ę] s-a dezvoltat dintr-un [a] în contextele fonetice amintite mai sus. Părerea potrivit căreia [ę], în cuvinte de tipul *lęge*, *gęme*, *vęde* etc., s-ar fi dezvoltat dintr-un [e], în urma deschiderii acestuia, nu corespunde realității. Este greu de presupus că evoluția lui [a], seria centrală de localizare și gradul maxim de deschidere, spre [e], seria anterioară și un grad mai mic de apertură să fi atins stadiul final de dezvoltare în toate graiurile dacoromâne, și, apoi, să se deschidă din nou (deci ['a']>[e]>[ę]).

Asupra vocalei [a] au acționat nu numai consoanele palatalizate, ci și cele labializate. Acestea din urmă au transmis timbrul lor labial vocalei [a], labializînd-o și transformînd-o în [ǫ]. Fenomenul a fost înregistrat, după cum am arătat și mai sus, pe o arie destul de întinsă, care acoperă întreaga parte de nord-vest a teritoriului dacoromân.

E probabil că evoluția lui [a] la [ǫ] să fi fost favorizată și de cauze externe, alături de cele interne, în cazul acesta de influența maghiară, așa cum presupune I. Pătruț[60]. Dar chiar dacă această influență a avut o oarecare contribuție la producerea fenomenului, rolul ei a fost totuși infim față de tendințele interne care au existat în interiorul limbii române și care s-au manifestat nu numai în aceste graiuri, ci în graiurile din sudul țării, în care, după cum am mai subliniat, nu poate fi vorba de influențe. Cazuri cu un [a] labializat (de tipul [å] sau chiar [ǫ]), precedat însă de un element semivocalic, [ǫ] sau [u̯], sînt foarte numeroase, fiind înregistrate de *ALR* și în afara ariei despre care am vorbit[61]. Precizăm că, la stabilirea ariei lui [ǫ] (în care am inclus și pe [å], care de fapt e aproape același sunet), am avut în vedere numai acele puncte în care anchetatorii nu au notat nimic între consoană și vocală.

Am văzut mai sus cum vocala [a], între două elemente palatale sau, în unele graiuri, cînd era numai precedată

[60] Vezi I. Pătruț, *Influențe...*, p. 212.

[61] Vezi *ALRM I*, vol. II, h. 294, 369, 405; *ALRM II*, vol. I, h. 212

de un element palatal, a evoluat spre [e], vocală din altă serie de localizare şi de un grad diferit de deschidere. O evoluţie paralelă a avut vocala [a] şi în cazurile în care se afla între două elemente labiale, ca, de pildă, în cuvinte de tipul *doo̯ă*, *noo̯ă*, *voo̯ă*, *ploo̯ă* etc. I. Pătruţ, studiind fenomenul, arată în mod amănunţit cum a decurs procesul precum şi fazele prin care s-a trecut pînă la labializarea completă a lui [a][62].

În evoluţia *a* > *o* : *doao*, *noao*, *voao* sau *doaă*, *noaă* (forme înregistrate în textele noastre vechi[63]) > *două*, *nouă*, *vouă* se constată, ca şi în cazul evoluţiei *a* > *e*, o fază intermediară, [o̯] ([do̯uă, no̯uă, vo̯uă]).

Rostirea cu [o̯], în cuvinte de tipul [do̯uă, no̯uă] etc., formează aproximativ aceeaşi arie ca şi rostirea [o̯], în cuvinte de tipul [po̯rtă, mo̯ră] etc., şi cuprinde, în general, graiurile din nord. Graiurile din sud (Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei) cunosc faza ultimă în evoluţia *a* (*°a*) > *o*, rostirea *o* : [două, nouă] etc.

Vocala [ă̯] s-a dezvoltat din [e̯] în urma velarizării acesteia datorită acţiunii unor consoane precedente dure, ca, de exemplu, /ţ, s, z, ş, j/ şi, în unele cazuri, /r/ şi grupul /st/ : [ţă̯pe] „ţepe", [ţă̯ţe (ţă̯ve)] „ţeavă", [să̯te] „sete", [zâ̯e (zâ̯ce)] „zece", [tuşâ̯şte] „tuşeşte", [jă̯le] „jale", [râ̯e (râ̯ce)] „rece", [stă̯rpe] „sterpe", [viţă̯] „viţea", [căţă̯] „căţea", [lopăţă̯] „lopăţea", [plăsă̯] „plăsea", [măsă̯] „măsea", [auzâ̯] „auzea", [încălzâ̯] „încălzea", [şă̯] „şea", [mńeluşă̯] „mieluşea", [frumuşă̯] „frumuşea", [îngrăşă̯] „îngrăşa", [îngrijâ̯] „îngrijea", [curâ̯] „curea" etc.

Privitor la această vocală se poate ridica următoarea obiecţie : întrucît [ă̯] corespunde unui [e̯] şi s-a dezvoltat din acesta, ar putea fi interpretată ca o variantă combinatorie, în distribuţie complementară cu [e̯]. Interpretînd însă în acest fel vocala [ă̯], ar trebui să considerăm drept variante şi vocalele [ă] şi [î], care în multe cazuri s-au dezvoltat, după cum se ştie, dintr-un [e], respectiv dintr-un [i], prin velarizarea acestora, velarizare datorată de asemenea acţiunii unor consoane precedente dure.

[62] Vezi I. Pătruţ, *Rostirea* nouă, două etc., *Omagiu Iordan*, p. 661–665,

[63] Vezi I. Pătruţ, *Rostirea...*, p. 662, unde sînt indicate toate izvoarele din care au fost extrase exemplele respective.

Trebuie să avem apoi în vedere faptul că, în graiurile în care se întîlneşte vocala [ă̯], consoanele amintite mai sus, îndeosebi /s, z, ţ, ş, j/, nu posedă decît timbrul velar, după ele neputînd să apară niciodată vocala [e̯]. Prin urmare, problema distribuţiei uneia sau alteia dintre aceste două vocale nu se mai poate pune. Alternanţa [ă̯]–[e̯] nu există în nici un cuvînt şi în nici o formă gramaticală care conţine o astfel de consoană, indiferent dacă se află în interiorul cuvîntului sau la finala acestuia. Timbrul vocalei [ă̯], determinat de consoana precedentă, nu este influenţat nici de silaba următoare, chiar dacă aceasta este palatalizată sau palatală (cf. [ţă̯pe, ţă̯ţe, să̯te, zâ̯e, tuşâ̯şt'e] etc.).

Aşadar, în stadiul actual de dezvoltare a unora dintre graiurile dacoromâne, vocala /ă̯/ trebuie considerată un sunet independent, cu trăsături distinctive bine precizate şi făcînd parte din seria centrală de localizare, faţă de /e̯/ care aparţine seriei anterioare. Menţionăm că nu putem împărtăşi părerea lui Andrei Avram[64], care plasează vocala [ă̯] în seria de localizare medio-anterioară. După părerea noastră, formată pe baza a numeroase cazuri, notate de noi pe teren, această vocală se deosebeşte de [ă] numai prin gradul de deschidere, ambele făcînd însă parte din aceeaşi serie de localizare, seria centrală.

Iată deci cum, datorită unor transformări fonetice, care au avut loc în consonantismul anumitor graiuri dacoromâne, s-au dezvoltat vocalele /o̯/, /e̯/ şi /ă̯/, elemente noi (relativ noi) în vocalismul acestor graiuri, faţă de situaţia dintr-un stadiu mai vechi de dezvoltare a lor şi faţă de celelalte graiuri, vocale intermediare ca grad de deschidere între /o, e, ă/ şi /a/, constituind seria vocalelor de gradul II de apertură.

Apariţia acestor vocale a produs modificări nu numai în inventarul fonemelor vocalice al graiurilor respective, ci a avut, la rîndul ei, urmări importante asupra sistemului consonantic. Aşa, de exemplu, transferarea timbrului labial al consoanelor asupra vocalei [a], care le urma, a cauzat, pe de o parte, apariţia vocalei /o̯/, iar pe de altă parte a determinat, după cum vom vedea mai jos, transformarea

[64] *Asupra clasificării...*, p. 220.

în variante poziționale a întregii serii a fonemelor consonantice labializate și a celor labio-palatalizate.

Prin urmare, procesul de apariție a unor elemente noi într-un compartiment al sistemului, în cazul nostru în vocalism, a dus la eliminarea unor elemente din celălalt compartiment, din consonantism.

Să vedem dacă cele trei vocale, /ǫ/, /ę/, /ă/, reprezintă tot atîtea foneme în toate graiurile în care au fost înregistrate sau dacă atribuirea statutului de foneme autonome comportă deosebiri de la un grai la altul. Vom examina în primul rînd situația vocalei /ǫ/ și, legat de aceasta, a celorlalte două vocale.

Este cunoscut faptul că elementele care constituie sistemul unei limbi sînt strîns legate între ele și se influențează reciproc. „O schimbare a unui amănunt într-unul din compartimente — arată acad. Al. Graur — antrenează alte schimbări în același compartiment sau în alte compartimente" [65].

Din urmărirea procesului de dezvoltare a vocalelor /ǫ/, /ę/ și ă// am observat legăturile care există între cele două compartimente ale sistemului fonologic, vocalismul și consonantismul, și consecințele care au decurs în urma diverselor transformări petrecute în unul din acestea: evoluția într-un anumit sens a unor consoane a dus la apariția vocalelor respective, fapt care a avut noi repercusiuni asupra consonantismului. Deci pentru a degaja valoarea fonologică a unui sunet într-un anumit idiom, în cazul nostru în graiurile în care cele trei vocale au fost înregistrate, trebuie să avem în vedere întregul sistem al idiomurilor respective.

Am precizat mai sus, pe de o parte, aria pe care o formează vocala [ǫ], iar pe de altă parte faptul că aceasta s-a dezvoltat dintr-un [a] asupra căruia consoanele labializate precedente au transmis întregul lor timbru labial. În urma acestui proces, din foneme cum erau înainte, consoanele au devenit variante poziționale.

Dar peste o parte din aria în care s-a înregistrat vocala [ǫ] se suprapune aria altui fenomen fonetic și fonologic, aria în care, la finala absolută a cuvintelor, consoanele

[65] Vezi Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 19.

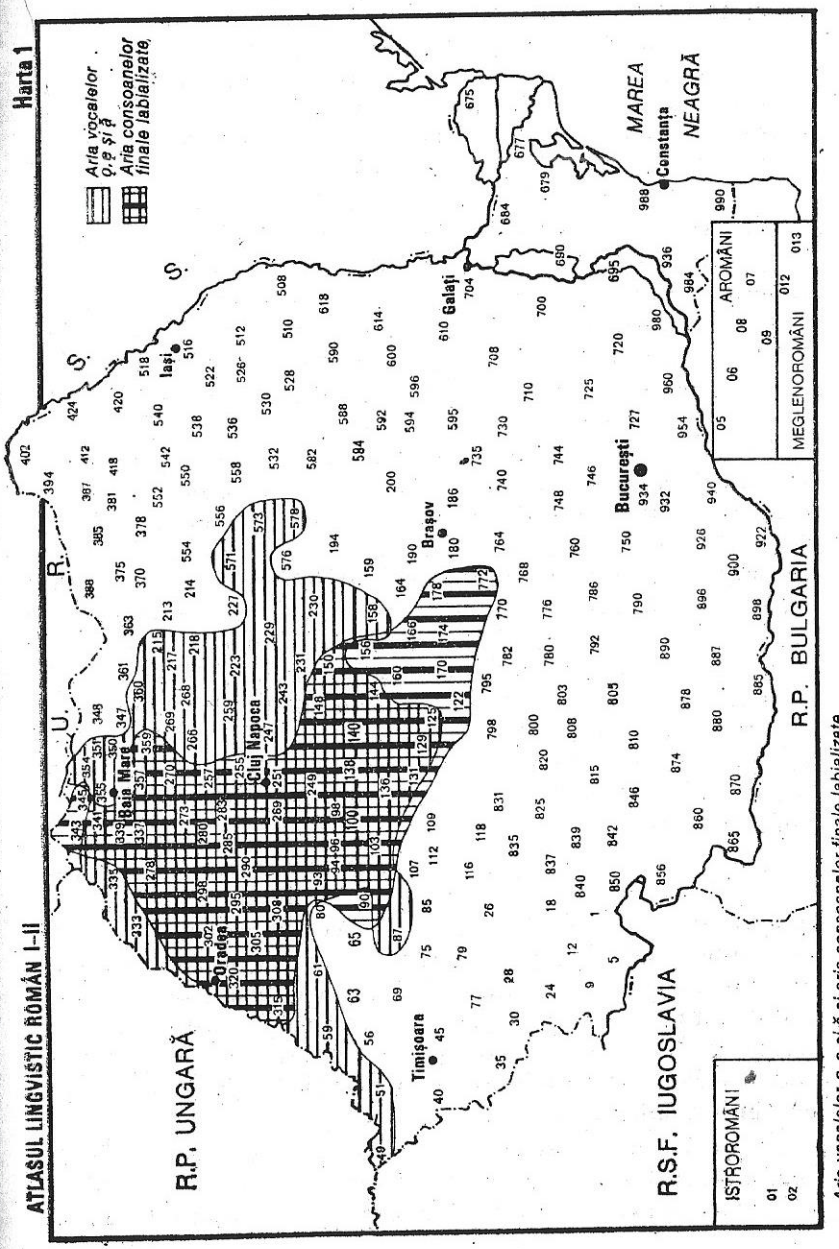

Aria vocalelor ǫ, ę și ă și aria consoanelor finale labializate

își menţin încă timbrul labial, redat în transcrierea fonetică printr-un *u*, scris sus la umărul consoanei.

Dacă în această arie timbrul labial al consoanelor se menţine în poziţie finală absolută, trebuie să admitem existenţa acestui timbru şi în interiorul cuvîntului, chiar dacă tonalitatea consoanei a coborît la nivelul tonalităţii lui [o̯].

O serie de fapte, asupra cărora ne vom opri mai jos, ne duc la concluzia că procesul de dispariţie a labializării a început să se manifeste în primul rînd în poziţie finală. Astfel s-a ajuns la situaţia din limba literară şi din unele graiuri regionale în care consoanele au pierdut timbrul labial la finala absolută a cuvintelor, dar îl menţin în interiorul acestora.

Situaţii asemănătoare avem şi în ce priveşte pierderea sau menţinerea timbrului palatal al unor consoane. Aşa, de pildă, într-o arie din Munţii Apuseni (punctele 93, 94, 96, 100, 103, 289, 290 din *ALR* I şi 95 din *ALR* II), consoanele /s, z, ţ/, pe care le-am amintit şi mai sus, s-au durificat în poziţie finală, dar nu şi în interiorul cuvîntului. Iată cîteva exemple: [tu au*z*], dar [au*zi*ş]; [jarun*ţ*], dar [ń-o amor*ţi*t o mînă]; [vă culca*ţ*], dar [culca*ţi*-vă] etc. (Exemplele sînt din punctul 93, Arieşeni-Turda. Asemenea exemple sînt numeroase şi au fost notate şi în celelalte puncte.) Acelaşi fenomen l-am înregistrat şi în dialectul istroromân, cu ocazia unei călătorii de studii făcute în noiembrie 1968.

Din cele arătate rezultă că, în graiurile în care labializarea se menţine în poziţie finală absolută, ea există şi în interiorul cuvîntului. Prin urmare, în cadrul ariei cu consoane finale labializate, deşi se rosteşte vocala [o̯], ea nu este decît o variantă labializată (puternic labializată) a fonemului /a/. Funcţiunea de a deosebi între ele unele forme gramaticale sau diversele cuvinte o îndeplinesc, şi în interiorul cuvintelor, ca şi în poziţie finală, consoanele cu timbru labial.

Acelaşi statut, de variante ale lui /a/, trebuie să-l acordăm, în această arie, şi vocalelor [ę] şi [ą̆]. Dînd o altă interpretare acestor vocale, ar însemna să admitem existenţa unui sistem asimetric:

i — î — u
e — ă — o
ę — ą̆
a

cu numai două grade de apertură în seria vocalelor posterioare şi cu trei grade în celelalte serii (dacă vocala /a/ o considerăm indiferentă din punctul de vedere al localizării), fapt care nu a fost constatat în nici una din descrierile fonologice făcute pînă în prezent atît asupra limbii literare, cît şi asupra unor graiuri regionale [66].

În perioada actuală, limba română se caracterizează printr-o simetrie perfectă în întregul său sistem fonologic, atît în vocalism, cît şi în consonantism. Astfel, vocalelor din seria anterioară de localizare, de un anumit grad de deschidere, le corespund, în celelalte serii de localizare, vocale de acelaşi grad de apertură. De asemenea, consoanele sînt grupate în perechi după diversele lor trăsături distinctive. Aşa, de pildă, perechile surd—sonor există în toate seriile de localizare: labiale: *p—b*, *f—v*; dentale: *t—d*; africate: *ĉ—ĝ*; şuierătoare: *ş—j*; siflante: *s—z*; velare: *c—g*; oclusive palatale: *ḱ—ǵ*.

Această simetrie se constată şi în morfologie. Astfel, formei de singular, la substantive şi adjective, îi corespunde o formă de plural: *lup — lupi*, *cerb — cerbi*, *casă — case*, *scump — scumpi*, *slab — slabi*, *bună — bune* etc.;

---

[66] Unii cercetători presupun că limba română în prima perioadă de dezvoltare (româna comună) s-ar fi caracterizat printr-un sistem vocalic asimetric, cu numai o vocală în seria centrală (vocala *a* fiind considerată neutră din punctul de vedere al localizării) şi cu două vocale în celelalte serii. Vezi Al. Rosetti, *Istoria...*, p. 381; Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968, p. 43. Această părere a fost acceptată şi de Marius Sala, *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, 1970, p. 134. La fel este considerat sistemul vocalic al românei comune şi în *Istoria limbii române*, vol. II, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti, 1970, p. 189. „Vocala /ə/ nu participă la opoziţia închis/semideschis, fiindcă nu se opune unei vocale centrale închise de tipul /ɨ/ din româna actuală". Emil Petrovici, *Influenţa slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, [Bucureşti], 1965, p. 34, exprimă părerea că sistemul vocalic al limbii române dintre secolele al VI-lea—al VIII-lea avea în seria centrală două vocale /ă/ şi /ɨ/.

formei de persoana I a indicativului prezent îi corespunde o formă de persoana a II-a: *scap — scapi*, *fac — faci*, *dorm — dormi*, *fug — fugi* etc.; formei de persoana a III-a a indicativului prezent îi corespunde o altă formă la aceeași persoană a conjunctivului: *vine — să vină*, *ară — să are*, *învață — să învețe* etc. Este adevărat că multe din graiurile dacoromâne posedă o singură formă atît pentru singular, cît și pentru plural, la unele substantive și adjective cu tema terminată în anumite consoane, precum și la persoana I și a II-a indicativ prezent sau la persoana a III-a a indicativului și la aceeași persoană a conjunctivului prezent a unor verbe: [buză] (sg. și pl.), [frunză] (sg. și pl.), [căsuță] (sg. și pl.), [frumoasă] (sg. și pl.), [visăz] (I și II), [cruț] (I și II), [îngraș (îngrăș)] (I și II), [cruță — (să) cruță], [îngrașă (îngrașe) — (să) îngrașă (îngrașe)] etc. Situații similare întîlnim, în cîteva cazuri, și în limba literară: [arici] (sg. și pl.), [ochi] (sg. și pl.), [unchi] (sg. și pl.), [pui] (sg. și pl.), [(eu) tai — (tu) tai], [taie — (să) taie], [încui] (I și II), [încuie — (să) încuie] etc. Cu toate acestea, esența problemei nu se schimbă, principiul simetriei rămînînd valabil.

În afara ariei consoanelor finale labializate rămîn încă două arii în care este caracteristică rostirea [o̯]: una care acoperă jumătatea de nord-est a Transilvaniei și Maramureșul și alta, mai mică, în partea de sud a Crișanei (punctele 49, 51, 59, 61, 65, 87 din *ALR* I și 53, 64, 105 din *ALR* II), în care nu există consoane finale labializate. În aceste graiuri, după cum am arătat mai sus, labializarea consoanei a încetat să mai fie distinctivă atît în poziție finală, cît și în interiorul cuvîntului. Funcțiunea distinctivă deținută de fonemele consonantice labializate, a fost preluată de vocală. În perechi de cuvinte ca [rad'e—ro̯d'e], [mare—mo̯re], [par't'e—(să) po̯r't'e], [are—o̯re] etc., funcțiunea distinctivă o îndeplinește opoziția /a/—/o̯/, deși în formele [ro̯d'e, mo̯re, po̯rfe] consoanele *r*, *m*, *p* sînt labializate, dar nu în mai mare măsură decît vocala următoare.

Așadar, în aceste din urmă graiuri, vocala [o̯] este un fonem autonom cu funcțiuni lingvistice importante în cadrul sistemului. Fonemul vocalic /o̯/, împreună cu vocalele /e̯/ și /ă̯/, de asemenea foneme autonome (funcțiunile pe care acestea le îndeplinesc au fost arătate mai sus),

formează seria vocalelor de gradul al II-lea de apertură în cadrul sistemului vocalic.

Aceste graiuri posedă, prin urmare, un sistem vocalic simetric, mai bogat însă decît al celorlalte graiuri și decît al limbii literare, cu un număr de 10 foneme, constituind trei serii de localizare: seria anterioară, în care intră vocalele /i/, /e/, /e̯/; seria centrală, care cuprinde vocalele /î/, /ă/, /ă̯/, /a/, și seria posterioară, formată din vocalele /u/, /o/, /o̯/.

Din punctul de vedere al aperturii, fonemele vocalice posedă patru grade: gradul I /a/; gradul II /e̯/, /ă̯/, /o̯/; gradul III /e/, /ă/, /o/ și gradul IV /i/, /î/, /u/.

Cele zece vocale pot fi încadrate în următoarea schemă:

IV	i	î	u
III	e	ă	o
II	e̯	ă̯	o̯
I		a	

Amintim însă, ceea ce dealtfel am subliniat mai sus, că vocalele de gradul al II-lea de apertură se întîlnesc numai sub accent. În poziție neaccentuată, numărul vocalelor din graiurile amintite este mai redus și prezintă numai trei grade de apertură, schema sub care pot fi redate avînd următorul aspect:

III	i	î	u
II	e	ă	o
I		a	

Ținînd seama de faptul că vocalele /i/, /e/, /e̯/ apar numai după consoane palatalizate sau palatale (dorsopalatale), iar vocalele /î/, /ă/, /ă̯/ după consoane dure, nepalatalizate, ele pot fi considerate ca variante ale cîte unui singur fonem: /i/î/, /e/ă/, /e̯/ă̯/. Admițînd această interpretare am avea următoatea reprezentare a sistemului vocalic, cu 7 foneme și cu patru grade de apertură:

IV	î/i		u
III	ă/e		o
II	ă̯/e̯		o̯
I		a	

în poziţie accentuată şi cu cinci foneme şi trei grade de deschidere :

III	î/i		u
II		ă/e	o
I		a	

în poziţie neaccentuată.

Am arătat însă motivele pentru care nu putem considera, în graiurile respective, vocalele /ę/ şi /ă/ şi, implicit, /e/, /ă/ şi /i/, /î/, variante ale cîte unui singur fonem.

STATUTUL FONOLOGIC AL VOCALELOR [a, ă, e, o, î, i, u]

Nuanţele vocalice discutate în paginile precedente le-am analizat şi interpretat luînd drept „puncte de reper" cele şapte vocale, [a, ă, e, o, î, i, u], considerate tipurile fundamentale (aspectele de bază) ale fonemelor-vocale din limba română, atît din limba română literară [67], cît şi, după părerea unor cercetători, din graiurile regionale [68].

E. Petrovici, reluînd problema sistemului fonologic, a analizat trăsăturile fonetice ale sunetelor, făcînd deosebire între cele care au valoare fonologică şi cele care nu posedă această valoare. În felul acesta a ajuns la concluzia că sistemul vocalic al limbii române literare este format din numai cinci foneme : /a/, /o/, /u/, /ă/e/, /î/i/, vocalele [ă]—[e], [î]—[i] constituind cîte un singur fonem vocalic[69].

Aceeaşi situaţie s-a constatat şi în unele graiuri regionale, ca, de pildă, în cele din sudul Banatului [70]. Şi aici vocalele [ă]—[e], respectiv [î]—[i] sînt variante ale cîte

[67] Vezi A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse...*, p. 5 ; E. Petrovici, *Corelaţia consoanelor rotunjite şi nerotunjite*, p. 173 ; Em. Vasiliu, *Fonologia limbii române*, Bucureşti, 1965, p. 85.

[68] Vezi Andrei Avram, *Asupra clasificării...*, p. 220 ; Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crişului Negru*, p. 87 ; Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 171.

[69] Vezi E. Petrovici, *Fonemele limbii române*, LR, V, 1956, nr. 2 ,p. 30.

[70] Vezi P. Neiescu, *Schiţă...*, p. 208.

unui singur fonem vocalic : /ă/e/, /î/i/, deoarece apariţia uneia sau alteia dintre aceste variante e determinată de timbrul consoanei precedente : [ă], [î] apar după consoane dure, nepalatalizate ; ocurenţa vocalelor [e], [i] este posibilă numai după consoane palatalizate sau palatale.

Studierea fonologiei şi a altor graiuri regionale dacoromâne a scos la iveală noi situaţii în vocalism. Astfel E. Petrovici şi I. Stan, în descrierea făcută asupra unui grai din sudul Moldovei [71], după examinarea amănunţită a numeroaselor nuanţe vocalice întrebuinţate în acest grai, pe care le-au grupat în 12 tipuri vocalice, aparţinînd la patru serii de localizare şi prezentînd trei grade de apertură, ajung la concluzia că, la vocale, numai gradul de plenitudine vocală este pertinent, pe cînd localizarea constituie o trăsătură redundantă, condiţionată de timbrul consoanelor, cu deosebire a celor precedente. În felul acesta degajează un număr de numai trei vocale, /a/, /ă/ ,/î/, care nu sînt condiţionate de context şi care pot îndeplini funcţiuni lingvistice. Pe acestea le consideră variante fundamentale ale celor trei foneme vocalice, în timp ce celelalte nuanţe vocalice sînt numai variante combinatorii condiţionate de consoanele precedente care posedă patru timbre fonologice proprii, atît în interiorul, cît şi la finala absolută a cuvintelor; apariţia acestor vocale este deci dictată de contextul fonetic.

La aceeaşi concluzie am ajuns şi noi în urma studierii unui grai din Muntenia [72]. Acest grai prezintă o gamă foarte bogată şi variată de nuanţe vocalice, care, după gradul de apertură, se grupează în trei categorii : I, cu deschidere maximă ; II, cu deschidere medie şi III, închise, iar după locul de articulare se încadrează în patru serii : anterioare, mediale — amîndouă aceste categorii fiind nerotunjite — , posterioare-rotunjite şi anterioare sau mediale rotunjite.

Unele dintre nuanţele vocalice pe care le-am trecut în categoria celor cu deschidere maximă pot fi considerate intermediare între un grad şi altul de apertură, ca, de pildă, [ęă], care se caracterizează printr-un puternic timbru anterior, iar ca grad de deschidere se află între [a] şi [e].

[71] Vezi E. Petrovici şi I. Stan, *Schiţă...*, p. 123.

[72] Vezi Gr. Rusu, *Sistemul...*, p. 56.

Deoarece ambele trăsături ale lui [e̯ä] se datoresc acțiunii consoanei precedente cu timbru palatal asupra vocalei [a], am plasat-o în categoria acesteia.

Toate nuanțele vocalice pe care le-am constatat în graiul respectiv se datoresc celor patru timbre ale consoanelor, care sînt independente de contextul fonetic, deoarece toate aceste timbre le-am regăsit și în poziție finală, unde, în stadiul actual de dezvoltare a graiului, nu sînt urmate de nici o vocală.

Ambele graiuri, atît cel studiat de E. Petrovici și I. Stan, cît și cel cercetat de noi, sînt cuprinse în aria din sud-estul țării, în care consoanele își păstrează timbrul labial și la finala absolută a cuvintelor. Această particularitate fonetică are, după cum vom vedea mai jos, un important rol atît pe plan fonologic, cît și la nivelul morfologiei.

În investigațiile noastre, pe care le-am extins asupra ambelor arii în care s-au înregistrat consoane labializate în poziție finală absolută, am ajuns la concluzia că cele două graiuri amintite nu reprezintă cazuri izolate în cadrul dacoromânei, ci ele constituie o mică parte din acele unități dialectale dacoromâne care posedă un sistem vocalic liniar, format din trei vocale. Aceste vocale prezintă trei grade de apertură și aparțin unei singure serii de localizare.

Cele trei vocale, pe care le considerăm tipurile fundamentale ale fonemelor-vocale, au un cîmp larg de dispersie, realizîndu-se în numeroase nuanțe vocalice pe care, pentru simplificare, le-am grupat în 12 tipuri vocalice, după gradul de apertură: I [a, ᵉà, ᵘå, ᵘä̊]; II [ă, e, o, ö] și III [î, i, u, ü]. Vom da cîteva exemple pentru fiecare din aceste nuanțe.

Nuanțele vocalice de gradul I de apertură: [a]: [ásta, alelánte, astímpără-te, cáu̯tă, gazéta, tăiáți, nui̯á]; [ᵉá]:
ä ä ä
[zi̯ámă, urze̯álă, te̯asc, cocle̯ală, lule̯a, be̯äu̯, vre̯äu̯, áste̯ä, să vre̯ä, cúrte̯ä, împărăte̯äsă]; [ᵘå]: [flo̯áre, războ̯ái̯e, ro̯átă, scorburo̯åsă]; [ᵘä̊]: [li̯öárcă, albiș̯ⁱöåră, șkü̊åpă].

Nuanțele vocalice de gradul al II-lea de apertură: [ă]: [ắsta, ắștia, ắlora, văcárᵘ, ĉiáfă, pⁱắtură, bî̯ăț]; [e]; [ĉefe, treⁱziéĉ, zⁱer, privi̯éște, stᵉéle]; [o]: [cocléte,
ă
oblónᵘ, ᵘóu̯u (a), u̯oḱ (pl.), u̯óu̯ă, sᵘóbă, pᵘodᵘ, u̯okᵘ,
ă
u̯orbi]; [ö]: [piĉᵘórᵘ, șü̯orțᵘ].

Nuanțele vocalice de gradul al III-lea de apertură: [î]: [împúș̯cᵘ, î̃hám, pămíntᵘ]; [i]: [i̯íntru, țíne munĉitórᵘ]; [u]: [ᵘúșe, ᵘúliță, bíĉü (forma articulată de la *biĉᵘ*), cúi̯ü (forma articulată de la *cui̯ᵘ*)].

Exemplele citate aparțin ariei de sud-est.

În aria de vest (mai precis de nord-vest), situația celor 12 tipuri de nuanțe vocalice se prezintă, în linii generale, la fel cu a celor din aria de sud-vest: la inițială de cuvînt și după consoane neutre (nepalatalizate, nelabializate) apar cele trei tipuri fundamentale; în alte contexte fonetice sînt întrebuințate diverse nuanțe ale acestor trei vocale.

Gradul I de apertură: [a]: [acólo, ála, să márgă, márța, amețálă, să pețáscă, sára, grijám, șásă, sámănă, zámă, să moșáscă, amărálă]; [ᵉà]: [cále̯a, lăture̯a, privid'itóre̯a, mui̯ere̯a, a dói̯le̯a, be̯a, dre̯áptă, le̯ácu, între̯ábă, avi̯ám, d'-ál̯ia, turturi̯áu̯a, dri̯ápta, întri̯ágă]; [ᵘå]: [dᵘ̯óră, bu̯óla, ru̯ótă, ju̯ócă, să plói̯e, să-ntórĉe, să jócă, móre, tóťĕ, cósă]; [ᵘä̊]: [șt'u̯ópă, t'iĉóre].

Gradul al II-lea de apertură: [ă]: [ắla, șásă, frumósă, sămănătúră, sărⁱ (pl. de la *sară*)]; [e]: [legát'ĕ, prínd'ĕ, buréť'ĕle, ĉépe, péńĕ, ᵘușe]; [o]: [ᵘomᵘ, u̯o rad, ᵘobrázᵘ, u̯ăť, u̯ărbᵘ, u̯ă tragᵘ, u̯ărád'ĕ, u̯ățătᵘ, dă dóu̯ă u̯ărⁱ];
o o o
[ö]: [t'iĉórᵘ, șt'opᵘ].

Gradul al III-lea de apertură: [î]: [íŋcă, întíi̯ᵘ, aŋ‿găsítᵘ, sîŋgur, sîlésc]; [i]: [o vińítᵘ, d'ínt'ĕ, piĉórᵘ]; [u]: [úșe, ᵘúșe, u̯úșe, pátru, buréť'ĕ]; [ü]: [minĉúnă, minĉúń, ĉupⁱérĉ].

Din exemplele citate rezultă că, în ambele arii, numai vocalele [a], [ă], [î] pot să apară în toate pozițiile, inclusiv în poziție inițială; celelalte nuanțe vocalice nu apar decît într-un singur context fonetic, după consoane, și anume: nuanțele de tipul [ᵉà, e, i] după consoane palatalizate sau palatale, cele de tipul [ᵘå, o, u] după consoane labializate, iar nuanțele de tipul [ᵘä̊, ö, ü] după consoane labio-palatalizate.

Dependența nuanțelor vocalice de consoanele precedente apare clar din exemple ca: [gazeta *asta*], dar [u̯ai̯a‿
ä ä
ai̯a, la mulți̯‿än̩ⁱ, ți̯-äi̯ bătú‿j'ocᵘ, războ̯ái̯ele̯‿äste̯ä]; [am dat-o], dar [a lu̯åt-o, a lu̯åt, am lu̯å‿hái̯na, lu̯åț hái̯na]; [ắsta, ắlui̯a, ắi̯a, u̯ómu̯‿ắlantᵘ], dar [dómni̯‿éi̯a,

u̯ámeni̯‿éi̯a, u̯ámeni̯‿éşti̯a, cᵘopíi̯‿éştia] (în vorbirea lento :
ă
[cᵘopḱíi ắşti̯a]; [búnă, grásă], dar [dóu̯o, dóu̯o, nóu̯o, nóu̯o marţi̯ şi nóu̯o jᵘoi̯, víi̯e nóu̯o]; [dăm], dar [lᵘom, lom; [ᵘoi̯] be̯a cît îm‿pláĉe] (în vorbirea lento), dar [am‿unţelésᵘ, am‿unĉercátᵘ, a fost fîn‿uŋ‿carᵘ, dau‿um‿pălmń, cîtu-i̯, am oŋ‿gózũ‿u̯ăt'ᵘ, ăi̯ róşi̯ũ‿ᵘobrázᵘ lu-mplîntăm, băgắmu-n-t-un ĉubắrᵘ, lu-ŋgrădẹ́şt'i, l-o pusu-m‿mînă]; [stai̯‿im‿pátᵘ, am i̯intrát toţ‿iŋ‿cásă, la noi̯‿ĩ‿satᵘ, cu pínt'eń‿iŋ‿călk'íi̯e, unu cu doi̯‿is tri, doi̯‿im pá-tru, îi̯‿in drícu véri, numa dă minĉúń‿ii̯ bun, mai̯‿in ĉála anᵘ, o pui̯‿im‿brîu̯. dar [o pui̯‿üm‿brîu̯]; [cîntînd], dar [luu̯úndᵘ, spui̯índᵘ, ţii̯índᵘ] etc.

În poziţie iniţială, în vorbirea obişnuită, vocalele [e], [i], [o], [u] apar în mod frecvent precedate de un element semivocalic (semiconsonantic) de tipul [i̯] sau [u̯], mai mult sau mai puţin perceptibil (vocala [e] la iniţială nu apare decît în acest fel): [i̯íntru, i̯inᵘ, să nu i̯íntre, i̯íţile, i̯ínima cărúţi, ᵘoblónᵘ, u̯or i̯eu̯, u̯or tu, u̯óu̯u, u̯ok'i, u̯óili, u̯odátă, u̯ómule, u̯óu̯ă, u̯orz, să ᵘúi̯tă, la ᵘúşe, dă ᵘúnde, ᵘúmblă, ᵘúmbli, ᵘúdă, ᵘúmbră] etc.

În aria din nord-vest, la fel cum [e] precedat de /i̯/ tinde să se schimbe în [ă], tot aşa şi [o], prin delabializare faţă de /u̯/ precedent, ajunge să se realizeze ca [ă]: [u̯ăt', u̯ărb, u̯ăi̯, u̯ăgáşᵘ, u̯ắsu, u̯ắile] [73]. În cazul lui [u̯ăs], deosebirea dintre singular şi plural se face prin opoziţia /ă/—/a/, ambele forme fiind precedate de bilabiala /u̯/: [u̯ăs]—[u̯ásă]; la fel şi în cazul lui [u̯ái̯e]—[u̯ăi̯].

Situaţia vocalelor din graiurile amintite confirmă constatările făcute de fonologi pentru alte idiomuri că aceeaşi marcă de corelaţie nu poate fi pertinentă, în acelaşi timp şi în acelaşi sistem fonologic, atît pentru consoane, cît şi pentru vocale [74].

Din cele discutate pînă aici putem trage concluzia că cele trei vocale /a/, /ă/, /î/ trebuie considerate variantele

[73] Cf. Andrei Avram, *Trecerea lui* [u̯o] *la* [u̯ă] *în graiul crişean*, p. 325—335.

[74] Vezi André Martinet, *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berne, 1955, p. 119; cf. E. Petrovici şi I. Stan, *Schiţă...*, p. 121; Gr. Rusu, *Schiţă a sistemului fonologic al dacoromânei comune*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 350.

fundamentale [75] ale celor trei foneme vocalice. Celelalte vocale constituie numai variante, condiţionate de contextul fonetic.

La aceeaşi concluzie ajungem folosind şi alte metode de analiză a nuanţelor vocalice. Astfel, dacă examinăm o serie de rime (sau asonanţe) din poezia noastră populară, constatăm că toate nuanţele vocalice aparţinînd aceluiaşi grad de apertură rimează între ele. Iată cîteva exemple:

Mugurel de sălcioară
I-auzi biata inimioară.

Că e ţara noastră toată
Şi frumoasă şi bogată.

Mîndră ochişorii tăi
Cum seamănă cu ai mei!

De te doboară dor greu,
Îi dor de la badiul tău.

Dimineaţa cînd mă scol,
Pe ochi cu pelin mă spăl.

Aş trece şi Motru-not
Pe mîndruţa să mi-o văd.

Bată-vă crucea, ciocoi,
Săracii de noi,
Cum ne strînge de prin văi,
Şi ne mînă ca pe boi,
Şi ne duce la război.

Alta zis-am, Leană, făi:
Oleo, lifte de ciocoi...

Că ţi-au plîns destul feciorii
În trecutu-ntunecării.

Dorul la tine rămîne
Şi grijeşte-l, mîndră bine.

Răsai lună şi te suie,
Să vadă badea să vie.

Bădiţă cu ochi căprui,
Iubeşte-mă de mă ştii.

[75] Privitor la variantele fundamentale ale fonemelor, vezi TCLP, IV, 1931, p. 320.

Că nu mai vine mîndruța,
Ca să-mi sărute guriţa.

Gîndeşte-te, bade, bine,
Că eşti tinerel pe lume.

Nu te supăra, neicuţă,
Deseară ies la portiţă.

În ploscă-i rachiu de prună,
De la mîndra din grădină.

Şi se joacă pe călcîi,
Că e joc de la Vaslui.

Ortace, munte Gutîi,
Dragu-mi-i pe tin' să sui.

Vine Iancu de la munte
Cu trei sute de răgute,
Cu hainele mohorîte.

ŝíńĕ n-a udá curúna,
să n-aẑúŋgă săptămîna.
(*ALRT*, 118, 250) [76]

Asără pă vrémę cíńi
M-asmuţá mîndra cu cíńi.
(*ALRT*, 131, 279)

Bătrîńéţăle m-ajúŋg^{u},
Díntr-o crîjmă-nt-álta bînd^{u}.
(*ALRT*, 130, 279)

Tu muiére, tu bolúndă
Nu şed'é-ŋ crîjmă flămîndă [77].
(*ALRT*, 128, 272)

Deoarece nuanţele vocalice de tipul [^{e}å], [e], [i] apar numai după consoane palatalizate, nuanţele de tipul [^{u}å], [o], [u] numai după consoane labializate, iar cele

[76] Prima cifră indică pagina, iar a doua punctul cartografic.

[77] La ajutorul rimelor în stabilirea unităţilor fonologice s-a apelat şi în alte studii. A se vedea E. Petrovici, *Rimele româneşti din punct de vedere fonologic*, „Limbă şi literatură", 1955, p. 273 urm. Andrei Avram, *Consideraţii fonologice asupra rimelor româneşti*, în FD, I, p. 9—15, e de părere că, faţă de metodele obişnuite întrebuinţate pentru stabilirea inventarului de foneme, studierea rimelor nu aduce, uneori, nimic în plus. Consideră că trebuie plecat de la fonologie la versificaţie şi nu invers.

de tipul [^{u}å], [ö], [ü] numai după consoane labiopalatalizate, ocurenţa acestora fiind exclusă în alte poziţii, rezultă că seriile [a, ă, î] şi [^{e}å, ^{u}å, ^{u}å̆, e, o, ö, i, u, ü], sînt în distribuţie complementară. Între [a], pe de o parte şi [^{e}å, ^{u}å, ^{u}å̆], pe de altă parte, între [ă] şi [e, o, ö], între [î] şi [i, u, ü] nu există raporturi de comutare. Oricare dintre vocalele dintr-o serie poate fi înlocuită cu alta din aceeaşi serie ; dacă consoana îşi menţine timbrul ei propriu, sensul cuvîntului rămîne neschimbat. Aceasta înseamnă că toate nuanţele aceleiaşi serii sînt echivalente din punct de vedere structural.

Prin urmare, sistemul fonemelor vocalice din cele două arii în care consoanele îşi păstrează timbrul labial în poziţie finală absolută trebuie considerat ca un sistem liniar cu trei grade de apertură :

III î ≡ i ≡ u ≡ ü
II ă ≡ e ≡ o ≡ ö
I a ≡ ^{e}å ≡ ^{u}å ≡ ^{u}å̆

Dacă între cele două arii dialectale există o identitate fonologică de inventar, am constatat în schimb diferenţe fonetice [78], în sensul că una sau alta dintre nuanţele vocalice, aparţinînd aceluiaşi fonem, pot să apară într-o anumită poziţie într-una din arii, în timp ce în cealaltă arie aceleaşi nuanţe vocalice sînt excluse din această poziţie. Asemenea diferenţe fonetice există chiar în cadrul aceleiaşi arii.

Ocurenţa sau nonocurenţa diverselor nuanţe vocalice în anumite contexte fonetice are repercusiuni atît pe plan fonologic [79], determinînd o schimbare în frecvenţa unora dintre aceste nuanţe, cît şi la nivelul morfologiei, creînd o serie de forme omofone.

Întrucît aceste diferenţe se datoresc timbrului consoanelor, mai ales al celor precedente, ne vom opri mai amănunţit asupra lor cînd vom analiza consonantismul.

Analiza nuanţelor vocalice înregistrate în graiurile dacoromâne am făcut-o ţinînd seama de răspîndirea lor

[78] În legătură cu problema diferenţelor dialectale fonetice, a se vedea N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1957, p. 344.

[79] Vezi N. S. Troubetzkoy, *Principes...*, p. 101.

în unele sau în altele din aceste graiuri, de contextele fonetice care au determinat apariția lor și de funcțiunile lingvistice pe care le îndeplinesc în cadrul graiurilor respective. Aceasta ne-a permis delimitarea, pînă acum, a două grupuri de graiuri între care există diferențe dialectale fonologice destul de mari, atît de inventar, cît și de funcțiune.

Primul grup, format din două arii (una acoperind jumătatea de nord-est a Ardealului și întreg Maramureșul, iar a doua partea de sud a Crișanei : punctele 49, 51, 59, 61, 65, 87 din *ALR* I și 53, 64, 105 din *ALR* II), se caracterizează printr-un sistem vocalic triunghiular, cu zece foneme care aparțin la trei serii de localizare și prezintă patru grade de apertură.

Al doilea grup, format de asemenea din două arii, care acoperă aproximativ o treime din teritoriul lingvistic dacoromân, arii în care consoanele își mențin timbrul labial atît în interiorul cuvintelor, cît și la finala absolută a acestora, este caracterizat printr-un sistem vocalic liniar format din trei foneme. Aceste trei foneme-vocale însă, datorită cîmpului lor larg de dispersie, se realizează sub numeroase și variate nuanțe vocalice care prezintă trei grade de apertură și aparțin la patru serii de localizare. În acest sistem vocalic, după cum a reieșit din cele discutate mai sus, numai gradul de apertură are forță distinctivă, în timp de localizarea nu are nici o valoare fonologică, ea fiind determinată, de anturajul fonetic.

Graiurile din Banat, Oltenia, din jumătatea de vest a Munteniei, din partea de nord-est a Dobrogei, din jumătatea de nord a Moldovei și din partea centrală și de est a Ardealului formează al treilea grup de graiuri. Aceste graiuri posedă, ca și limba literară [80], un sistem vocalic triunghiular format din cinci foneme, cu trei grade de apertură :

III	î/i		u
II		ă/e	o
I		a	

Vocalele [ă]—[e], [î]—[i] constituie cîte un singur fonem vocalic, fonemele /ă/e/ și /î/i/.

[80] Vezi E. Petrovici, *Fonemele limbii române*, p. 30.

Urmărind distribuția celor două perechi de vocale, constatăm că ele nu apar în aceleași contexte. Apariția vocalelor [ă] și [î] nu este posibilă după consoane palatalizate sau palatale, în timp ce vocalele [e] și [i] nu apar după consoane dure. Vocalele [ă]—[e] și [î]—[i] sînt deci în distribuție complementară. Acest lucru poate fi demonstrat cu ușurință ținînd seama de următoarele fapte. Se spune de obicei că la verbele de conjugarea a III-a caracteristica infinitivului este vocala [e] [81]. Aceasta e adevărat în cazul unor verbe de tipul *rupe*, *ține*, *merge*, *sparge*, *roade* etc., a căror temă se termină într-o consoană de timbru palatal *(merge, sparge)* sau care posedă și timbru palatal *(ține, rupe, roade)*. În cazul verbelor cu tema terminată în una din consoanele /s/, /z/, /ț/, /ș/, /j/, care în majoritatea graiurilor dacoromâne au numai timbru velar, sînt refractare palatalizării, sufixul infinitivului este vocala [ă]. Prin urmare, vorbind de sufixul infinitivului verbelor de conjugarea a III-a, în graiurile dacoromâne, trebuie să avem în vedere fonemul vocalic /ă/e/. Alternanța celor două variante ale acestui fonem (alternanță care însă nu are rol distinctiv) se constată dealtfel în toată paradigma verbelor.

Cele spuse despre vocalele [ă] și [e] sînt valabile și pentru vocalele [î] și [i]. Cele două caracteristici ale infinitivului verbelor de conjugarea a IV-a, vocala [î] și vocala [i] reprezintă de fapt fonemul vocalic /î/i/. Apariția uneia sau alteia din cele două vocale este reglementată de consoana din temă : *iubi*, *muri*, *sări* etc., dar *amărî*, *urî*, *hotărî* (atît în limba literară, cît și în graiurile regionale), *sosî*, *păzî*, *prînzî*, *pățî*, *încolțî*, *pășî*, *îngrijî*,în majoritatea graiurilor, *sosi*, *păzi*, *prînzi*, *păți* etc., în limba literară și în unele graiuri din Muntenia.

Vocalele [ă] și [î] se întîlnesc și la inițială de cuvînt, pe cîtă vreme [e] și [i] sînt precedate de un element consonantic, de fricativa /i̯/, de diverse intensități. Intensitatea diferită a acesteia a fost redată prin două feluri de notare : jos la rînd sau sus la umărul vocalei. Apariția vocalelor [e] și [i] este deci posibilă numai în acest anturaj fonetic.

Privitor la frecvența celor patru variante vocalice, facem următoarea remarcă : variantele din seria centrală

[81] Vezi *Gramatica limbii române*, ed. II, vol. I, București, 1963, p. 246.

au, în unele din graiurile amintite, o frecvență mult mai mare decît cele din seria anterioară, deoarece o serie de consoane au devenit dure, refractare palatalizării, după ele nefiind posibilă decît ocurența vocalelor centrale; în schimb, în unele graiuri din Muntenia, Oltenia și din sud-vestul Ardealului, o seamă de consoane posedă numai timbru palatal. Acestea nu admit după ele decît variantele anterioare.

Analizînd situația celor șapte vocale în graiurile cuprinse în ariile cu consoane finale labializate, am văzut că, în aceste graiuri, și vocalele [ó] și [u] sînt precedate de un element consonantic, de bilabiala /u̯/, care, uneori, are o intensitate redusă, fiind notată sus la umărul vocalei. Acest fel de a rosti vocalele [o] și [u] îl întîlnim și în unele graiuri care aparțin celui de-al treilea grup de graiuri. În acestea însă, consoanele au pierdut timbrul labial la finala absolută a cuvintelor, menținîndu-l numai în interiorul cuvîntului, înaintea vocalei /a/. Timbrul labial al consoanei este reprezentat prin acel element semivocalic care face de fapt tranziția de la consoana precedentă la vocala /a/ și care este redat în transcrierea fonetică prin relativ numeroase și variate „semivocale". Acest timbru trece și asupra vocalei /a/, care, într-o seamă de graiuri românești, prezintă un grad destul de mare de labializare [82]. Printr-un grad mai mare sau mai mic de labializare se caracterizează vocala /a/ și în limba literară, deși aceasta nu e percepută de vorbitori.

În contextul fonetic consoană + [o], [u], consoanele sînt fără îndoială labializate, dar nu în măsură mai mare decît vocalele care le urmează.

În urma dispariției labializării consoanelor în poziție finală absolută, vocalele [o] și [u] au cîștigat o autonomie, au devenit oarecum independente față de consoanele precedente, spre deosebire de vocalele [e] și [i], a căror apariție e în strînsă dependență de consoanele care le precedă. Prin urmare, în cel de-al treilea grup de graiuri, vocalele [o] și [u] trebuie considerate două unități fonologice autonome, fonemele vocalice /o/ și /u/.

[82] În legătură cu rostirea „diftongului" [o̯a] în graiurile dacoromâne, vezi ALRM I, vol. I, h. 26, 197; vol. II, h. 242, 294, 369, 405; ALRM II, vol. I, h. 212.

După cum vedem, cele șapte vocale considerate de unii lingviști tipurile fundamentale ale celor șapte fonemevocale nu constituie tot atîtea unități fonologice în toate graiurile dacoromâne.

Din faptele privitoare la vocalismul graiurilor dacoromâne prezentate și discutate în acest capitol putem formula următoarele concluzii:

Deși unele vocale sînt caracteristice mai multor graiuri, interpretarea fonologică nu poate fi în toate cazurile aceeași, ci ea diferă de la un grai la altul.

Pentru a atribui statutul de fonem autonom unei realități fonetice concrete, trebuie să avem în vedere întregul complex de fenomene din graiurile respective, contextele fonetice în care această realitate fonetică apare și funcțiunile lingvistice pe care le îndeplinește atît la nivelul morfologiei, cît și pentru diferențieri lexicale.

DIASISTEMUL VOCALIC

Pentru a avea o imagine mai clară asupra celor trei sisteme pe care le-am stabilit mai sus, vom prezenta diasistemul vocalic al graiurilor dacoromâne. Prin diasistem înțelegem, așa cum dealtfel înțeleg și alți cercetători care s-au ocupat de această problemă [83], totalitatea unităților sonore care îndeplinesc o funcțiune lingvistică, de a deosebi între ele cuvintele, precum și formele gramaticale ale unuia și aceluiași cuvînt, sau sistemul unui nivel mai înalt, obținut prin compararea a cel puțin două sisteme parțial identice.

[83] Vezi Pavle Ivić, *Importance des caracteristiques structurales pour la description et la classification des dialects*, în „Orbis", Tome XII, 1963, nr. 1, p. 117–131; Andrei Avram, *Despre dialectologia structurală*, în LR, XI, 1962, nr. 6, p. 617–626; Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Sur le diasystème phonologique. Question de méthode*, în RRL, XI, 1966, 6, p. 525–529. Noțiunea de diasistem a fost discutată și în rapoartele prezentate de către Emilio Alarcos Llorach *(Problèmes de phonologie romane)* și Al. Rosetti *(Les problèmes du système phonologique du roumain)* la Colocviul internațional de civilizații, literaturi și limbi romanice (București, septembrie, 1959).

Schematic [84], acest diasistem poate fi reprezentat în felul următor :

$$1,\ 2,\ 3\ /a/ \approx \begin{matrix} 1 & \overline{/ă/\sim/ę/\sim/ǫ/\sim/ă/\sim/e/\sim/o/\sim/î/\sim/i/\sim/u/} \\ 2 & \underline{/ă/\sim/o/\sim/î/\sim/u/} \\ 3 & \underline{/ă/\sim/î/} \end{matrix}$$

Prin 1 am notat sistemul vocalic al graiurilor din nord-estul Ardealului, din Maramureș și din sudul Crișanei ; prin 2 sistemul vocalic al graiurilor din Banat, Oltenia, din jumătatea de vest a Munteniei, din partea de nord-est a Dobrogei, din jumătatea de nord a Moldovei și din partea centrală și de est a Ardealului, iar prin 3 sistemul vocalic al graiurilor din cele două arii în care consoanele își mențin timbrul labial la finala absolută a cuvintelor.

Se știe că în cadrul sistemului lingvistic al fiecărui idiom se creează anumite raporturi. Aceste raporturi există și în cadrul sistemelor diverselor unități dialectale din cadrul aceleiași limbi, care pot fi raporturi de identitate și raporturi de contrast.

În cadrul dacoromânei, după cum rezultă din schema prezentată, identitatea dintre cele trei sisteme vocalice constă în prezența în toate acestea a fonemelor vocalice din seria nelabială, /a/, /ă/, /î/. O altă trăsătură comună, de data aceasta însă numai între sistemele 1 și 2, este existența vocalelor din seria labială, /o/ și /u/, pe lîngă vocalele din seria nelabială.

În privința raporturilor de contrast constatăm, în primul rînd, diferența de inventar a vocalelor între cele trei tipuri de sisteme : 10 vocale în sistemul 1, 5 vocale în sistemul 2 și numai 3 vocale în sistemul 3. În al doilea rînd, trebuie semnalată, în sistemul 1, prezența a patru grade de apertură, față de trei grade în celelalte două sisteme. Cele trei sisteme prezintă deosebiri și în privința apartenenței sau nonapartenenței vocalelor la toate seriile de localizare. În sistemul 1, vocalele aparțin la trei serii de localizare : anterioară, medială și posterioară ; în sistemul 2, vocalele se încadrează numai în două serii :

[84] La întocmirea schemei noastre am avut ca model pe cea a lui G. K. Cochrane, *The Australian English Vowels as a Diasystem*, în „Word", XII, 1959, p. 69—89, și pe cea a lui Andrei Avram, *Despre dialectologia structurală*, p. 619.

labială și nelabială, în timp ce în sistemul 3 remarcăm inexistența trăsăturilor distinctive referitoare la localizare.

Trebuie să subliniem faptul că numărul fonemelor vocalice dintr-o unitate dialectală este invers proporțional cu cel al fonemelor consonantice. Cu cît un grai dispune de mai multe vocale, cu atît numărul consoanelor este mai mic, și invers. Astfel, graiurile din Maramureș, din nord-estul Ardealului și din sudul Crișanei, al căror inventar este bogat în vocale, posedă, după cum vom vedea mai jos, un număr redus de foneme consonantice. În aceste graiuri, seria consoanelor labializate lipsește cu desăvîrșire, iar seria consoanelor palatalizate dispune de un număr mic de foneme și cu un randament funcțional foarte scăzut. Din această cauză, vocalele îndeplinesc o serie de funcțiuni lingvistice, pe care în celelalte graiuri le au consoanele. Îndeosebi în graiurile din Muntenia și din sudul Ardealului, în care numărul fonemelor-consoane este mare, opozițiile consonantice joacă un rol important în distingerea diverselor forme de declinare și de conjugare.

Alături de opoziții între consoane cu diferite timbre fonologice proprii, limba română întrebuințează și alte mijloace, printre care și alternanțele fonetice, vocalice și consonantice, folosite atît în flexiune (nominală și verbală), cît și în derivația cuvintelor. În unele graiuri din Muntenia, ca dealtfel și în limba literară, alternanțele vocalice constituie numai în foarte puține cazuri singura marcă a unei forme, ca, de exemplu, *putem—puteam*, *vedem—vedeam*, deci numai în anumite forme verbale.

Pentru a deosebi pluralul de singular la cuvinte ca *masă*, *mireasă*, *deasă*, *aleasă* sau persoana a III-a indicativ prezent de aceeași persoană a conjunctivului prezent la verbe de tipul *apăsa*, *îndesa*, o seamă de graiuri (din Muntenia, Dobrogea și sudul Ardealului) dispun de trei mijloace : alternanța [a]—[e], opoziția /s/—/s'/ și, determinată de această opoziție consonantică, alternanța [ă]—[e]. În aceste graiuri, alternanța vocalică din tema cuvîntului are un rol cu totul secundar. Cele două forme s-ar deosebi și fără această alternanță (cf. *casă—case*, *lasă—(să) lase*).

Alternanțele vocalice au însă, în exemplele citate, un rol important în acele graiuri în inventarul cărora nu există fonemul /s'/ și care, în general, posedă un număr mic de foneme consonantice palatalizate. Aceste graiuri dispun de un singur mijloc de a distinge cele două forme :

alternanța vocalică [a]—[e(ę)], desinența fiind identică la ambele forme : *masă—mesă*, *mireasă—miresă*, *deasă—desă*, *aleasă—alesă*, *apasă—(să) apesă*, *îndeasă—(să) îndesă*.

O altă problemă care se pune în legătură cu diasistemul vocalic al graiurilor dacoromâne, și pe care considerăm necesar să o scoatem din nou în evidență, este problema realizării fonemelor-vocale în cadrul diverselor sisteme. În graiurile cu multe foneme consonantice, vocalele deși puține la număr, au un cîmp larg de dispersie, realizarea lor variind foarte mult în funcție de contextul fonetic în care apar. Astfel, graiurile din cele două arii cu consoane finale labializate în opoziție finală, deși posedă numai trei foneme vocalice, prezintă o gamă foarte bogată și variată de nuanțe vocalice. În schimb, în graiurile cu 10 foneme vocalice și puține foneme consonantice, numărul variantelor vocalice este foarte mic.

Prin compararea celor trei sisteme vocalice în cadrul diasistemului am încercat să scoatem în relief o seamă de probleme privind relațiile între acele părți ale sistemelor comune tuturor graiurilor dacoromâne, precum și cele care comportă deosebiri.

Analiza amănunțită a consonantismului și prezentarea diasistemului consonantic, care, după cum vom vedea, cuprinde mai multe tipuri de sisteme și ridică probleme mult mai complexe decît diasistemul vocalic, ne vor permite detașarea tuturor factorilor distinctivi în fonologia graiurilor dacoromâne.

CONSONANTISMUL

Consoanele graiurilor dacoromâne pot fi clasificate pe baza următoarelor trăsături fonetice : loc de articulare, mod de articulare, sonoritate.

După locul de articulare, consoanele se împart în : bilabiale : /p, b, m, u̯/ ; labiodentale : /f, v/ ; dentale : /t, d, n, s, z, ḍ, ṭ, l, r/ ; prepalatale : /ĉ, ĝ, ș, j, ș′, j′, ŝ, ẑ/ ; palatale : /ḱ, ǵ, i̯, ń, χ́, γ́/ ; velare : /k, g/ ; laringale : /h/.

După modul de articulare : oclusive : /p, b, t, d, k, g, ḱ, ǵ/ ; semioclusive : /ṭ, ḍ, ĉ, ĝ/ ; constrictive : /u̯, f, v, s, z, ș, j, ș′, j′, i̯, χ́, γ́, ŝ, ẑ, h/ ; nazale : /m, n/ ; laterale : /l/ ; vibrante : /r/.

Din punctul de vedere al sonorității : sonore : /b, v, d, z, ḍ, j, j′, g, ẑ, ǵ, ĝ, γ́, m, n, l, r, i̯, u̯/ ; surde : /p, f, t, s, ṭ, ș, ș′, ĉ, ŝ, k, ḱ, χ́, h/.

Toate aceste serii de consoane le vom analiza amănunțit din punct de vedere fonetic și vom încerca să le dăm o interpretare fonologică.

Examinînd vocalele, am dedus că, pe lîngă articulația lor de bază (labială, dentală etc.), consoanele posedă și o articulație suplimentară. Din acest punct de vedere, ele se împart în patru clase : neutre, avînd aproximativ timbrul [î] ; palatalizate, cu timbrul [i] în poziție finală și [i] sau [e] (sau o nuanță intermediară între acestea) înaintea lui /a/ ; labializate, posedînd timbrul [u] în poziție finală și [u] sau [o] (sau o nuanță intermediară între acestea) înaintea vocalei /a/, și labiopalatalizate cu timbrul [ü] la finală și [ü] sau [ö] (sau o nuanță intermediară) cînd sînt urmate de /a/.

După cum a reieșit din discutarea faptelor privind vocalismul graiurilor noastre regionale, cele patru serii de consoane nu sînt caracteristice tuturor unităților dialectale dacoromâne, sau chiar dacă în majoritatea

graiurilor ele există se constată deosebiri de la un grai la altul atît în privința distribuției, cît și a randamentului lor fonologic. Astfel, în graiurile din Maramureș, din nord-estul Transilvaniei și din partea de sud a Crișanei nu există seria consoanelor labializate și labiopalatalizate, iar cea a consoanelor palatalizate însumează un număr mic de membri. Neexistînd seria consoanelor labializate, implicit nu există nici corelația de labializare. În graiurile din Banat, Oltenia, din jumătatea de vest a Munteniei, din nord-estul Dobrogei, din jumătatea de nord a Moldovei și din partea centrală și de est a Transilvaniei, consoanele își mențin timbrul labial, dar numai în interiorul cuvîntului, înaintea vocalei /a/. În sfîrșit, în două arii mari, despre care am mai vorbit înainte și va mai fi vorba și în acest capitol, consoanele își mențin timbrul labial atît în interiorul cuvintelor, cît și la finala absolută a acestora. Acest timbru are un important rol, atît morfologic, cît și lexical.

Întrucît admitem existența consoanelor palatalizate și a celor labializate, cu restricțiile arătate, ne vom opri puțin asupra celor două categorii de consoane, încercînd să expunem punctul nostru de vedere și să aducem unele precizări în legătură cu problema palatalizării și a labializării și, legat de aceasta, cu problema celor două corelații de timbru a consoanelor în graiurile dacoromâne.

CONSOANELE PALATALIZATE, CONSOANELE MUIATE (DORSOPALATALE) ȘI CORELAȚIA DE PALATALIZARE

Existența consoanelor palatalizate în poziție finală a fost admisă de către o mare parte dintre lingviștii care, într-un fel sau altul, s-au ocupat de fonologia sau de fonetica istorică a limbii române. Astfel, Al. Philippide, vorbind de soarta, în limba română, a lui *i* final latinesc, constată că acesta se „păstrează ca *i* sonant după explozivă ori spirantă + lichidă ori nazală și după *r* + *l*: *acri*, *umbli*, *afli*, *sufli*"; după o consoană sau după un grup de consoane, altul decît cel atătat mai sus, „a devenit scurt, afon și apoi a dispărut, lăsînd urmă de înmuiere ori palatalizare asupra sunetului precedent: *parĭ* (*paŕ*<*pali*, *pares*), *chemĭ* (*ķeḿ*<*clamas*), *anĭ* (*ań*<*anni*), *domnĭ* (*domń*<*domini*), *rupĭ* (*rup'*<*rumpis*), *orbĭ* (*orb'*<*orbi*)" etc. [85]. Al. Graur și Al. Rosetti, primii dintre lingviștii noștri care au dat o descriere a sistemului fonologic al limbii române, au considerat consoanele urmate de „*i* scurt" final ca sunete monofonematice, ca foneme consonantice „muiate", opuse celor „nemuiate" [86].

Înaintea celor doi lingviști români, R. Jakobson a plasat limba română printre limbile care posedă corelația „caracterul moale — caracterul dur al consoanelor" [87].

E. Petrovici a demonstrat că limba română posedă consoane palatalizate, opuse celor nepalatalizate, nu numai în poziție finală: /plop/—/plop'/, /scap/—/scap'/, /orb/—/orb'/, /pom/—/pom'/, /par/—/par'/ etc., ci și în poziție inițială și în interiorul cuvintelor înaintea vocalei /a/: /bată/—/b'ată/, /dragă/—/dr'agă/ etc. [88]. A stabilit totodată existența, în limba română, și a altei categorii de consoane, și anume categoria consoanelor labializate, opuse celor nelabializate [89]. Existența celor două categorii de consoane presupune în mod implicit, pe lîngă corelația de sonoritate, și cele două corelații de timbru, corelația de palatalizare și cea de labializare, care, după E. Petrovici, caracterizează atît limba literară, cît și graiurile noastre regionale. Vom vedea în ce măsură este valabilă această afirmație.

Unii cercetători însă, bazîndu-se pe date fonetice noi, mai ales de fonetică experimentală, și aplicînd metoda comutării, susțin că în limba română literară nu există corelații de timbru ale consoanelor nici în interiorul cuvintelor și nici la finala absolută a acestora [90].

În privința corelației de palatalizare, acad. Al. Rosetti, L. Tamás și Andrei Avram susțin că într-o limbă se poate vorbi de această corelație numai atunci cînd consoa-

---

[85] Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iași, 1927, p. 66.

[86] A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse*..., p. 15. În prezent, acad. Al. Graur (*Studii de lingvistică generală*, București, 1955, p. 19) admite existența consoanelor palatalizate și în interiorul cuvîntului.

[87] Vezi R. Jakobson, TCLP, 2, p. 109, nota 50.

[88] E. Petrovici, *Corelația consoanelor dure și moi*, p. 172—232.

[89] E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 127—187.

[90] Al. Rosetti, *Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române*, în SCL, VIII, 1957, nr. 1, p. 45; Andrei Avram, *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, în SCL, VII, 1956, nr. 3—4, p. 204; Em. Vasiliu, *Asupra corelației de muiere în limba română*, în SCL, VIII, 1957, nr. 1, p. 52.

nele cu timbru palatal sînt muiate [91]. Cum în limba română literară, cu excepţia oclusivelor palatale /ḱ/, /ǵ/, nu există consoane muiate, nu se poate vorbi nici de corelaţia de palatalizare. În schimb această corelaţie poate fi admisă, cred cei trei cercetători citaţi, în graiurile româneşti care posedă astfel de consoane muiate, cum ar fi, de pildă, unele graiuri din nord-vestul Transilvaniei. Să vedem cum sînt privite şi analizate cele două categorii de consoane, care, din punct de vedere fonetic se deosebesc fără îndoială, şi ce statut fonologic au ele în graiurile în care se întîlnesc.

După Al. Rosetti, „consoanele palatalizate sînt constituite din două elemente, în strîns contact: consoana propriu-zisă, de exemplu *m* în *pomi*, şi elementul palatal următor. Spre deosebire de consoana palatalizată, consoana muiată e un sunet simplu" [92]. Pentru susţinerea acestei afirmaţii, Al. Rosetti se referă la un pasaj dia cartea lui L. Roudet[93], în care "se atrage atenţia asupra erorii de a confunda consoana muiată cu consoana urmată de *y*, întrucît consoana muiată e un sunet simplu, produs de o singură articulaţie, pe cînd consoana palatalizată e produsă prin două articulaţii succesive; pentru consoana muiată, zona de contact pe palat e mult mai întinsă decît pentru consoana palatalizată" [94].

În pasajul la care se referă Al. Rosetti, L. Roudet spune următoarele: „Este important de a nu identifica consoana muiată cu o consoană dură urmată de /y/. Numeroasele experienţe făcute, fie cu ajutorul palatului artificial, fie cu ajutorul perei elastice plasată în diferite puncte ale cavităţii bucale şi comunicînd cu un aparat de înregistrare arată că o consoană muiată este un fonem simplu care diferă de consoana dură urmată de /y/ prin următoarele două caracteristici: 1. ea este produsă printr-o singură articulaţie şi nu prin două articulaţii succesive; 2. regiunea de contact la consoana muiată este mai întinsă decît ceea ce se înscrie pe palatul artificial pentru consoana dură urmată de /y/" [95]. După cum se vede, L. Roudet

[91] Vezi Al. Rosetti, SCL, VIII, 1957, 1, 45; L. Tamás, în SCL, VII, 1956, p. 177; Andrei Avram, SCL, VIII, 1957, nr. 1, p. 59.

[92] Al. Rosetti, *Despre consoanele palatalizate şi consoanele muiate*, în SCL, VI, 1955, nr. 3—4, p. 199.

[93] Léonce Roudet, *Eléments de phonétique générale*, Paris, 1910, p. 123—125.

[94] Vezi Al. Rosetti, *Despre consoanele palatalizate şi consoanele muiate*, p. 200.

[95] Léonce Roudet, *Eléments...*, p. 124.

are în vedere deosebirea dintre o consoană muiată şi o *consoană dură urmată de iod* (/y/) şi nu deosebirea dintre o consoană muiată şi una palatalizată. Într-adevăr, în cazul unei consoane dure urmate de iod, avem de-a face nu numai cu două articulaţii succesive, ci cu două foneme diferite.

Să revenim la consoanele palatalizate, deosebite de cele muiate, şi să vedem în ce constă deosebirea dintre ele.

O consoană palatalizată se caracterizează prin faptul că are — pe lîngă articulaţia primară, specifică (labială, dentală, velară etc.) — şi o articulaţie secundară, accesorie a dosului limbii la palat, ceea ce sporeşte componenţii frecvenţelor superioare ai consoanei [96]. În timpul articulării unei astfel de consoane, limba, ridicîndu-se aproximativ în poziţia *i*, atinge o porţiune relativ mică a palatului din vecinătatea alveolelor.

Faptul că, în timpul articulării unei consoane palatalizate, limba se află ridicată în poziţia unui *i* nu înseamnă că avem de-a face cu două articulaţii succesive. Nu articulăm o dată consoana şi pe urmă pe *i*, ci articulaţia se face simultan, limba aflîndu-se, în timpul articulării consoanei sau, cel puţin în momentul exploziei acesteia, în poziţia lui *i* (sau *e*).

Consoana finală nepalatalizată nu are nici o articulaţie secundară. În timpul articulării unei astfel de consoane, limba se află în poziţie indiferentă, aproximativ în aceea a lui *î*. Aceasta conferă consoanei (suflului exploziv al acesteia, în cazul oclusivelor) timbrul *î*.

Consoanele finale, atît cele dure, cît şi cele palatalizate, se termină cu un suflu care se aude ca un fel de [h] după consoanele dure şi ca un fel de [ḥ] după cele palatalizate. Acest [h] respectiv [ḥ] prezintă aceeaşi durată atît pentru consoanele dure, cît şi pentru cele palatalizate [97]. „*I* scurt final" nu poate fi considerat altceva decît suflul exploziv

[96] Vezi R. Jakobson, C. G. M. Fant, M. Halle, *Preliminaries to Speach Analysis the distinctive Features and their Correlates*, Technical Report No. 13, Second Printing, Acoustics Laboratory, Massachusetts Institute of Technology. 1955, p. 31, 51 (fig. 9); Horace G. Lunt, *On the Origins of Phonemic Palatalization in Slavic*, în „For Roman Jakobson of his sixtieth birthday", Haga, 1956, p. 306—307; E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*, în CL, II, 1957, p. 98, nota 2.

[97] Vezi E. Petrovici şi P. Neiescu, *Un fonem sau două foneme? În legătură cu fonemele consonantice diezate finale în limba română*, în FD, I, 1958, p. 54.

de timbrul *i* al consoanei palatalizate finale, care reprezintă de fapt trăsătura pertinentă, marca de corelație a seriei consoanelor palatalizate. Timbrul *i* lipsește suflului exploziv al consoanelor nepalatalizate, care sînt nemarcate. Trăsătura pertinentă, care în cazul unei consoane palatalizate finale este timbrul *i*, nu succedă consoanei, ci este inerentă însăși articulației ei — în cazul unei constrictive — sau exploziei ei — în cazul unei ocluzive [98]. Al. Rosetti a arătat just că „fonemele se succed în timp, căci două foneme nu se pot pronunța concomitent, dar... elementele pertinente ale fonemului nu sînt succesive" [99].

În urma deplasării părții mijlocii a dosului limbii spre palat, se produc adeseori schimbări secundare în articularea unor consoane cu timbru palatal. Astfel, în unele graiuri din Transilvania, pentru consoanele dentale, *t*, *d*, *n*, cu timbru palatal limba își schimbă locul specific de articulație, deplasîndu-se spre regiunea mediopalatală, respectiv mediolingvală, astfel încît acestea devin adevărate consoane muiate, dosul limbii atingînd la articularea lor aproape întreg palatul.

Spre deosebire de consoanele palatalizate la care articulația palatală, adică ridicarea dosului limbii spre palat, este numai o activitate accesorie concomitentă, o articulație secundară care se adaugă la articulația primară, bilabială, dentală, laterală etc., specifică a consoanei, la consoanele muiate, articulația palatală (de obicei dorsopalatală) este articulația specifică a consoanei.

Alterarea articulației specifice a consoanelor dentale palatalizate nu este obligatorie și, după cum se știe, într-o seamă de graiuri dacoromâne, și în limba literară, nu este cunoscută. Dar și în graiurile din Transilvania, în care dentalele sînt muiate, celelalte consoane palatalizate, ca, de pildă, /r'/, /m'/ etc.[100], au numai colorațiune palatală,

[98] În legătură cu această problemă a se vedea André Martinet, *Neutralisation et archiphonème*, în TCLP, VI, p. 50; E. Petrovici și P. Neiescu, *Un fonem sau două foneme?* II. *În legătură cu fonemele consonantice bemolate finale în limba română*, în FD, II, p. 53—58.

[99] Acad. Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, 1957; R. Jakobson, *On the Identification of Phonemic Entities*, în TCLP, 5, p. 43.

[100] Consoanele palatalizate le notăm cu ajutorul semnului ['] (apostrof) așezat sus, după consoană (/r'/, /p'/, /m'/ etc.), iar consoanele muiate (dorsopalatale) cu ajutorul semnului [′] (prim), așezat deasupra consoanei sau sus după consoană (/t′/, /d′/, /ń/, /l′/ etc.).

fără ca articulația lor specifică să se altereze. Deosebirea care există între consoanele palatalizate ale graiurilor din Muntenia, de exemplu, și între cele muiate ale graiurilor din Transilvania este numai de natură fonetică. Ea constă doar în modul de realizare a fonemelor cu timbrul palatal. Faptul că la articularea lui [t′] (*t* puternic muiat) din graiurile din Transilvania limba acoperă o porțiune mult mai mare de palat decît la a lui [t̑] (*t* palatalizat) din graiurile din Muntenia, care prezintă numai o ușoară palatalizare — în sensul lățirii zonei de contact dintre coroana limbii și palat [101] — nu are importanță din punct de vedere fonologic. Timbrul palatal al lui [t̑] din graiurile din Muntenia, dealtfel foarte perceptibil și fără nici o palatalizare mutativă, conferă consoanei calitatea de fonem autonom, deosebit de fonemul /t/, căruia i se opune, realizîndu-se prin această opoziție deosebiri atît între cuvinte, cît și între forme gramaticale. Același timbru palatal îl posedă și [t′] din graiurile din Transilvania și, pe plan fonologic, are exact aceeași funcțiune pe care o are [t̑] din graiurile din Muntenia, între aceste două varietăți de [t] neexistînd deci nici o deosebire fonologică.

Ținînd seama de toate cele arătate mai sus, considerăm că teza lui Al. Rosetti și cea a lui Andrei Avram potrivit cărora două consoane pot forma opoziție numai în cazul în care una din ele este puternic palatalizată, deci muiată, trebuie revăzute. Din punct de vedere fonologic nu prezintă importanță dacă fonemele consonantice cu timbru palatal sînt numai ușor palatalizate sau sînt muiate, ci e importantă prezența timbrului palatal propriu al consoanei. „Colorațiunea palatală (*i* sau *e*) — arată E. Petrovici — este aceea care constituie trăsătura distinctivă a fonemelor consonantice palatalizate și nu caracterul lor mai mult sau mai puțin moale sau muiat" [102]. Legat de aceasta, trebuie revăzută, după părerea noastră, și teza conform căreia, într-o limbă oarecare, numai atunci se poate vorbi de existența corelației de palatalizare cînd limba respectivă posedă consoane muiate.

[101] A se vedea, de exemplu, palatogramele lui *n* și *n'*, în SCL, VI, 1955, p. 21.

[102] E. Petrovici, *Probleme de fonologie*, în SCL, VIII, 1957, nr. 1, p. 21.

Graiurile din Transilvania (unele dintre ele) dispun de astfel de consoane muiate. Cu toate acestea, în graiurile respective, corelația de palatalizare este foarte slabă, mult mai slabă decît în celelalte graiuri, deoarece cuprinde un număr foarte mic de perechi de consoane, iar opozițiile care se realizează între ele au un randament funcțional scăzut. De aceea o serie de funcțiuni lingvistice, pe care în celelalte graiuri le îndeplinesc consoanele, au fost preluate de către vocale. Exemplele concrete la care ne vom referi mai jos vor întări, credem, afirmațiile noastre.

CONSOANELE FINALE LABIALIZATE. ARIILE DE RĂSPÎNDIRE ȘI PROBLEMA DISPARIȚIEI LABIALIZĂRII

Problema consoanelor finale labializate sau a lui „*u* scurt" final a fost viu discutată în lingvistica românească[103]. Discuțiile au avut în vedere îndeosebi două aspecte ale problemei: lămurirea, în primul rînd, a originii acestui fenomen fonetic, iar în al doilea rînd cauzele dispariției labializării consoanelor finale și fazele prin care aceasta a trecut.

În același timp, pe baza materialului oferit de hărțile *ALR*, s-a stabilit răspîndirea pe teren a consoanelor prezentînd un timbru labial la finala cuvîntului.

Nu există o părere unanimă nici asupra primului și nici asupra celui de-al doilea aspect al problemei.

[103] O. Densusianu, *Din istoria amuțirii lui „u" final în limba română*, „Analele Academiei Române", Seria II, tomul XXVII, Memoriile Secțiunii Literare, 1904—1905, p. 1—30; E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 152 urm.; Iorgu Iordan, *Despre limba lui Neculce*, în SCL, V, 1954, nr. 3—4, p. 342—343; Al. Rosetti, *Studii lingvistice*, București, 1955, p. 63—68; idem, *Pentru justa interpretare a textelor noastre vechi*, în LR, 1955, nr. 1, p. 60—64; P. Neiescu, *O problemă de fonetică istorică. Originea lui „u final" în limba română*, în CL, II, 1957, p. 159—175; Al. Rosetti, *Din nou despre u final în limba română (originea ariei din sud-estul teritoriului lingvistic dacoromânesc)*, în SCL, XI, 1960, nr. 2, p. 259—269; Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, extras din SCL, XV, 1964, fasc. 1—5, p. 38—45 (paginația extrasului).

Cei mai mulți dintre lingviștii care s-au ocupat în mod special sau numai tangențial [104] de problema lui „*u* final", sau cu timbrul labial al consoanelor la finala absolută, admit că acesta reprezintă un fenomen fonetic arhaic, în graiurile în care se mai întîlnește, și că el continuă pe vechiul *u* final latin, rostit silabic la sfîrșitul anumitor categorii de cuvinte (cf. rostirea *lupu*, *corbu*, *dormu* etc.) într-o fază mai veche de dezvoltare a limbii române [105], *u* silabic care se mai păstrează și astăzi după unele grupuri de consoane (cf. *codru*, *socru*, *aflu*, *umblu* etc.). Acest *u* final a fost articulat tot mai slab pînă cînd, în unele regiuni, a dispărut cu totul.

După Al. Rosetti, pseudovocala [ᵘ], din unele graiuri dacoromâne, nu are nici o legătură cu fosta vocală [u], dispărută într-o epocă foarte veche, ci este un fenomen recent, rezultatul unui mod particular de a articula consoanele oclusive finale[106].

E. Petrovici arată că [107] în cazurile în care *ALR* a notat un *u* scurt sau un *u* șoptit avem de-a face, de fapt, cu o articulație suplimentară labială a consoanei finale, lucru care a fost observat pentru prima dată de Al. Philippide [108].

Aceste observații au fost confirmate de cercetările de fonetică experimentală [109]. Pe foile înregistrate nu se vede nici o urmă de vocală.

Cel de-al doilea aspect al problemei, privitor la dispariția labializării, a fost discutat de E. Petrovici, care consideră că în unele graiuri dacoromâne labializarea a dispărut datorită unei influențe slave recente, iar în graiurile din

[104] Vezi E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 153; Iorgu Iordan, *Despre limba lui Neculce*, p. 342—343; R. Todoran în DR, XI, 1948, p. 280; G. Istrate, *Despre însemnătatea cercetărilor dialectale*, în SCL, VI, 1955, nr. 3—4, p. 437 urm.; P. Neiescu, *O problemă de fonetică istorică*, p. 159 urm.; Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei...*, p. 41.

[105] Vezi *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969, p. 190.

[106] Vezi A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 72 urm.; *Remarques sur la détente des occlusives roumaines en fin du mot*, în BL, I, 1933, p. 58—88; *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 500.

[107] E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 133.

[108] *Originea românilor*, vol. II, p. 87 urm.

[109] Vezi BL, I, 1933, p. 58—88.

nord-vestul Transilvaniei și din vecinătatea secuimii sub influența maghiară [110].

Un punct de vedere diferit de cel al lui E. Petrovici a fost expus de P. Neiescu, care susține că labializarea a dispărut în graiurile dacoromâne în urma unei evoluții normale, determinată de o tendință internă a dezvoltării acestora [111].

Părerea lui E. Petrovici este împărtășită și susținută și de I. Pătruț, care admite însă că delabializarea consoanelor finale poate fi explicată și „prin coacțiunea factorilor interni și externi" [112].

În cele ce urmează vom încerca să aducem unele contribuții la lămurirea problemei dispariției labializării, precum și la precizarea ariilor de răspîndire a consoanelor finale labializate. Considerațiile noastre se bazează, în primul rînd, pe o serie de fapte noi, înregistrate în anchetele pe care le-am efectuat pentru *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni — Transilvania*, iar în al doilea rînd pe unele date din *ALR*, nesesizate pînă acum de către cercetători.

Existența consoanelor finale labializate în graiurile dacoromâne a fost semnalată demult de către lingviști [113]. Determinarea ariilor de răspîndire pe teren a acestor consoane s-a putut face însă numai cu ajutorul hărților *ALR*. Pe baza acestor hărți s-au conturat două arii, acoperind aproximativ o treime din teritoriul țării noastre, în care labializarea consoanelor în poziție finală absolută e caracteristică oricărui cuvînt românesc, aparținînd unei anumite categorii gramaticale, ca, de pildă, nominativ—acuzativului singular masculin și neutru nearticulat al substantivelor și adjectivelor, pers. I sg. și pl., pers. a III-a pl. a verbelor la prezent, imperfect, perfectul simplu și mai mult ca perfectul, indiferent de originea cuvîntului și de vechimea lui în graiul respectiv. Din aceleași hărți ale *ALR* rezultă că restul graiurilor dacoromâne nu cunosc labializarea în poziție finală.

[110] E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 154
[111] P. Neiescu, *O problemă de fonetică istorică*, p. 175.
[112] I. Pătruț, *Despre delabializarea consoanelor finale în limba română*, în RS, VI, 1962, p. 23.
[113] Al. Philippide, *Originea românilor*, vol. II, p. 87 urm.

Cei care au folosit materialul *ALR* și au întocmit pe baza acestuia, hărți lingvistice (în primul rînd E. Petrovici, unul din autorii atlasului) și-au dat seama că există încă fenomene lingvistice nesemnalate sau că ariile celor înregistrate nu pot fi, în unele cazuri, conturate cu destulă precizie. În urma acestor constatări, și după indicațiile lui E. Petrovici [114], dialectologii români au trecut la elaborarea unui *Nou Atlas lingvistic român pe regiuni* cu o rețea de localități mult mai deasă decît cea a *Atlasului lingvistic român* I și II.

În urma anchetelor întreprinse pentru elaborarea atlaselor regionale, deși aceste anchete sînt încă, în unele regiuni, în curs de desfășurare, ies la iveală o serie de lucruri noi și în ce privește problema pe care o discutăm în acest subcapitol.

Din cele 65 de localități anchetate de noi pentru *Atlasul Transilvaniei*, în zona care ne-a revenit, adică în partea de nord a Transilvaniei, cinci sînt în apropierea-orașului Cluj și la granița ariei în care *ALR* a notat consoane finale labializate. Patru dintre aceste localități (Ceanu Mic, Someșu Cald, Fundătura și Sînpaul) sînt situate în afara ariei, iar una (Dumbrava) în interiorul ei. Două din cele cinci localități (Fundătura și Someșu Cald) au fost anchetate și pentru *ALR*.

În anchetele de sondaj pe care le-am făcut în localitățile amintite nu ne-am putut da seama de existența consoanelor finale labializate decît în Dumbrava. În cursul anchetei definitive în Fundătura, după ce am parcurs un număr de întrebări, fără să obținem răspunsuri cu consoane finale labializate, am constatat că, la întrebarea 97 (ochi), informatorul a rostit [u̯ot'ᵘ], sg., [u̯ot'], pl. După un alt număr de întrebări la care informatorul a rostit numai consoane neutre la finala cuvîntului, am auzit din nou sau, în unele cazuri, am „văzut" numai consoane cu timbru labial.

Am notat, în această localitate, în cursul întregii anchete, consoane finale labializate în 63 de cuvinte. Din acestea, în 30 de forme, labializarea are rol morfologic (deosebește singularul de plural la unele substantive și adjective sau persoana I de a II-a la o seamă de verbe).

[114] Vezi FD, I, 1958, p. 208.

În 12 din cele 63 de cuvinte am notat consoane cu un timbru labial foarte slab.

Situații asemănătoare am întîlnit și în celelalte trei localități (Ceanu Mic, Someșu Cald și Sînpaul). Iată, numeric, cuvintele în care informatorii au rostit consoane finale cu timbru labial.

În Ceanu Mic am notat astfel de consoane, auzite sau numai „văzute", în 149 de cazuri. În 53 din acestea, labializarea îndeplinește o funcțiune morfologică: [bărnaș^{u}; bărnaș, u̯oc(t')^{u}; uoc(t'), cocuș^{u}; cocuș, buburez^{u}; buburez, beu̯tori^{u}; beu̯tori, surdari^{u}; surdari, mîț^{u}; mîț, spui^{u}; spui, zisăz^{u}; zisăz] etc.

În Someșu Cald, informatorul a rostit consoane finale cu timbru labial în 172 de răspunsuri, din care în 49 de cuvinte labializarea îndeplinește un rol morfologic: [curdarui^{u}; curdari, u̯ot'^{u}; u̯ot', mîzu; mîz, rățoi^{u}; rățoi, cocuș^{u}; cocuș, mori^{u}; mori] etc. În 57 din cele 172 de forme am notat consoane foarte slab labializate.

În localitatea Sînpaul au fost rostite consoane labializate în 152 de cuvinte, din care labializarea are rol morfologic în 74 de forme gramaticale: [creț^{u}; creț, plăș'^{u}; plăș', u̯ot'^{u}; u̯ot', coș'^{u}; coș', unt'^{u}; unt', judecători^{u}; judecători, stîngaci^{u}; stîngaci, îngraș'^{u}; îngraș', spui^{u}; spui] etc. În 16 cazuri am notat consoane cu timbru labial foarte slab.

Comparînd rezultatele anchetei noastre cu materialul *ALR*, culeș din localitățile Fundătura și Someșu Cald, am ajuns la următoarea constatare: în prima localitate, *ALR* I a notat consoane labializate în numai 21 de cazuri; în trei din acestea, labializarea are rol morfologic: [sai^{u}; sai, tai^{u}; tai, spui^{u}; spui], iar în 18 cuvinte labializarea a fost numai „văzută". În a doua localitate, *ALR* I a înregistrat consoane cu timbru labial în 81 de forme, din care 47 cu rol morfologic: [rărunt'^{u}; rărunt', scloi^{u}; scloi, u̯ăt'^{u}; u̯ăt', pui^{u}; pui, arîci^{u}; arîci, tai^{u}; tai] etc., iar 16 cu consoane foarte slab labializate.

În afară de cele patru localități anchetate de noi, am cercetat și materialul din alte trei puncte din rețeaua *ALR* I, și anume: 251 (Feleac — Cluj), 257 (Olpret, actualmente Bobîlna) și 270 (Vima Mare), toate situate la granița ariei cu „*u* final", prima dintre acestea (Feleacul) în afara acestei arii, iar celelalte două (Olpret și Vima

Mare) în interiorul ei. Iată situația din aceste localități. În Feleac s-au notat în *ALR* consoane finale labializate în 76 de cazuri, din care în 60 labializarea a fost numai „văzută", deci foarte slabă, iar în 14 forme îndeplinește un rol morfologic: [moș^{u}; moș, mori^{u}; mori, u̯ăt'(ê)^{u}; u̯ăt'(ê) cărnați^{u}; cărnați, tai^{u}; tai] etc.

În punctul 257 (Olpret) s-au înregistrat 168 de răspunsuri cu consoane finale labializate, dintre care 18 cu labializarea foarte slabă, iar în 35 de forme timbrul labial al consoanei are rol morfologic.

În Vima Mare s-au notat 109 cuvinte cu consoane labializate la finală, din care 23 cu labializarea numai „văzută", iar în 30 din cele 109 forme aceasta are rol morfologic.

Față de numărul redus de cuvinte ale căror consoane finale se caracterizează printr-un timbru labial în cele șapte localități menționate mai sus, în comuna Dumbrava, situată în aria consoanelor finale labializate, am auzit (sau am văzut) și am notat astfel de consoane în 897 de răspunsuri. În această localitate, ca dealtfel în cea mai mare parte a punctelor din cele două arii, rostirea labializată a oricărei consoane în poziție finală absolută, în formele gramaticale indicate mai sus, constituie o regulă generală, o normă, care acționează foarte puternic. În această normă se încadrează, așa cum am mai arătat, toate cuvintele aparținînd categoriilor gramaticale respective, indiferent de originea sau vechimea lor în grai, întocmai cum elementele străine împrumutate într-o limbă se încadrează într-una din categoriile gramaticale existente în această limbă și sînt supuse acelorași legi fonetice și morfologice ca și elementele vechi ale limbii [115]. Informatorul cu care am lucrat avea cumpărat, nu de mult timp, un [televizor^{u}] și urma să-și cumpere și un [covor^{u} persiian^{u}]. Aceste cuvinte noi, intrate de foarte puțin timp în grai, nu s-au adaptat întru totul sistemului fonetic al graiului respectiv, ci numai din punctul de vedere al labializării consoanelor finale. [Televizor^{u}] a fost rostit cu *te-* și nu cu *t'e-*, deci cu dentala palatalizată (diezată) în loc de palatală (dorsopalatală), iar [persiianu] a fost pronunțat cu *s'* (*s* cu timbru palatal) urmat de vocala *i*

[115] Cf. E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 154—155.

și nu cu *s* (dur, velarizator) urmat de vocala *î*, pronunțare caracteristică fondului mai vechi al graiului. Unele cuvinte, intrate din limba literară în diversele graiuri, își păstrează pronunțarea literară, fără să se adapteze cu nimic sistemelor graiurilor respective. Acestea formează, în multe cazuri, elementele pe baza cărora se constituie cel de-al doilea sistem al graiului.

Labializarea consoanelor a fost percepută și notată de către anchetatorii *ALR* în mai multe feluri : -Cu, -C^{u}, -C^{u}, -C$^{\acute{u}}$, -C$^{\acute{t}u}$ [116]. Toate aceste forme le-am notat și noi în localitatea Dumbrava.

-u silabic a fost noatat de E. Petrovici, în *Texte dialectale*, în localitatea Roșia (punctul 325) [117]. Tot în această localitate a auzit un *-ŭ* (scurt silabic), formînd, cu consoana precedentă, o silabă foarte scurtă. Același *ŭ-* a fost înregistrat, în mai multe localități din Valea Crișului Negru, de către Teofil Teaha, frecvent, după opinia sa, mai ales în graiul femeilor [118].

-u silabic am notat și noi în Dumbrava, în 11 cazuri, dar am notat și -$^{\acute{t}u}$, ceea ce reprezintă de fapt un grad foarte redus de labializare a consoanei respective.

În cursul anchetelor sale, E. Petrovici a notat de multe ori două forme pe aceeași fișă. Prima formă avea o consoană finală neutră, nelabializată. Pe fișă preciza că această formă a notat-o fără a-l privi pe informator. La repetarea răspunsului, privind pronunțarea și văzînd rotunjirea, țuguierea buzelor, a notat consoană labializată [119].

Această variație în notarea timbrului labial al consoanelor la finala cuvintelor, pe care am constatat-o atît la anchetatorii *ALR*, cît și la noi, nu a fost determinată de nesiguranța în perceperea și notarea fenomenului, ci ea ne dezvăluie o realitate fonetică : labializarea consoanelor în poziție finală absolută prezintă diverse grade de intensitate. Această intensitate depinde de mai mulți factori, printre care un rol important îl joacă tempo-ul vorbirii.

[116] Prin C notăm orice consoană.

[117] Vezi E. Petrovici, *Texte dialectale* (Suplement la *Atlasul lingvistic român* II), Sibiu—Leipzig, 1943, p. 137—139.

[118] *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961, p. 53.

[119] Vezi E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 132.

Din diversele feluri de notare a consoanelor finale labializate rezultă că acestea se prezintă, din punct de vedere fonetic, sub diferite variante. Pe plan fonologic însă reprezintă o singură realitate : prezența timbrului labial la consoane în poziție finală absolută. Faptul că într-un caz consoana se caracterizează printr-un grad mai mare sau mai mic de labializare nu are importanță pentru sistemul fonologic (și morfologic) al graiului respectiv. Importantă este prezența, respectiv lipsa acestui timbru. Prin urmare, toate nuanțele mai mult sau mai puțin perceptibile ale lui „*u* final" sînt în variație liberă. *-u*, chiar silabic fiind, nu se opune lui *-i* : [u̯ot'u ; u̯ot' (nu u̯ot'i)], [albu ; ald' (nu ald'i], [êit'escu ; êit'eșt' (nu êiteșt'i] etc.

În anchetele pe care le-am făcut în Maramureș, pentru *Atlasul lingvistic* al acestei regiuni, nu am notat consoane finale labializate în nici una din cele 20 de localități cercetate. Nu s-au notat astfel de consoane nici în anchetele pentru ALR deși aceste anchete s-au efectuat cu aproape 40 de ani în urmă. Am înregistrat însă, în partea de vest a teritoriului, forme ca [soru-mea [120], am ieșît‿*un* drum, îl‿*un*țid, cînd‿*ul* văd, cît‿*ui*, cît‿*us*]. Aceste forme constituie o dovadă că, într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat, se pronunțau, și în aceste graiuri, consoane finale labializate [121]. Labializarea se află aici în stare latentă și o surprindem numai în fonetică sintactică, în vorbirea allegro, în *cuvintele fonetice* formate din două cuvinte, dintre care primul se termină în consoană, iar al doilea are la inițială vocala *î*. Labializarea consoanei, trecînd asupra lui *î*, îl transformă în *u*. Forme de felul celor citate mai sus se întîlnesc și în alte graiuri din imediata vecinătate a ariilor cu consoane finale labializate, fără să mai vorbim de prezența unor astfel de forme în interiorul acestor arii.

În urma examinării faptelor înregistrate atît în anchetele noastre, cît și în *ALR*, ne putem face o imagine mai clară asupra desfășurării procesului de dispariție a labiali-

[120] Formă întrebuințată și în limba literară. În graiurile din centrul și nord-estul Ardealului, în care nu mai există nici o urmă de labializare a consoanelor finale, se rostește *sorî-mea*.

[121] În textele noastre vechi, provenite din aceste regiuni, sînt notate cu consecvență consoane finale labializate. Vezi I. Pătruț, *Delabializarea...*, p. 21 ; Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice...*, p. 38-39.

zării consoanelor finale, fără a putea însă stabili reguli precise în acest sens. Putem trasa, de asemenea, cu mai multă precizie decît s-a făcut pînă acum, ariile în care timbrul labial al consoanelor finale se mai păstrează, fiind auzit sau, în unele cazuri, numai văzut de către anchetatori, ori surprins numai în anumite contexte fonetice.

E. Petrovici consideră că vocalele finale *u* și *i*, precedate de o consoană simplă, au dispărut aproximativ prin secolele al X-lea, al XI-lea (înaintea separării dialectelor), întrucît dispariția lor se constată în toate dialectele. Dar aceste vocale dispărute au lăsat urme pînă în zilele noastre : timbrul labial, respectiv palatal al consoanelor finale [122].

Prin urmare, trebuie să presupunem că după secolul al XI-lea toate consoanele la finala unor forme gramaticale (ca, de pildă, la singularul substantivelor și adjectivelor de tipul *lup*, *corb*, *orb*, *bun* etc. și pers. I a verbelor de tipul *fac*, *văd* etc.) se rosteau cu un timbru labial, iar la plural și la pers. a II-a cu un timbru palatal, aceste forme deosebindu-se între ele nu prin opoziție vocalică *(u—i)*, ci prin opoziție consonantică (opoziția dintre consoane cu timbru labial și consoane cu timbru palatal).

Andrei Avram afirmă că „*i* final" s-a menținut mai bine decît sunetul labial corespunzător și crede ca foarte probabil faptul că transformarea în „pseudovocală" a lui *u* a precedat transformarea similară a lui *i*. „De aici rezultă — arată autorul — că, pînă la proba contrară, trebuie să admitem că, dacă într-un text este atestat stadiul [lupu] (neart.), această formă corespundea unui plural nearticulat [lupi]" [123].

Realitatea lingvistică contemporană nu ne permite să examinăm izolat soarta celor două vocale. Este adevărat că, pe o mare parte a teritoriului lingvistic dacoromân, astăzi nu mai există nici o urmă a lui *u* final, nu numai în sensul că acesta nu se mai pronunță, ci și ca timbru al consoanei finale. În cîteva graiuri dacoromâne, consoanele și-au pierdut timbrul labial nu numai în poziție finală, ci

[122] Vezi E. Petrovici, *Corelația consoanelor rotunjite și nerotunjite*, p. 153.
[123] Vezi Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice ...*, p. 44.

și în interiorul cuvîntului, înaintea vocalei *a* [124]. Dar aceeași soartă a avut-o și *i* final. În majoritatea graiurilor noastre populare, după o serie de consoane, ca, de exemplu, după [ț, z, ș, j], nu mai avem urme nici despre existența vechiului *i* final. Substantive ca *mînz*, *huhurez*, *bulz*, *mîț*, *cocoș*, *moș* etc. au aceeași formă atît la singular, cît și la plural, iar unele verbe de tipul *visez*, *cruț*, *îngraș* etc. sînt identice la persoana I indic. prez. și la persoana a II-a. Consoanele amintite și-au pierdut timbrul palatal și în alte poziții : la inițială de cuvînt sau în interiorul cuvîntului. După ele sînt ocurente numai vocalele *ă*, *î*, *a*, niciodată *e*, *i*, *ea*. Și alte consoane, la origine palatalizate (diezate), au evoluat în sensul pierderii elementului palatal. În această situație se află labialele *p*, *b*, *m*, *f*, *v* în cuvintele a căror silabă deschisă de ele nu se termina într-un element de timbru palatal. Astfel, unor forme ca *albeață*, *beat*, *beată*, *(să) iubească*, *iubesc*, *merg*, *(să) meargă*, *lovesc*, *(să) lovească* etc., caracteristice graiurilor din jumătatea de sud a țării (și limbii literare), le corespund formele *albață*, *bat*, *bată*, *(să) iubască*, *iubăsc*, *mărg*, *(să) margă*, *lovăsc*, *(să) lovască*, în graiurile din jumătatea de nord a teritoriului dacoromân.

Atît durificarea consoanelor *s*, *z*, *ț*, *ș*, *j* prin pierderea elementului palatal, cît și aceea a labialelor amintite au fost înregistrate în textele noastre din secolul al XVI-lea și a fost semnalată de către toți istoricii limbii române. Dar și într-un caz și în altul nu se poate vorbi de o "lege" fonetică generală, întrucît ea nu s-a realizat în toate graiurile noastre regionale, deși se presupune că procesul depalatalizării labialelor a început în dialectul dacoromân îndată după despărțirea lui de celelalte dialecte, iar a celorlalte consoane amintite chiar în perioada de comunitate a celor patru dialecte.

Privitor la cea de-a doua presupunere a lui Andrei Avram, în legătură cu rostirea silabică a lui *u* final în secolul al XVI-lea, se impune următoarea observație : e foarte probabil că în perioada primelor noastre texte au existat graiuri în care *-u* se păstra încă întreg, formînd, cu consoana precedentă, o silabă normală. Asemenea cazuri, nu însă prea numeroase, au fost înregistrate atît

[124] Vezi articolul nostru *Schiță...*, p. 64—65.

în anchetele pentru *ALR*, cît și în alte anchete. Am înregistrat și noi, în localitatea Dumbrava, un [u̯] *(u* puțin afonizat), formînd o silabă scurtă, în 11 cazuri, cinci după un grup de consoane ([cît'escu̯, blondu̯, căruntu̯, surdu̯, asurzăscu̯]) și șase după o consoană simplă ([u̯ăt'u̯, ziu̯, să vădu̯, am văzutu̯, tușiiu̯, încetu̯]). Dar nu am notat nici un caz în care formei de singular [u̯ăt'u] să-i corespundă o formă de plural [u̯ăt'i] sau persoanei I [zîu] să-i corespundă, la persoana a II-a, forma [zîi]. Nu au fost înregistrate astfel de cazuri nici în anchetele precedente. După părerea noastră, e foarte puțin probabil ca în secolul al XVI-lea realitatea lingvistică să fi fost cea presupusă de Andrei Avram. Chiar dacă pe plan fonetic acceptăm existența unui *-u̯* sau chiar *-u*, nu putem admite existența lui pe plan fonologic, deoarece nu avem nici un indiciu că unui fonem /-u/ îi corespundea fonemul palatal /-i/.

Admițînd că, spre sfîrșitul secolului al XI-lea, *u* final dispăruse atît ca sunet, cît și ca fonem, iar consoanele finale păstraseră un timbru labial, trebuie să presupunem că de la această dată a început procesul dispariției labializării paralel cu dispariția timbrului palatal. Procesul, odată început, nu s-a desfășurat la fel pe întreg teritoriul lingvistic dacoromân. Din acest punct de vedere graiurile românești se împart în patru grupe :

1) graiuri în care labializarea se menține încă în toate cazurile ;

2) graiuri în care labializarea se menține numai într-un număr redus de forme, îndeosebi cînd îndeplinește un rol morfologic ;

3) graiuri în care labializarea se află în stare latentă ;

4) graiuri în care labializarea a dispărut cu totul.

Fazele prin care a trecut fenomenul sînt cele arătate mai sus : -u, -u̯, -ᵘ, -(ᵘ, -(u̯, ultimele două forme reprezentînd o foarte slabă labializare, fiind percepută, în general, numai vizual.

Ovid Densusianu stabilește și categoriile de cuvinte în funcție de felul cum a evoluat fenomenul [125].

În legătură cu această problemă, trebuie să arătăm, așa cum am spus și mai sus, că, deși am cercetat un mare număr de exemple, nu am putut stabili reguli precise în

[125] O. Densusianu, *Din istoria amuțirii lui „u" final...*, p. 13.

această privință. Totuși forme ca [întreb^{u}], [ling^{u}], [d'eșt'id^{u}], cu consoane finale labializate, față de [întrebăm], [linjem], [d'eșt'id'em], în care labializarea nu a mai apărut, confirmă părerea lui O. Densusianu că aceasta a început să dispară prima dată la cuvintele formate din mai mult de o silabă și s-a menținut mai bine în general la cuvintele scurte. Labializarea a dispărut apoi în cazurile în care nu avea nici un rol morfologic, păstrîndu-se în schimb în acele cuvinte în care deosebea diversele forme ale acestora. Exemplele citate mai sus, înregistrate din localitățile Ceanu Mic, Feleac, Someșu Cald, Sînpaul, Fundătura, Bobîlna și Vima Mare, situate toate la limita dintre aria cu consoane finale labializate și aria fără astfel de consoane, sînt, credem, concludente în acest sens. O altă constatare pe care am putut-o face este aceea că labializarea este mult mai frecventă la consoanele palatalizate, ca, de pildă, la /ĉ/, /t'/, /k/, /i̯/, /ș'/, /r'/ *(r* al sufixelor *-ar*, *-or*, *-er)*. Aceasta datorită tot unei cauze de natură morfologică. Dacă în graiurile în care labializarea la finală absolută a dispărut, precum și în limba literară, formele de singular și plural ale unor substantive ca *arici*, *ochi*, *unchi*, *zidar*, *pui* sau pers. I și a II-a ale unor verbe ca *încui*, *tai* etc. sînt omofone, în graiurile cu consoane finale labializate ele se deosebesc datorită opoziției labializat—nelabializat (consoană labiopalatalizată la singular și la pers. I — consoană palatalizată la plural și la pers. a II-a), opoziție foarte frecventă în aceste graiuri.

În fonetică sintactică, opoziția de labializare se neutralizează. Se neutralizează și opoziția de palatalizare. Dar în timp ce opoziția de palatalizare se neutralizează numai înaintea consoanei inițiale a cuvîntului următor și se menține cînd cuvîntul care urmează are la inițială o vocală, opoziția de labializare se neutralizează atît înaintea consoanelor, cît și înaintea vocalelor, cu excepția cazurilor în care cuvîntul următor are la inițială vocala /î/ (labializarea consoanei, chiar cînd se află în stare latentă, trece asupra ei, transformînd-o în [u]). Prin aceasta graiurile dacoromâne cu consoane labializate în poziție finală se deosebesc de graiurile aromâne din Albania, care posedă la finală aceleași consoane. În graiurile aromâne, neutralizarea labializării are loc numai înaintea consoanei, menți-

nîndu-se înaintea lui *a* inițial, care se realizează sub aspectul diftongului *ǫa* sau devine chiar *o* [126].

Din faptele prezentate și analizate mai sus se desprind următoarele concluzii:

Atît dispariția labializării, cît și a palatalizării este un fenomen obișnuit în graiurile românești. Ambele fenomene, după cum am văzut, au avut loc în unele graiuri nu numai la finală, ci și în alte poziții.

Procesul delabializării consoanelor finale, început foarte de timpuriu și determinat de unele tendințe interne de dezvoltare a graiurilor dacoromâne, a cunoscut o evoluție inegală și lentă. Această evoluție se află încă în curs de desfășurare.

Între cele două arii stabilite pe baza *ALR*, în care consoanele labializate în poziție finală absolută se mențin în toate cazurile și cele în care labializarea a dispărut, există alte două fîșii care constituie zone de tranziție între aceste arii. Prima cuprinde graiurile în care labializarea se mai păstrează doar într-un număr mic de cuvinte, îndeosebi în acele forme în care îndeplinește un rol morfologic, iar a doua este formată din graiurile în care labializarea se află în stare latentă, putînd fi percepută numai în anumite contexte fonetice. Aceste zone de tranziție, care se conturează încă de pe acum, vor putea fi trasate cu precizie cînd vom avea la îndemînă toate atlasele lingvistice regionale.

CONSOANELE LABIALE [p], [b], [m], [f], [v]. TRANSFORMĂRI FONETICE. OBSERVAȚII FONOLOGICE

În cursul evoluției limbii române, labialele [p], [b], [m] și labiodentalele [f], [v] au trecut prin două transformări mai importante, determinate de diversele contexte fonetice în care se găseau. Prima la care ne vom referi este, în general, cunoscută în toate graiurile dacoromâne; cea de-a doua caracterizează numai anumite unități dialectale din cadrul dacoromânei. Nu vom lua în discuție, decît în mod cu totul tangențial, situația din dialectele sud-dunărene.

[126] Vezi E. Petrovici, *Consoane rotunjite în graiurile aromâne din Albania*, în *Omagiu Iordan*, p. 673.

Într-o perioadă relativ veche de dezvoltare a dacoromânei, presupunem că, imediat după despărțirea ei de celelalte dialecte, a avut loc durificarea labialelor în cuvintele în care, la finală, nu exista un element de timbru palatal, constituit de obicei dintr-o consoană palatalizată sau dintr-o silabă palatalizată avînd în componența ei o consoană cu timbru palatal urmată de o vocală anterioară. Caracterul dur al consoanelor amintite este evidențiat de schimbarea vocalelor care le urmează din anterioare în centrale: *păr*<**per(u)* < lat. *pilus*, *împărat*<**împerat(u)* < lat. *imperator*, *îmbăt*<**îmbet(u)* < lat. **imbibito*, *bătrîn*<**betrîn(u)* < lat. *betranus*, *măr*<**mer(u)* < lat. *melum*, *mărg*<*merg(u)* < lat. *mergo*, *făt*<**fet(u)* < lat. *fetus*, *văr*<**ver(u)* < lat. *verus*, *vînd*<*vind(u)* < lat. *vendo*, *pară*<*pęară* < lat. *pira*, *masă*<*męasă* < lat. *mensa*, *fată*<*fęată* < lat. *feta*, *vargă*<*vęargă* < lat. *virga* etc.

Tendința de durificare a labialelor a existat probabil și în perioada anterioară separării celor patru dialecte. O dovadă în acest sens ar constitui-o cele două forme (*mădular* < lat. *medullarium*, *măduuă* < lat. *medulla*) existente în aromână.

Putem spune totuși că această transformare a labialelor și, condiționată de ea, velarizarea vocalelor anterioare constituie o trăsătură caracteristică a dialectului dacoromân, deoarece, cu excepția celor două cazuri citate din aromână, nu este cunoscută nici unuia din dialectele sud-dunărene.

Durificarea labialelor și, implicit, velarizarea vocalelor din seria anterioară precedate de aceste consoane au fost considerate de cercetătorii istoriei limbii române ca o transformare normală [127].

Trebuie să recunoaștem însă că în cazul acestei evoluții nu se poate vorbi de o „lege" fonetică generală, întrucît ea nu s-a realizat complet nici în graiurile regionale și nici în limba literară. Din acest punct de vedere, teritoriul dacoromân se împarte în două arii: aria de nord, în care durificarea labialelor, în contextele fonetice arătate mai

[127] Vezi O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 19.

sus, s-a produs în toate cazurile, și aria de sud, în care se mai întrebuințează forme ca [albeață, beat, beată, clipeală, (să) iubească, iubesc, merg, mergînd, (a) mers, (să) meargă, lovesc, (să) lovească, tocmeală, carpen, galben, galbenă]. Pe lîngă acestea, graiurilor din sud-vestul Ardealului, încadrate în aria de sud, le sînt proprii forme ca [beut, beutură, beutor, bind (bin), vind, measă, peară, pomeană, veadră, vearză, obeadă], față de formele, rezultate prin evoluție normală, cu vocale centrale [băut, băutură, băutor, bînd, vînd, masă, pară, pană, pomană, vadră, varză, obadă] din celelalte graiuri.

În privința unor forme ca [measă, peară, pomeană, veadră, vearză], pe care le întîlnim în graiurile din sud-vestul Transilvaniei, s-a emis părerea că acestea nu ar continua formele vechi, din româna comună, ci sînt refăcute după plural: din forma de singular *masă*, sub influența pluralului *mese*, s-a refăcut un nou singular, *measă* [128].

Încadrarea acestui fenomen în întregul complex de fapte fonetice întîlnite în graiurile respective ne conduce spre o altă interpretare. După părerea noastră, cuvintele citate, rostite cu labiala palatalizată, dovadă vocala de nuanță anterioară de după aceasta, reprezintă forma din româna comună păstrată ca atare pînă astăzi în graiurile amintite. Să nu uităm că, în aceste graiuri, se întîlnesc și alte elemente arhaice, printre care amintim doar pe /ń/ (de origine romanică sau slavă) netrecut la /i̯/ : *cuń* < lat. *cuneus*, *călcîń* < lat. *calcaneus*, *clańe* < v. sl. *kladnja* etc.

În privința unor forme ca *merg*, *iubesc*, Marius Sala consideră că avem de-a face numai cu o aparentă lipsă de velarizare a vocalei [e], apariția acestor forme explicîndu-se prin analogie cu celelalte forme din paradigmă (*mergi*, *merge*, *iubești*, *iubește*), unde păstrarea lui [e] se justifică prin poziția moale [219]. Deși analogia, care e invocată în multe cazuri, a jucat un oarecare rol în fonologia și morfologia limbii române, considerăm că în cazul formelor *merg*, *iubesc* etc. avem de-a face cu păstrarea unei pronunțări arhaice, și nu cu o inovație. Nu avem nici o dovadă că în vechea română vocalele anterioare trecuseră în seria centrală. Tendința consoanelor labiale

[128] Vezi J. Byck și A. Graur, *De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, BL, I, 1933, p. 17.

[129] Marius Sala, *Contribuții...*, p. 64.

a mers într-adevăr spre durificare, dar această tendință nu a ajuns să se realizeze complet în toate unitățile dialectale dacoromâne, unele dintre ele păstrînd formele cu vocale anterioare. În același fel trebuie interpretate, după părerea noastră, și singulare ca *galben*, *carpen*, considerate de O. Densusianu ca fiind refăcute după pluralele *galbeni*, *carpeni* [130].

Majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de această problemă au legat trecerea lui [e, i, ea], în contextul labială + vocalele respective, la [ă, î, a] de lipsa vocalelor palatale din silaba imediat următoare [131]: *păr* dar *peri*, *măr* dar *meri*, *văd* dar *vezi*, *vînă* dar *vine*, *fată* dar *fete*, *masă* dar *mese* etc., considerînd că rolul determinant în velarizarea, respectiv în menținerea vocalelor anterioare l-a avut prezența, respectiv lipsa vocalelor palatale din silaba următoare.

După părerea noastră, este greu de acceptat această explicație. În cuvinte ca *iubesc*, *să iubească*, *merg*, *mergînd*, *a mers*, *să meargă*, *lovesc*, *să lovească*, vocalele [e, i, ea] se mențin, în graiurile aparținînd ariei de sud, deși în silaba următoare nu există nici o vocală anterioară care să favorizeze menținerea lor. În același context fonetic se păstrează vocalele [e, i] în cuvinte ca *beut*, *beutură*, *beutor*, *bind (bin)*, *vind* în unele graiuri din sud-vestul Transilvaniei și din Banat.

Pe de altă parte, pe o arie destul de întinsă, care acoperă întreg Banatul, sud-vestul Olteniei și aproape întreaga Crișană, *ALR* [132] a înregistrat forma *vîni* (*vîń*), plural de la *vînă*, cu *i* > *î*, cu toate că este urmat de o vocală prepalatală. De asemenea, *ALR* a înregistrat, în întreg Banatul, forma *vînăt*, pluralul lui *vînăt* [133], *vînățală*, *vînățăle* [134], pentru *vinețeală*, *vinețele*; *vînățîm*, *vînățăsc*, *vînățăște* [135] pentru *învinețim*, *învinețește*, *învinețesc*. Sînt

[130] O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 20.

[131] Tim. Cipariu, *Gramatica limbii române*, partea I, București, 1869, p. 15, 25; Al. Lambrior, *Gramatica română. Fonetica și morfologia*, de Gh. Ghibănescu, Iași, 1892, p. 32; *Carte de citire*, ed. a III-a, Iași, 1893, p. LXI urm.; Al. Philippide, *Originea românilor*, vol. II, p. 40 urm.; O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 19; Iorgu Iordan, *Diftongarea lui e și o accentuați în pozițiile* ă, e, Iași, 1920, p. 27, 44 urm.

[132] Vezi *ALRM* I, vol. I, h. 7.

[133] Vezi *ALR* I, întrebarea [32] (ochi albaștri).

[134] Vezi *ALR* II, întrebarea [3378] (albăstreală).

[135] Vezi *ALR* II, întrebarea [3377] (albăstrim rufele).

frecvente apoi, în unele graiuri, formele *tînări* (pl. de la *tînăr*), *tînăret*, *tînăreță*.

După cum vedem, prezența sau lipsa vocalei anterioare din silaba următoare nu ne ajută să explicăm menținerea, respectiv velarizarea anterioarelor precedate de labiale.

Pentru a explica trecerea lui [e] la [ă], a lui [i] la [î] și a lui [ᵉa] la [a] trebuie să admitem acțiunea consoanelor labiale [p, b, m, f, v] asupra vocalelor din seria anterioară, în urma depalatalizării sau, mai precis, a tendinței spre depalatalizare a acestor consoane, palatalizate la origine [136].

Marius Sala arată, cu numeroase exemple, că toate labialele (și dentalele orale) în poziție intervocalică sau inițială au devenit consoane forte, avînd o acțiune velarizatoare asupra vocalelor următoare, la fel ca /r/ [137].

Păstrarea vocalelor anterioare [e], [i] la unele forme de plural ca *peri*, *meri*, *vine* (pl. de la *vînă*) și la persoana a II-a indicativ prezent a unor verde ca *înveți*, *apeși*, *(te) îmbeți*, *vinzi* etc. se datorește consoanei palatalizate din tema substantivelor și a verbelor respective, care a acționat asupra labialei precedente [138], menținîndu-i timbrul palatal și, determinate de acest timbru, s-au păstrat și anterioarele [e], [i]. Părerea potrivit căreia vocalele [e], [i] își datoresc timbrul anterior acțiunii lui [i] din silaba următoare trebuie revăzută și din cauză că, în perioada în care labialele s-au depalatalizat, [i] final, în exemple ca cele citate mai sus, nu mai exista.

Prin urmare, velarizarea, respectiv menținerea anterioarelor precedate de consoanele labiale, se datorește acestor consoane, care, în dacoromână, în anumite contexte fonetice, au devenit dure, velarizatoare, iar în altele și-au păstrat timbrul palatal. În cuvintele și în formele gramaticale în care labialele s-au depalatalizat, vocalele [e, i, ᵉa] au trecut în mod automat la [ă, î, a]. Formele în care labialele își mențin timbrul palatal posedă vocalele anterioare [e, i, ᵉa].

Durificarea labialelor nu a avut loc în cazurile în care erau urmate de un [i], continuatorul lat. *ĭ*. Înaintea

[136] Vezi E. Petrovici, *„Monoftongarea" ea>a după labiale în elementele slave ale dacoromânei*, în RS, VIII, 1963, p. 90.

[137] Vezi Marius Sala, *Contribuții...*, p. 62.

[138] Vezi E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism...*, p. 120.

acestui [i], labialele au avut, în româna comună, încă din prima ei perioadă, o articulare specifică, fapt care a determinat degajarea unui element fricativ, iod, între consoană și [i] următor. Din această cauză, acțiunea velarizatoare nu a mai avut loc, elementul fricativ fiind mai puternic decît tendința de velarizare a consoanelor. Astfel, lat. *vinum* >**vi̯inu* >*vin*, nu **vîn*, lat. *vivus* > **vi̯iu̯u* >*viu̯*, nu **vîu̯*, lat. *visum* >**vi̯isu* >*vis*, nu **vîs* etc.[139].

În unele graiuri dacoromâne, acțiunea lui iod, dezvoltat între consoana labială și [i] următor, indiferent dacă vocala se afla în interiorul cuvîntului sau în poziție finală, s-a redus la anihilarea acțiunii velarizatoare a consoanei, în timp ce, în alte graiuri, iodul, fiind articulat tot mai puternic, a ajuns să se transforme într-o consoană palatală cînd era precedat de labialele /p/, /b/, /m/ sau să palatalizeze consoana precedentă în cazul labiodentalelor /f/, /v/. Asupra acestei probleme vom reveni însă pe larg în paginile care urmează.

Durificarea labialelor nu s-a produs de asemenea la finala cuvintelor, și anume în formele de plural ale substantivelor și adjectivelor, precum și la persoana a II-a singular a verbelor. Menținerea timbrului palatal în această poziție se explică, pe de o parte, prin motive de ordin morfologic, iar pe de altă parte prin aceleași cauze despre care am vorbit mai sus : dezvoltarea unui element fricativ între consoană și *-i* (aceasta pe timpul cînd se rostea încă un [i] silabic în poziție finală), care a împiedicat durificarea labialelor. Din acest punct de vedere, dialectul dacoromân se deosebește de dialectele meglenoromân și istroromân, în care, la cele două forme gramaticale, labialele au pierdut timbrul palatal, deși îl păstrează la inițială și în interiorul cuvîntului. În urma acestei evoluții s-au creat, în dialectele respective, o serie de omonimii : mgl. *znop* (sg. și pl.), *ţap* (sg. și pl.), *scǫmp* (sg. și pl.), *sap* (I. și II.), *rup* (I și II), *scap* (I și II), *slab* (sg. și pl.), *alb* ; *alb*, *întreb* (I și II), *pom* (sg. și pl.), *dorm* (I și II) ; istr. *lup* (sg. și pl.) etc. În cazul adjectivului *alb* din meglenoromână, deși la forma de plural labiala și-a pierdut timbrul palatal, există totuși un mijloc de a deosebi cele două forme : opoziția /l/—/l'/ : *alb*—*al'b*.

[139] Vezi Marius Sala, *Contribuții...*, p. 63.

Din punct de vedere fonologic, durificarea labialelor, în măsura în care s-a realizat, căreia i-a urmat apoi velarizarea vocalelor anterioare, nu a rămas o simplă transformare fonetică, ci s-a repercutat şi asupra sistemelor fonologice ale graiurilor respective, în sensul că a redus în mod simţitor frecvenţa vocalelor din seria anterioară, [i, e, ᵉa]. Deşi nu se produc modificări, decît cu totul izolate, în sensul cuvintelor respective, această transformare fonetică conferă dialectului dacoromân o fizionomie fonetică aparte faţă de celelalte dialecte ale limbii române.

Urmări importante asupra sistemelor unor graiuri dacoromâne a avut cea de-a doua transformare a labialelor, cunoscută sub denumirea de „palatalizarea labialelor", transformare care a avut loc în următoarele contexte fonetice : labială + grupul [i̯e] sau [i̯a], labială + vocala [i] şi în poziţie finală.

Problema a preocupat pe mulţi cercetători, atît lingvişti, cît şi istorici. Unii dintre aceştia au amintit doar fenomenul, fără a analiza felul cum s-a produs şi cauzele care l-au determinat.

În prezent dispunem de un studiu temeinic asupra „palatalizării labialelor", datorat lui D. Macrea [140], întocmit pe baza unui bogat material înregistrat în cele două atlase lingvistice ale limbii române *(Atlasul* lui G. Weigand şi *Atlasul lingvistic român)* şi ţinînd seama de toate cercetările de pînă acuma. Autorul arată că studierea acestei probleme prezintă o deosebită importanţă pentru stabilirea raporturilor dintre dialectul dacoromân şi dialectele transdunărene, pentru cunoaşterea evoluţiei istorice a limbii române şi pentru procesul de constituire a limbii literare.

D. Macrea a studiat fenomenul numai din punct de vedere fonetic, fără a urmări efectele lui la nivelul sistemelor fonologice. În cele ce urmează ne vom opri mai ales asupra acestui aspect al problemei.

Considerăm însă că termenul de *palatalizare a labialelor* nu e potrivit pentru întreaga serie a acestora. Dovada acestui fapt o constituie situaţia în care se află labialele, în contextele fonetice arătate, pe întreg teritoriul dacoromânei.

[140] Vezi D. Macrea, *Probleme de fonetică*, Bucureşti, 1953, p. 41—102.

Urmărind pe teren aceste consoane, constatăm că pe o arie care acoperă aproximativ jumătate din teritoriul lingvistic dacoromân labialele nu au suferit nici o modificare. Pe o altă arie, care cuprinde Crişana, nordul Transilvaniei, Maramureşul şi Bucovina, labialele [p, b, m] au cunoscut o aşa-zisă „alterare", în sensul că alături de ele a apărut cîte o consoană palatală, formînd împreună anumite grupuri consonantice inexistente în celelalte graiuri [141]. Cu toate acestea, articulaţia labialelor nu s-a schimbat cu nimic, ele păstrîndu-se alături de consoanele palatale.

Unii dintre lingviştii care au analizat procesul fonetic al „palatalizării labialelor" au ajuns la concluzia că consoana palatală nu s-a dezvoltat din labială, ci din iodul care urma după aceasta. Al. Lambrior, cel dintîi învăţat care a studiat în mod ştiinţific fenomenul, a arătat că acesta este cauzat de un iod următor, care provine „fie din vocala *i*, fie din *e* [=ĕ] latin. Este acel iod palatal... care, în gura oamenilor din popor, s-a întărit pe punctul de a deveni o veritabilă consoană palatală, capabilă de a provoca căderea labialei precedente. Iată cum grupurile *pi*, *bi*, *vi*, *fi*, devenite după aceea *pʹki*, *bǵi*, *vǵi*, *fhi*, s-au redus la *ʹki*, *ǵi*, *hi*. Se întîlnesc încă ici şi colo urme ale acestei etape intermediare, unde labiala persistă alături de *i* devenit consoană. Astfel, în vorbirea populară din întreaga Moldovă se pronunţă încă *copʹkil* şi *lupʹki*. Tot aşa se aude încă în munţii Moldovei *bǵine*, *pʹkerde*, *pʹkere* etc. Urmele unei astfel de pronunţări ne dovedesc existenţa unei faze anterioare celei de astăzi şi probează că *i* [în realitate iod — *n.n.*] este acela care a degajat consoana palatală şi nu, cum se spune de obicei, labiala care s-a transformat în palatală. Totuşi nu se poate pretinde că labiala nu a avut nici o influenţă asupra întăririi lui *i*; astfel am avea aceeaşi palatală în toate cazurile. Această diferenţă nu poate fi atribuită decît influenţei pe care fiecare labială a exercitat-o asupra naturii noii consoane : ceea ce s-a degajat din iod s-a acomodat labialei precedente, devenind explozivă sau spirantă, dacă labiala

[141] Aceste grupuri sînt : [pt'], [pk'], [pĉ] pentru [p] + iod, [bd'], [bǵ], [bĝ] pentru [b] + iod şi [mń] pentru [m] + iod. Precizăm că aria grupului [mń] pentru [m] + iod este mult mai mate decît a celorlalte grupuri consonantice.

era explozivă sau spirantă, devenind surdă sau sonoră dacă labiala era surdă sau sonoră, formînd cu ea un grup natural al cărui prim element avea apoi să cadă" [142].

În acelaşi fel vede problema şi E. Petrovici : „În unele graiuri, iod după labiale a fost articulat tot mai puternic, îngustîndu-şi constricţiunea palatală şi devenind chiar o oclusivă palatală, ceea ce a cauzat căderea labialei precedente. Este aţa-numita palatalizare a labialelor" [143]. Într-o seamă de graiuri dacoromâne, iod a avut o altă soartă. Astfel, în graiurile din Banat şi din partea de vest a Olteniei, „iod după labiale — arată în continuare E. Petroviçi — a fost articulat tot mai slab, dispărînd uneori complet : *pyept*, *pyele*, *myere*, *fyerb*, *vyerme* > *pept*, *pele*, *mere*, *ferb*, *verme*" [144]. E. Petrovici menţionează şi unele consecinţe ale dispariţiei lui iod. „Cuvintele *miere* şi *mere* (pl. de la *măr*) au devenit omonime : *mere* " [145].

Ţinînd seama de părerile citate, pe care noi le împărtăşim, considerăm că e mai potrivit ca, în cazul labialelor [p, b, m], să vorbim de o evoluţie a lui iod, şi nu de palatalizarea acestor labiale, palatalizare care de fapt nici nu a avut loc. O situaţie aparte prezintă labiodentalele [f, v], pe care, dealtfel, le vom şi analiza separat. Acestea, după cum vom vedea mai jos, au suferit într-adevăr o palatalizare, determinată însă tot de iod.

După cum se ştie, „palatalizarea labialelor" s-a produs la iniţială de cuvînt, în interiorul acestuia şi la finala unor forme gramaticale.

Vom examina pe rînd situaţia labialelor [p, b, m] în toate cele trei contexte amintite mai sus şi separat situaţia labiodentalelor [f, v].

---

[142] A. Lambrior, *Du traitement des labiales* b, p, v, f *dans le roumain populaire*, în „Romania", VI, p. 445—446.

[143] E. Petrovici, *Problema moştenirii din romanica comună a corelaţiei palatale a consoanelor în limba română*, în SCL, VII, 1956, nr. 3—4, p. 166. În primul său studiu consacrat fonologiei limbii române *(Corelaţia consoanelor dure şi moi...*, p. 193), E. Petrovici afirmă : „Aşa numita palatalizare a labialelor consistă în întărirea lui iod din grupul labială + iod (de ex. *p* + *i*), mergînd pînă la apariţia unei oclusive palatale, şi slăbirea labialei care, înaintea oclusivei palatale, dispare : *pi* > *ph'* > *pk* > *k* (*piatră* > *kátră*, *biată* > *gálă*)".

[144] E. Petrovici, *Problema moştenirii...*, p. 166.

[145] E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism...*, p. 100.

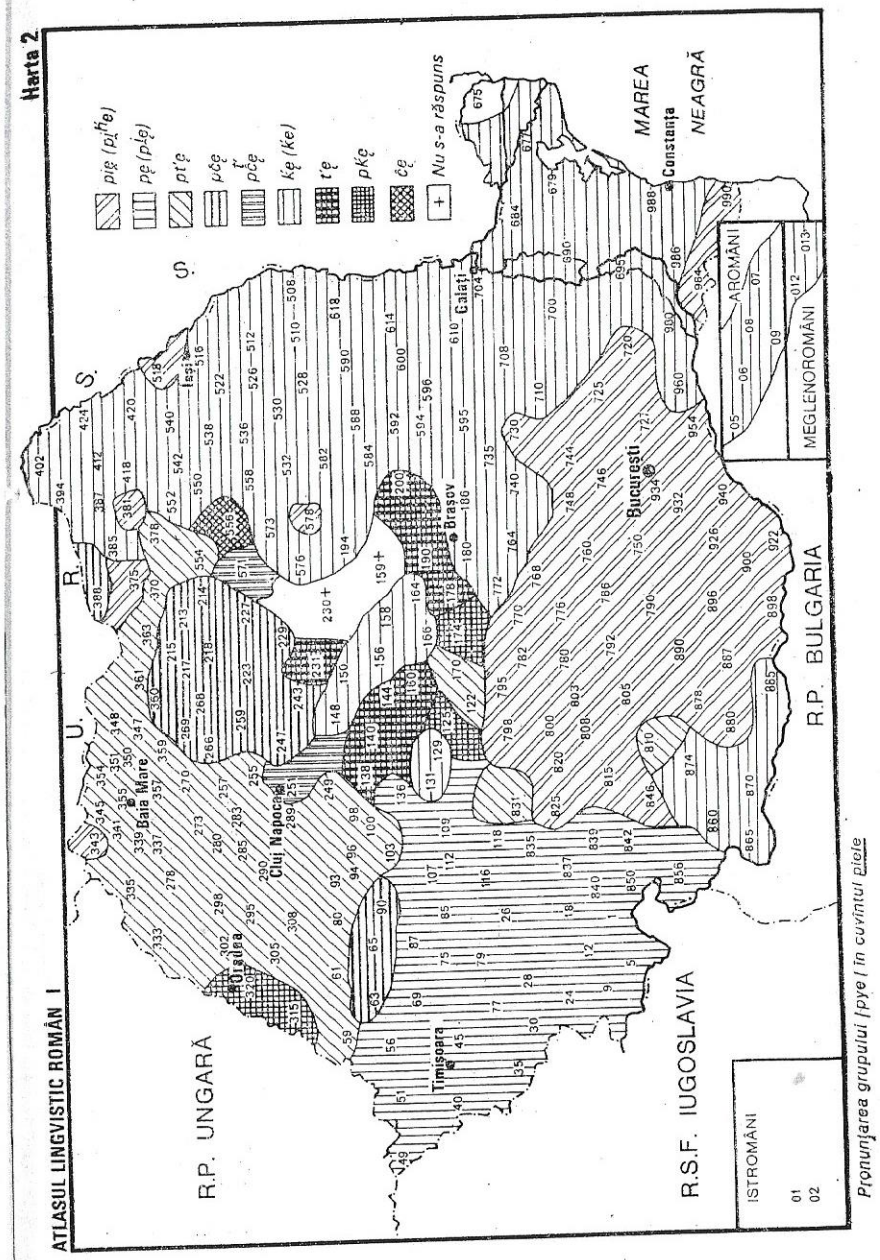

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 3

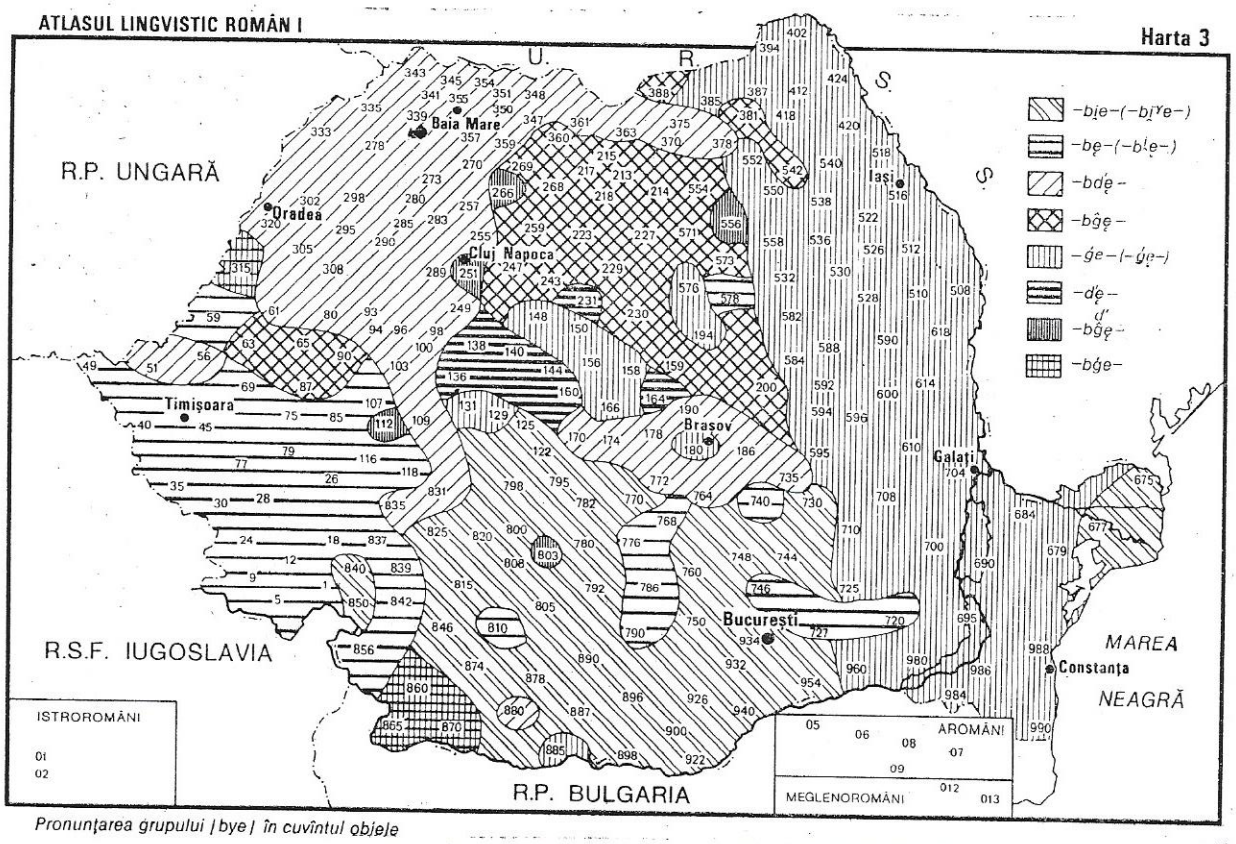

Pronunţarea grupului /bye/ în cuvîntul obiele

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 4

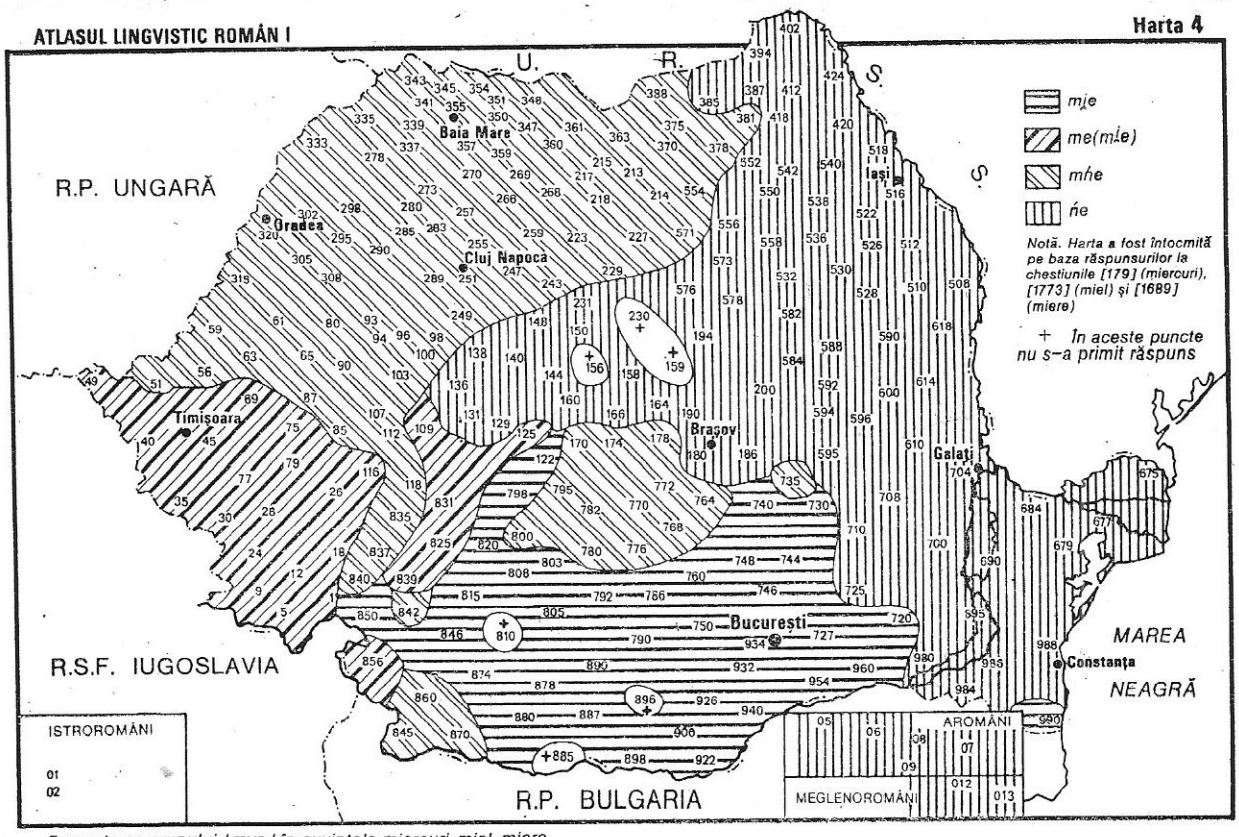

Pronunţarea grupului /mye/ în cuvintele miercuri, miel, miere

Pentru contextul labială + [i̯e] reproducem hărțile cu :

1) pronunțarea grupului /pye/ în cuvîntul *piele* ;

2) pronunțarea grupului /bye/ în cuvîntul *obiele* ;

3) pronunțarea grupului /mye/ în cuvintele *miercuri*, *miel*, *miere* [146].

În legătură cu evoluția fonetică și vechimea fenomenulului vom face doar cîteva observații. Primul stadiu de evoluție a lui iod precedat de consoanele labiale în direcția întăririi acestuia ni-l oferă formele
ḱ y
[pi̯ele], [obi̯ele], înregistrate în cîteva puncte din Muntenia (725, 748, 782, 785, 795, 800, 880, 896, 932, 934 prima, 795, 874, 900 a doua), cu fricativele [ḱ] și [y] suprapuse lui iod ([i̯]). Din punct de vedere fonologic,
ḱ y
formele [pi̯ele] și [pi̯ele], [obi̯ele] și [obi̯ele] sînt identice. Și în unele și în celelalte avem același grup : labială +
ḱ
iod + vocală și același număr de foneme. Atît [pi̯ele], cît și [pi̯ele] posedă cinci foneme. Ele prezintă însă deosebiri de ordin fonetic privind realizarea fonemului iod. În formele
ḱ y
[pi̯ele], [obi̯ele], constricțiunea lui iod este mult mai puternică decît în [pi̯ele], [obi̯ele]. Articularea fonemului iod este însoțită de un puternic zgomot de fricțiune, fiind foarte apropiată de aceea a fricativelor [ḱ], [y].

Al doilea stadiu în evoluția lui iod îl constituie formele [pt'ele], [pĉele], [pḱele], [ḱele], [obd'ele], [obĝele], [obǵele], [oǵele], [mńere], [ńere], deci formele cu iod transformat în consoanele palatale [t', ĉ, ḱ] (cînd urma după [p]), în [d', ĝ, ǵ] (cînd urma după [b]) și în [ń] (cînd era precedat de [m]), cu sau fără menținerea labialei precedente.

În evoluția sa, după cum ne spune Al. Lambrior, fonemul iod a fost influențat de labiala precedentă, în sensul că palatala dezvoltată din el s-a acomodat acesteia :

[146] Hărțile au fost publicate în articolul nostru intitulat *Evoluția în limba română a lui iod precedat de consoanele labiale și consecințele pe plan fonologic*, FD, IV, 1962, p. 75—95. În acest articol ne-am ocupat însă numai de segmentul labială + [i̯e].

după [p], consoană surdă, s-a dezvoltat o palatală surdă ; după [b], sonoră, avem o palatală sonoră, iar după [m], nazală, s-a dezvoltat o palatală nazală.

Consoanele palatale dezvoltate din iod precedat de labialele [p], [b] trebuiau să fie, în toate graiurile, [ḱ], respectiv [ǵ]. Cu toate acestea, după cum am văzut mai sus, pe o arie care acoperă Crișana, partea de sud-vest a Transilvaniei (fără punctele 122, 125, 129 și 131), Maramureșul și Bucovina, din iod precedat de labialele [p] și [b] s-au dezvoltat consoanele palatale [t'] și [d'], iar pe o altă arie care cuprinde nordul Transilvaniei și o mică parte din nordul Moldovei, lui iod precedat de aceleași labiale îi corespund africatele [ĉ] și [ĝ].

Pentru a explica aceste reflexe ale lui iod în regiunile amintite, trebuie să avem în vedere o altă transformare fonetică, anume trecerea la [t'], [d'] din prima arie, respectiv la [ĉ], [ĝ] în cea de-a doua (vezi hărțile 5, 6) a oclusivelor palatale [ḱ], [ǵ], transformare care s-a petrecut înainte ca iod în evoluția sa, să fi ajuns la oclusivă palatală, respectiv la africată. Neexistînd, în aceste graiuri, oclusivele palatale [ḱ], [ǵ], fonemul iod precedat de labialele [p], [b] nu a putut să se dezvolte decît în una din consoanele care corespundeau lui [ḱ] și [ǵ], anume în [t'], respectiv în [d'] sau în [ĉ], respectiv în [ĝ].

În ce privește vechimea fenomenului, D. Macrea
ḱ y
consideră că formele [pi̯ele], [obi̯ele] (cu [ḱ], [y] suprapuse lui iod]) sînt cele mai noi și constituie primul stadiu în procesul de palatalizare a labialelor. Urmează apoi stadiile mai înaintate și mai vechi : [pt'], [pĉ], [pḱ], [bd'], [bĝ], [bǵ] și [mń], relativ recente și acestea [147].

Cele mai înaintate stadii în palatalizarea labialelor sînt considerate de D. Macrea formele [ḱele], [oǵele], [ńere], răspîndite pe o arie care acoperă sud-estul Transilvaniei, estul Munteniei, Dobrogea și Moldova și care ar avea și cea mai mare vechime, deoarece cele mai vechi atestări de forme cu labiale palatalizate sînt din această regiune [148].

[147] Vezi D. Macrea, *Probleme de fonetică*, p. 94—95.
[148] D. Macrea, *ibid.*, p. 96.

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 5

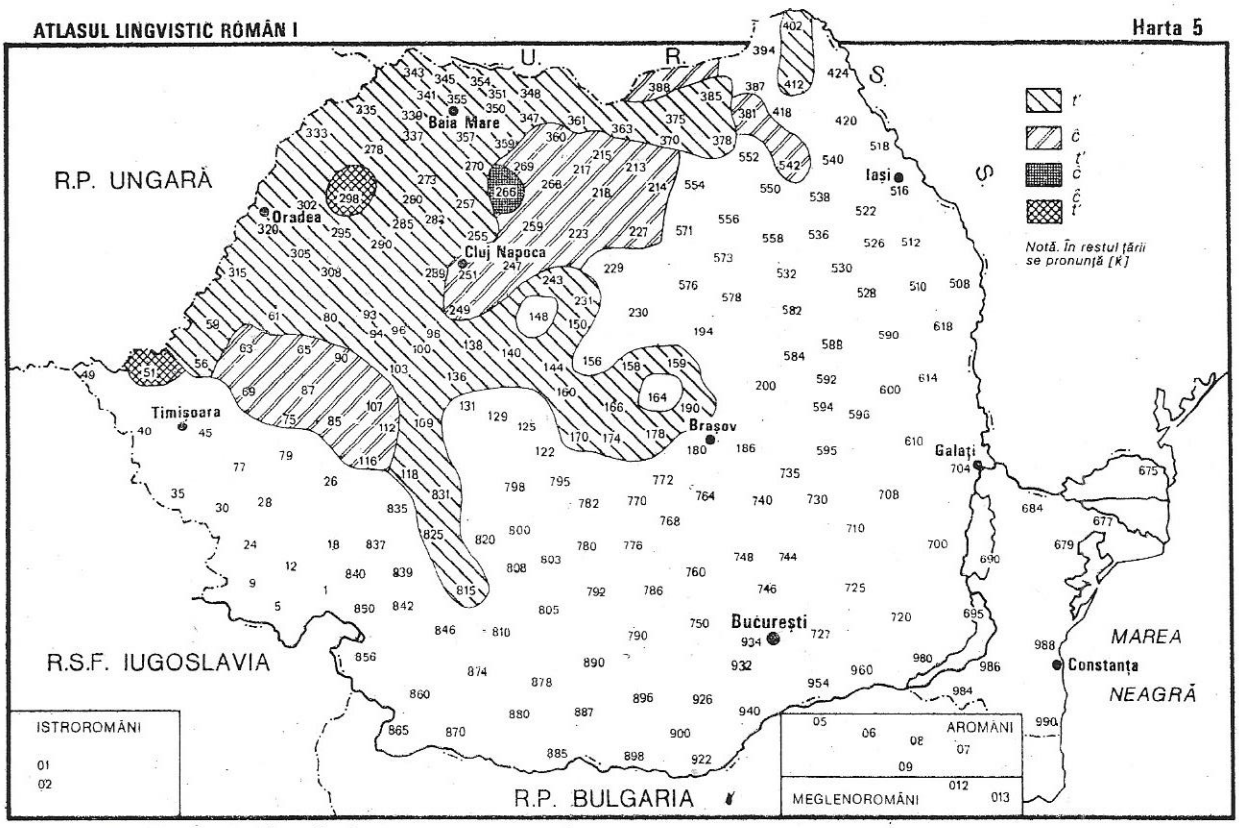

Pronunţarea fonemului /k'/ în cuvîntul ochi

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 6

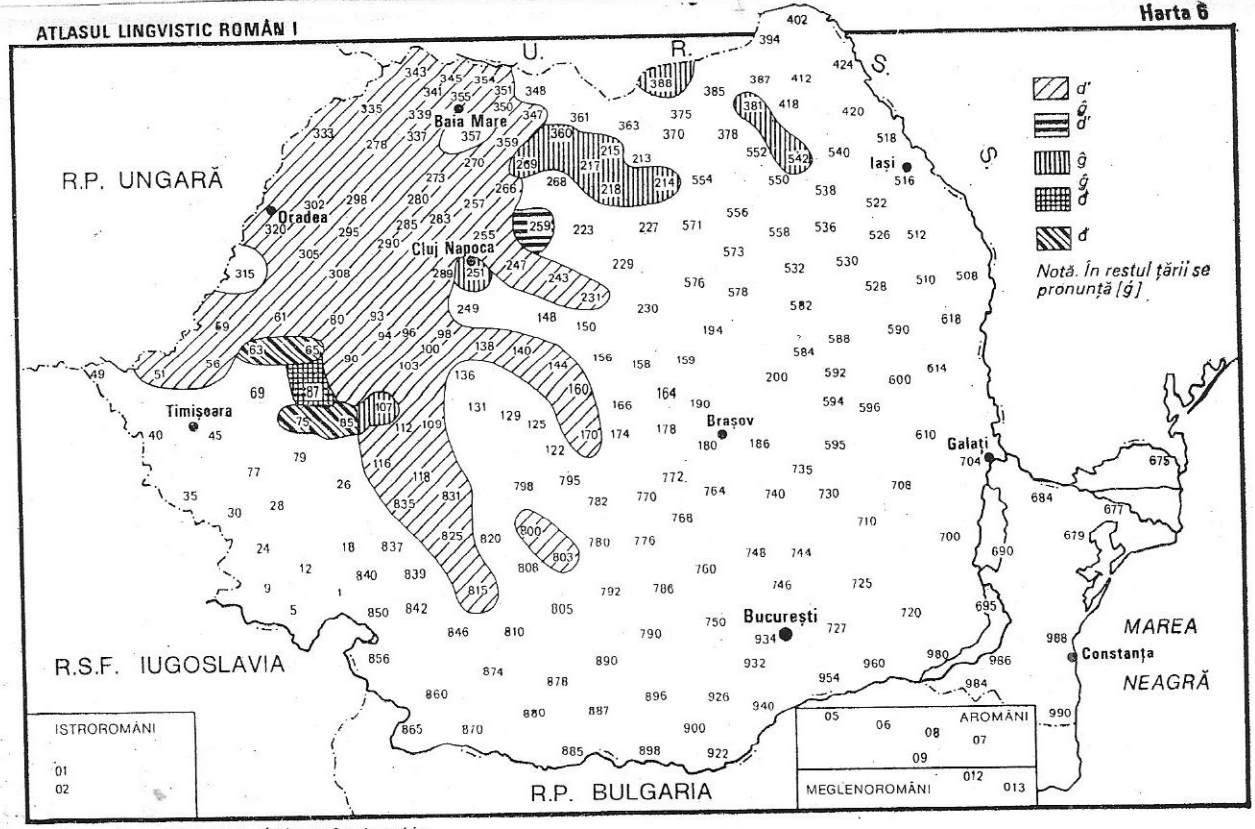

Pronunţarea fonemului /ǧ/ în cuvîntul unghie

După părerea noastră, evoluția lui iod precedat de labiale, în direcția întăririi lui, a început aproximativ în același timp și s-a dezvoltat în mod independent, în diferite forme determinate de anumite contexte fonetice, ḱ y în fiecare din regiunile amintite. Formele [piele], [obiele], care constituie primul stadiu în evoluția lui iod în direcția întăririi acestuia, nu sînt înregistrate, într-adevăr, decît de foarte puțin timp (de abia în anchetele făcute pentru *ALR*). Acest fapt nu poate însă constitui un motiv de a le considera de dată recentă. Textele scrise, oricît de numeroase și de vechi ar fi fost ele, nu aveau cum să le noteze. Și totuși, în textele din secolul al XVI-lea, există unele notații care, după cum vom vedea mai jos, redau un element fricativ, mai puternic decît iod, între labială și vocala următoare.

Nici faptul că, în Crișana, în Maramureș și în nordul Transilvaniei, grupurile [pt′], [pĉ], [bd′], [bĝ] mai păstrează labiala alături de consoana palatală dezvoltată din iod și că în texte nu avem atestate forme cu aceste grupuri nu ne îndreptățește, credem, să considerăm că evoluția lui iod la palatală a avut loc, în aceste regiuni, mai tîrziu decît în Moldova, în sud-estul Transilvaniei și în estul Munteniei.

Unii cercetători au exprimat părerea că lipsa din Moldova, din sud-estul Transilvaniei, din estul Munteniei și din Dobrogea a formelor [pḱele], [obǵele] se datorește unor cauze de ordin fonetic. Astfel, W. Meyer-Lübke arată că „trecerea de la [pḱ] la [ḱ] e o ușurare a pronunțării. La articularea grupei [pḱ] este nevoie de un efort mai mare; pozițiile de articulare ale elementelor [p] și [k] (în realitate [ḱ] — *n.n.*) fiind îndepărtate una de alta, pronunțarea se simplifică printr-un salt peste articularea primului element" [149].

Problema reducerii la un sunet a unor grupuri de sunete a fost pusă și discutată pe larg, și de către S. Pușcariu [150]. Aceasta s-ar datora unei economii de mișcări în cursul coarticulației. Astfel, dispariția lui *t* din *pusnic*<*pustnic* este urmarea economisirii ocluziunii dentale.

[149] Vezi în DR, II, p. 6

[150] Vezi Sextil Pușcariu, *Limba română*, voII. *Rostirea*, București, 1959, p. 131—133.

S. Pușcariu încadrează acest fenomen în sistemul general de organizare a sunetelor, conform căruia anumite combinații de sunete, obișnuite la sfîrșitul cuvîntului, sînt greu de pronunțat în poziție inițială. Din această cauză o serie de grupuri consonantice ca *bd*, *ct*, *dn*, *dv*, *fs*, *hf*, *ps* etc. s-au redus prin nerostirea primei consoane din cadrul grupului.

Tot astfel se explică și reducerea grupurilor [pḱ], [bǵ] și [mń]. Grupurile respective au fost rostite cu o singură ocluziune, cea palatală, ocluziunea labială ajungînd să fie marcată doar printr-o apropiere a buzelor, ca pînă la urmă să fie „economisită" și această mișcare.

Într-adevăr, consoanele [p], [b], fiind labiale, se formează prin închiderea buzelor și prin explozia pe care o face aerul masat în dosul lor, în timp ce palatalele [ḱ], [ǵ] sînt formate prin atingerea limbii de palat, limba atingînd însă palatul în partea lui posterioară. Consoanele dorsopalatale [t′], [d′] sînt destul de apropiate în ce privește locul de articulare, de [ḱ], [ǵ]. Totuși ele se formează puțin mai în față decît acestea, sînt deci mai apropiate de locul unde se articulează [p], [b]. Mult mai apropiate de aceste labiale sînt africatele [ĉ], [ĝ], care, după cum se știe, se caracterizează prin articularea părții anterioare a limbii în partea anterioară a palatului.

Din această cauză, labialele [p], [b] s-au și păstrat cel mai bine alături de africatele [ĉ], [ĝ]. „Stadiul fără labială — arată D. Macrea — nu ni-l prezintă, în cele trei arii cu africată, decît cuvintele *piept*, *pieptene* și *piper*. Toate celelalte cuvinte ne prezintă, în aceste trei arii, stadiile *pĉ*, *bĝ*. Alături de africată, labiala se menține deci în aceste trei arii cînd urmează altei consoane" [151].

În afară de locul în care se formează cele trei categorii de consoane palatale, față de labialele precedente, trebuie să ținem seama și de faptul că pentru articularea ocluzivelor palatale [ḱ], [ǵ] este nevoie de un efort mult mai mare din partea organelor vorbirii decît pentru [t′], [d′], respectiv pentru [ĉ], [ĝ]. În timpul emiterii grupurilor [pḱ], [bǵ], energia trebuind să fie masată în partea posterioară a cavității bucale în vederea articulării lui [ḱ], [ǵ], labialele precedente au fost pronunțate tot mai slab și pînă la urmă au dispărut cu totul. O altă dovadă

[151] Vezi D. Macrea, *op. cit.*, p. 91.

că grupurile respective sînt greu de rostit o constituie însuși faptul că ele lipsesc din limba română, atît din limba literară, cît și din graiurile regionale. Să nu uităm că *ALR* notează grupul [pḱ] la inițială de cuvînt numai în trei sau patru puncte.

Fără îndoială că dispariția labialelor din cadrul grupurilor amintite nu s-a făcut în mod brusc, ci ea este urmarea unei evoluții îndelungate, trecîndu-se prin diverse faze intermediare. Una dintre aceste faze este cea din formele în care *ALR* a notat un [p] abia perceptibil, marcat doar printr-o mișcare a buzelor : [ᵖḱele], [ᵖḱiĉor] etc.

Așadar, evoluția lui iod precedat de consoanele labiale în direcția întăririi, ceea ce a dus apoi la transformarea lui într-o oclusivă palatală, respectiv într-o africată, are, după părerea noastră, aceeași vechime în toate graiurile dacoromâne care cunosc această evoluție. În Muntenia
ḱ
s-a oprit la stadiul pe care îl cunoaștem astăzi ([pi̯ele],
y
[obi̯ele]) și care, credem, e și cel mai vechi. Graiurile din Muntenia păstrează de altfel o serie de fenomene vechi care nu se întîlnesc în celelalte graiuri dacoromâne. Amintim în acest sens păstrarea timbrului palatal la consoanele /s'/, /z'/, /ț'/ (/s'ară/ „seară", /auz'am/ „auzeam", /ț'apă/ „țeapă"), timbru pe care aceste consoane l-au pierdut în toate celelalte graiuri dacoromâne.

În Crișana, în Maramureș și în nordul Transilvaniei, evoluția lui iod a mers pînă la transformarea lui în consoanele [t'], [ĉ], respectiv [d'], [ĝ] și labialele precedente [p], [b] au rămas intacte alături de palatale, iar în Moldova, în sud-estul Transilvaniei, în estul Munteniei și în Dobrogea, iod s-a dezvoltat în palatalele [ḱ], [ǵ] și labialele precedente au căzut din motivele arătate mai sus.

Împărtășim însă părerea lui D. Macrea că fenomenul, adică tendința de întărire a lui iod precedat de consoanele labiale, este vechi în graiurile dacoromâne, cu siguranță mult mai vechi decît primele noastre texte scrise în limba română.

Această tendință de întărire a lui iod sau, după majoritatea lingviștilor noștri, primul stadiu în palatalizarea labialelor, este consemnată și în textele noastre românești din secolul al XVI-lea. Forme ca *bïiată*, *pïiatră* nu sînt

altceva decît formele [bi̯ată], [pi̯atră] notate de *ALR* în unele graiuri din Muntenia.

După Andrei Avram, cuvintele respective aveau în secolul al XVI-lea, și evident și într-o perioadă anterioară, o silabă în plus față de formele corespunzătoare din limba literară contemporană și din graiurile din Muntenia, labiala fiind deci în stadiul + vocala [i] + [i̯], nu în stadiul + [i̯] [152].

Redarea lui iod după labiale a constituit o problemă destul de dificilă pentru anchetatorii *Atlasului lingvistic român*. Ea a fost cu siguranță o problemă și pentru cei care au scris primele noastre texte românești. După cum se știe, cuvinte ca *piele*, *obiele*, *fier*, *vierme* au fost transcrise de *ALR*, îndeosebi în graiurile din Muntenia, în mai
ḱ y ḱ
multe feluri : [pi̯ele, pi̯ele, obi̯ele, obi̯ele, fi̯er, fi̯er, vi̯erme
y
vi̯erme] etc. Cum trebuie interpretate din punct de vedere fonologic aceste forme? Segmentele fonetice notate de
ḱ y ḱ y
ALR [pi̯, bi̯, fi̯, vi̯] sînt constituite din trei foneme, diferite deci de [pi̯, bi̯, fi̯, vi̯]? După părerea noastră, toate aceste notații reprezintă o singură realitate fonologică : succesiunea de două foneme, labială + iod.

Cei care au scris textele din secolul al XVI-lea, neavînd în alfabetul chirilic un semn pentru iod, cum dealtfel nu există nici astăzi în alfabetul limbii române, au căutat să redea o realitate fonetică și fonologică românească folosind diverse transcrieri : *pïiatră* sau *piatră*, *bïiată* sau *biată*, *pïiarde* sau *piarde*, *pïiare* sau *piare*, *mïercuri* etc. Cuvintele citate erau deci constituite, în secolul al XVI-lea și în perioada anterioară, din același număr de foneme și, implicit, din același număr de silabe ca și în dacoromâna contemporană.

Reflexele datorate evoluției lui iod din grupurile [ie], [ia] precedate de labialele [p], [b], [m] le întîlnim și în contextul labială + [i], în cuvinte ca *picior*, *copil*, *albină*,

[152] Vezi Andrei Avram, *Cu privire la sistemul fonologic al dacoromânei comune*, în SCL, XV, 1964, 3, p. 361.

mic etc., precum și în poziție finală în anumite forme gramaticale : *lupi*, *scapi*, *albi*, *dormi* etc., cu unele deosebiri însă în ce privește ariile lor de răspîndire.

Am arătat mai sus că, în cazurile în care labialele erau urmate de un [i], care continuă lat. [ī] accentuat, acestea au avut, încă din româna comună, o articulare specifică, ceea ce a determinat degajarea unui element fricativ, a unui iod între labială și [i] următor. În același fel specific au fost articulate labialele și înaintea lui [-i], în perioada cînd se rostea încă un [i] silabic în poziție finală.

Dovada acestui fapt o constituie forme ca [pi̯icor], [copi̯il], [albi̯ină], [mi̯irlă], înregistrate de *WLAD* într-o mare parte din vestul Munteniei, sau [p^{ĭ}icor], [lup^{ĭi}], [alb^{y}ină], [alb^{yi}], [m^{y}iros], notate de *ALR* în aceleași graiuri muntenești, forme care s-au dezvoltat într-o perioadă veche de formare a limbii române și care, după cum vedem, se mai păstrează și astăzi.

Elementul fricativ, dezvoltat între labială și vocala [i], a acționat în două direcții. În unele graiuri a favorizat doar menținerea timbrului palatal al labialelor precedente, la finala unor forme gramaticale, ca, de pildă, la forma de plural a substantivelor și a adjectivelor și la persoana a II-a a verbelor cu tema terminată în una din aceste labiale, și menținerea vocalei [i] în interiorul cuvintelor ; în alte graiuri a cunoscut aceeași dezvoltare ca și iod provenit din primul element al diftongului *i̯e* < lat. *ĕ*, anume, fiind articulat tot mai puternic, a ajuns să se transforme într-una din consoanele palatale pe care le cunoaștem (în funcție de labiala precedentă și de celelalte contexte fonetice despre care am vorbit mai sus).

Prin urmare, și în contextul labială + [i] sau în poziție finală, nu avem de-a face cu o palatalizare mutativă a labialelor, adică cu trecerea lor într-o altă serie de localidare, ci cu o evoluție a elementului fricativ, a lui iod, zezvoltat între labială și vocala următoare.

Despre o palatalizare mutativă se poate vorbi, așa cum am precizat în paginile precedente, numai în cazul labiodentalelor [f] și [v]. Asupra acestora, fonemul iod, provenit din *i* sau *e* latin în hiat sau din primul element al diftongului *i̯e* < *e̯* < lat. *ĕ*, a avut într-adevăr o acțiune palatalizantă. Această acțiune este identică cu aceea pe care iod a avut-o în prima etapă de dezvoltare a limbii române,

în româna comună, asupra tuturor consoanelor dentale și velare, precum și asupra lichidelor *l* și *r*, palatalizîndu-le. În urma acestei palatalizări mutative, adică a trecerii dintr-o serie de localizare în alta, dentalele *t*, *d*, *s* și velarele *k*, *g* s-au transformat fie în africate, fie în șuierătoare : *tenet* > *tiene* > *tyene* > *ţine*, *decem* > *diece* > *dyece* > *dzeĉe*, *sedet* > *siede* > *syede* > *şede*, *cervus* > *kierbu* > *kyerbu* > *ĉerb(u)*, *gemo* > *giemu* > *gyemu* > *ĝem(u)* etc. Au fost palatalizate mutativ de asemenea consoanele *n*, *l* și *r* : *vinea* > *vinye* > *viñe* > *vi̯e*, *leporem* > *liepure* > *lyepure* > *l'epure* > *i̯epure*, *pereo* > *pieriu* > *pyeryu* > *pyeŕ(u)* > *pyei̯* (în unele graiuri) etc.

Rezultatul acestei transformări este apariția, încă în româna comună, a consoanelor /ţ', dz', ĉ, ĝ, ş', ń, l', r', y/, inexistente în limba latină. Ulterior, aceste consoane au suferit unele modificări într-o seamă de graiuri dacoromâne, asupra cărora ne vom opri însă mai jos.

Palatalizarea, de către iod, a labiodentalelor [f], [v] a avut loc într-o perioadă relativ recentă, ca dealtfel și transformarea lui într-o consoană palatală cînd urma după labialele [p], [b], [m]. Tendința de întărire a lui iod a existat cu siguranță încă în perioada de comunitate a celor patru dialecte ale limbii române, dovadă că ea a acționat în trei dintre acestea. Transformarea fonemului iod însă în consoanele palatale amintite, cu sau fără menținerea labialei precedente, precum și acțiunea pe care acesta a exercitat-o asupra labiodentalelor [f], [v], palatalizîndu-le, a avut loc după despărțirea celor patru dialecte, fenomenul producîndu-se în mod independent în fiecare dintre acestea. Întregul complex de transformări fonetice petrecute în decursul evoluției graiurilor dacoromâne, cu reflexele lor în unele dintre aceste graiuri, nu confirmă părerea exprimată de D. Macrea, potrivit căreia „... palatalizarea labialelor este, în limba română un fenomen străvechi dialectal, datînd din epoca română comună primitivă, de dinainte de despărțirea celor patru dialecte ale limbii noastre" [153].

După cum am arătat mai sus, grupurile [pt'], [pĉ], [pḱ], [bd'], [bĝ], [bǵ] nu pot fi explicate fără a se ține seama de soarta oclusivelor palatale [ḱ], [ǵ] în graiurile dacoromâne.

[153] Vezi D. Macrea, *op. cit.*, p. 98.

Grupurile [pt'], [bd'] pentru [p], [b] + [i̯e], [i̯a] le întîlnim în graiurile în care [ḱ], [ǵ]>[t'], [d'], iar grupurile [pĉ], [bĝ] sînt caracteristice graiurilor în care pentru oclusivele palatale respective avem africatele [ĉ], [ĝ]. Palatalele [ḱ], [ǵ] nu au putut să se transforme în [t'], [d'], respectiv în [ĉ], [ĝ] înainte de începutul secolului al XV-lea, deoarece înainte de această dată grupurile [cl'], [gl'] nu ajunseseră încă la [ḱ], [ǵ].

Rezultatele palatalizării labiodentalelor [f], [v] sînt cele înfățișate pe hărțile 7 și 8. Peste jumătatea de nord a Crișanei, Munții Apuseni, sudul Transilvaniei, nord-estul și estul Munteniei, Dobrogea și jumătatea de sud a Moldovei se întinde aria în care grupul [fi̯] s-a transformat în fricativa palatală [ĥ] ([ĥer]). În partea centrală și de nord a Transilvaniei și în jumătatea de nord a Moldovei pentru același grup de foneme avem fricativa [ŝ] ([ŝer]). În Maramureș, [f] + [i̯] s-a transformat în [s'] (*s* cu timbru palatal, după care se pronunță vocala [e] aparținînd seriei anterioare de localizare). Același reflex îl prezintă labiodentala [f] și în cazurile în care e urmată de vocala [i] [154].

În partea de sud a Olteniei există o arie compactă în care pentru grupul [fye] avem grupul [fḱe]. În această arie, ca și în cazul labialelor [p, b, m], fonemul iod nu a avut nici o acțiune asupra lui [f], ci iod s-a transformat în palatala [ḱ], labiodentala menținîndu-se alături de aceasta.

Pentru [v] + [i̯] avem următoarele reflexe: [ẑ] ([ẑer]) într-o arie mare care cuprinde partea centrală și de nord a Transilvaniei și jumătatea de nord a Moldovei; palatala [d'] ([d'er]) în jumătatea de nord a Crișanei și într-o mică arie din sudul Transilvaniei (punctele 170, 174, 178 și, izolat, 109); fricativa palatală [y] ([yer]) în Munții Apuseni (punctele 80, 93, 94), sudul Transilvaniei (punctele 131, 136, 160, 164, 166, 180, 190), nord-estul și estul Munteniei, Dobrogea și jumătatea de sud a Moldovei; oclusiva palatală [ǵ] ([ǵer]) într-o arie din partea centrală și de nord-vest a Munteniei (punctele 746, 748, 760, 776, 782) și într-o mică arie din sud-vestul Transilvaniei;

[154] Vezi Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, *Atlasul lingvistic român pe regiuni — Maramureș*, vol. II, București, 1971, h. 507.

[z'] ([zer]) în Maramureș, arie compactă în întreg Maramureșul atît după *ALR*, cît și după *ALRR-Mar.* Labiodentala sonoră [v] în contextul + [i] prezintă o altă situație în Maramureș decît perechea ei surdă. În partea de vest avem o arie compactă în care s-a notat [ʲi] ([ʲiță]) (punctele 225, 226, 227, 240 din ALRR-Mar.); o altă arie mai mare, cuprinzînd partea centrală a Maramureșului, în care avem [z'] ([ziță]). În această arie se intercalează punctele 229, 222 și 221 care merg cu cea de-a treia arie, cea din partea de est a Maramureșului, în care lui [v] + [i] îi corespunde [d'] ([d'iță]). În multe din cele 20 de localități anchetate în Maramureș s-a înregistrat și forma cu labiodentală ([viță]), cu specificarea [R] (recent) sau [T] (așa spun tinerii).

Aria nepelatalizantă a celor două labiodentale formează, de fapt, două arii. În prima arie, care cuprinde Muntenia, fără partea de nord-est și de est, Oltenia, fără partea de sud-vest, fonemul iod se menține alături de labiodentala precedentă, fără să fi acționat în vreun fel asupra acesteia. În unele puncte din Muntenia, iod

ḱ y

are o articulație mai puternică ([i̯]), ([i̯]), fiind foarte apropiat de fricativele [ḱ], respectiv [y]. Aceasta nu schimbă însă cu nimic situația lui din punct de vedere fonologic, ci prezintă doar deosebiri de natură fonetică față de celelalte graiuri muntenești (și oltenești). În cea de-a doua arie, care acoperă Banatul, jumătatea de sud a Crișanei, o mică parte din sud-vestul Olteniei, *ALR* nu a notat, între labiodentale și vocala [e], fonemul iod. Acesta, în urma articulării lui tot mai slabe, a dispărut cu totul. Ținînd deci seama de componența fonemică a unor cuvinte ca *fier*, *vier*, cele două arii se deosebesc. În prima arie, cuvintele respective sînt formate din patru foneme: /f + i̯ + e + r/, /v + i̯ + e + r/, în timp ce în cea de-a doua arie ele au în componența lor doar trei foneme: /f + e + r/, /v + e + r/.

În unele puncte din cea de-a doua arie, anchetatorii au perceput, între consoană și vocala [e], un element semivocalic, de tipul [i̯], notat de obicei sus la umărul consoanei, dar uneori și jos la rînd. Acest element semivocalic, chiar jos fiind notat, nu are nici o valoare pe plan fonologic. El face doar trecerea de la consoană la vocala următoare și ne indică faptul că consoana precedentă

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 7

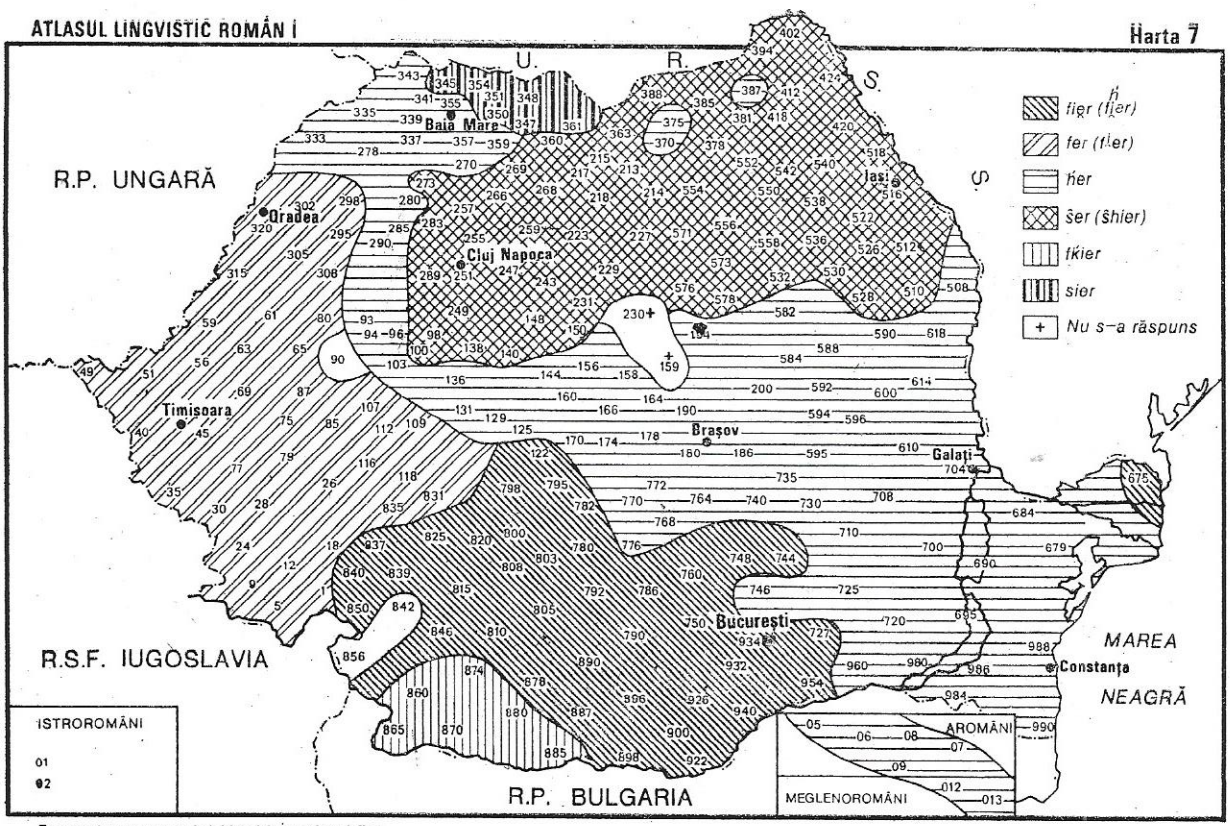

Pronunţarea grupului /fye/ în cuvîntul fier

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 8

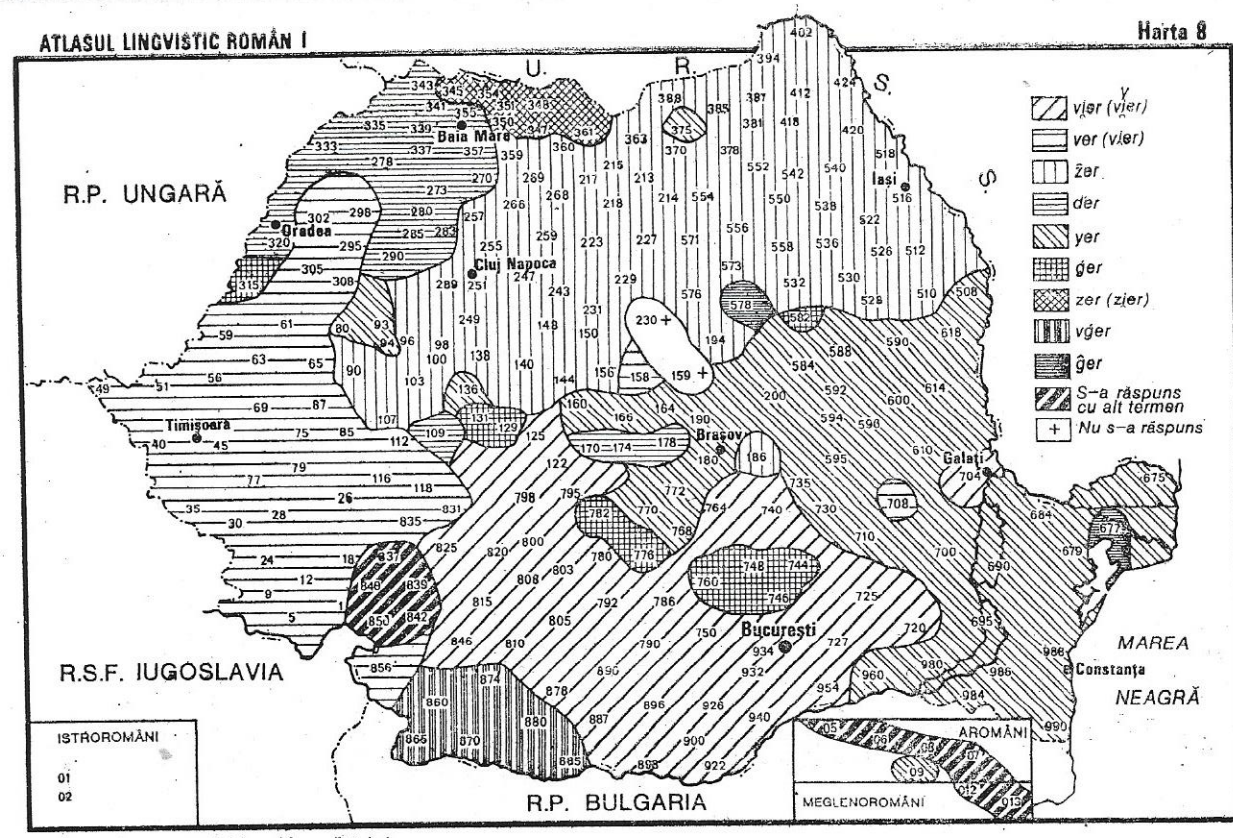

Pronunţarea grupului /vye/ în cuvîntul vier

are timbrul puțin mai ridicat decît vocala [e], care o urmează. Notația [fie], [vie] din această arie nu este echivalentă din punct de vedere fonologic cu aceeași notație din prima arie. În graiurile muntenești, notația [fie] redă grupul fonologic /fie/ (/f + iod + e/), pe cînd în cele din Banat și din sudul Crișanei reprezintă grupul fonologic /f'e/ (/f' + e/) [155].

Cele spuse în legătură cu situația grupurilor [fie], [vie] în aria nepalatalizantă sînt valabile și pentru grupurile [pye], [bye], [mye], cu deosebirea că cea de-a doua arie, cu iod dispărut dintre labială și vocala următoare, cuprinde numai graiurile din Banat și vestul Olteniei, fără graiurile din sudul Crișanei. În privința tratamentului grupurilor [pye], [bye], [mye], Crișana formează, după cum am văzut mai sus, o arie unitară, cu iod din aceste grupuri transformat în palatalele [t'], [d'], [ń] ([pt'e], [bd'e], [mńe]).

Vom urmări în continuare consecințele pe plan fonologic ale evoluției lui iod precedat de labialele [p, b, m] și ale palatalizării labiodentalelor [f, v] în sistemele graiurilor dacoromâne. După cum vom vedea, transformările fonetice amintite s-au repercutat nu numai în fonologia graiurilor respective, ci implicit și în morfologie, mai precis în morfonologie și, într-o oarecare măsură, în lexic.

Al. Rosetti consideră că „palatalizarea lui *p* în *pḱ*, *ḱ*, *ĉ*, semnalată în graiurile românești, nu interesează sistemul fonologic al limbii literare, deoarece fonetismele enumerate sînt variante extra-fonologice ale fonemului *p* : într-adevăr, acel care folosește fonetisme ca *ḱept*, *copḱil* etc. cunoaște și întrebuințează, în același timp, forma literară cu *p* inițial : *piept*, *copil*" [156].

Părerea acad. Al. Rosetti este absolut valabilă dacă avem în vedere sistemul fonologic al limbii literare. Dar pentru a califica drept „variantă extra-fonologică" o realitate fonetică existentă într-un idiom oarecare, trebuie să o analizăm în contextul fonologic al acelui idiom, și nu să o raportăm la sistemul altui idiom.

Ceea ce considerăm o variantă extrafonologică pentru sistemul fonologic al limbii literare poate constitui în

[155] Privitor la această problemă vezi și Marius Sala, *Asupra unei notații din ALR*, în SCL, VIII, 1957, nr. 3, p. 369–370.

[156] Vezi Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, 1957, p. 80.

sistemul fonologic al unui grai oarecare un fonem autonom, cu funcțiuni fono-morfologice foarte importante. Un exemplu. Vocala [ǫ] caracterizează, în general, graiurile din Transilvania, Crișana și Maramureș. Din punctul de vedere al sistemului fonologic al limbii literare și al graiurilor din Muntenia, Moldova și din alte graiuri, ea nu constituie decît o variantă regională a vocalei /a/ precedată de o consoană labializată. În sistemul fonologic al unor graiuri din Transilvania și Maramureș însă, vocala /ǫ/ este un fonem autonom, care se opune atît lui /a/, cît și lui /o/, îndeplinind importante funcțiuni lingvistice.

Fără îndoială că ceea ce a rezultat, în unele graiuri, din iod precedat de consoanele labiale sau din palatalizarea labiodentalelor nu interesează limba literară, deoarece, în aceasta, fonemul iod nu a suferit nici o transformare, ci el se păstrează după labiale. Nu au suferit de asemenea nici o modificare labiodentalele [f, v], ele menținîndu-se intacte atît alături de iod, cît și atunci cînd sînt urmate de vocala [i]. Transformările fonetice amintite nu interesează nici sistemele fonologice ale unor graiuri din Muntenia și din estul Olteniei, deoarece în aceste graiuri transformările respective nu au avut loc.

Evoluția lui iod vizează însă sistemele fonologice ale celorlalte graiuri dacoromâne, în care acesta fie că a dispărut, fie că s-a transformat într-o consoană palatală. Vizează, de asemenea, sistemele fonologice ale unora dintre graiurile noastre regionale și palatalizarea labiodentalelor.

Datorită dispariției lui iod, în urma articulării lui tot mai slabe, în graiurile din Banat și din vestul Olteniei, toate cuvintele care înainte posedau grupul labială + iod + vocală s-au redus la grupul labială + vocală. În aceste graiuri cuvintele respective au deci în componența lor cu un fonem mai puțin decît în unele graiuri din Muntenia și din estul Olteniei și, bineînțeles, decît în limba literară. Datorită acestei evoluții fonetice, multe cuvinte au devenit omofone. Astfel, în graiurile din Banat și din vestul Olteniei, forma [peri] reprezintă atît persoana a II-a indicativ prezent de la verbul *a pieri*, cît și pluralul substantivului *păr*. Persoana a III-a indicativ prezent de la același verb *(a pieri)* și pluralul lui *pară* sînt redate printr-o singură formă : [pęre]. De asemenea, printr-o singură formă, [męre], sînt redate și alte două cuvinte diferite : substantivul *miere* și pluralul substantivului *măr*.

Al. Graur, vorbind despre diversele transformări care se produc în cadrul unei limbi și consecințele acestor transformări, arată că „orice modificare într-un compartiment constituie o tulburare a sistemului și antrenează, pentru restabilirea acestuia, alte modificări, în același compartiment sau în alte compartimente" [157].

Referindu-ne la problema dispariției lui iod, putem spune că această evoluție fonetică a determinat într-adevăr o tulburare a sistemului: crearea unor serii de omonimii. Dar în unele graiuri din Banat a avut loc o nouă transformare fonetică, depalatalizarea consoanei /r'/ în pluralele [pęre], [męre], ajungîndu-se, în felul acesta, la formele [pęră] ([p^{i}ęră]), [męră] ([m^{i}ęră]). În urma acestei transformări, omonimiile despre care am vorbit mai sus au fost înlăturate. Opoziția dintre /r'/ (*r* cu timbru palatal urmat de vocala anterioară [e]) și /r/ (*r* dur, velarizator, urmat de mediala [ă]) a preluat funcțiunea distinctivă, deosebind formele [pęre], [męre] „piere", „miere" de formele [pęră], [męră] „pere", „mere".

Pe plan strict fonologic, prin dispariția lui iod din cuvintele în care era precedat de consoanele labiale și labiodentale, frecvența acestui fonem a scăzut foarte mult în graiurile din Banat și în cele din vestul Olteniei față de cele din Muntenia, estul Olteniei și față de limba literară.

Mult mai importante sînt urmările evoluției lui iod în sistemele fonologice ale graiurilor în care această evoluție a mers în direcția întăririi lui. De asemenea palatalizarea labiodentalelor [f], [v] s-a soldat cu o seamă de consecințe, atît la nivelul sistemelor fonologice, cît și pe plan lexical.

În Crișana, Maramureș, nord-vestul Transilvaniei, prin transformarea lui iod precedat de labialele [p], [b], în palatalele [t'], [d'] și prin menținerea labialelor precedente au rezultat grupurile consonantice [pt'], [bd'] inexistente în celelalte graiuri dacoromâne și în limba literară. Pe de altă parte, în urma transformării lui iod în palatalele [t'], [d'], s-au confundat, în cîte un singur fonem, trei foneme diferite, și anume: în fonemul /t'/ s-au confundat /t'/ (în urma palatalizării mutative a acestuia), fonemul /k/

[157] Vezi Al. Graur, *Influența reciprocă a elementelor limbii*, în PLG, vol. III, p. 92.

și fonemul /y/ precedat de [p], iar în fonemul /d'/ s-au confundat dentala cu timbru palatal /d'/, oclusiva palatală /ģ/ și fonemul /y/ precedat de [b] [158], fapt care a dus la o creștere considerabilă a fonemelor /t'/, /d'/ [159].

În nordul Transilvaniei și într-o mică arie din sudul Crișanei, în urma evoluției lui iod la [ĉ] și [ĝ] cînd se afla după [p] și [b] și prin menținerea labialelor precedente, s-au creat grupurile consonantice [pĉ] și [bĝ], de asemenea neîntîlnite în limba literară și în celelalte graiuri. În aceste arii în fonemele /ĉ/, /ĝ/ s-au confundat cîte două foneme: oclusivele palatale /ķ/, /ģ/ și /y/ precedat de labialele [p], [b].

Prin transformarea în [ķ], [ģ] a lui iod precedat de labialele [p], [b] în aria mare care acoperă estul țării (Moldova, estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei și Dobrogea) a crescut simțitor frecvența fonemelor /ķ/, /ģ/, menținute în aceste graiuri. În afară de aceasta, multe cuvinte au devenit omofone. Astfel, pluralul lui *piele*, după transformarea lui iod în /ķ/ și după căderea labialei precedente, a ajuns să fie identic cu pluralul substantivului *cheie*: [ķei̯] „piei" și „chei". În urma transformării lui /r'/ (*r* palatalizat) în /i̯/ la persoana a II-a indicativ prezent de la verbul *a pieri* și prin dezvoltarea lui iod în /ķ/ s-a ajuns și în acest caz la forma [ķei̯]. Iată cum o singură formă reprezintă trei cuvinte diferite.

În aria mare care acoperă Crișana, Maramureșul, partea centrală și de nord a Transilvaniei și în ariile mai mici din vestul Olteniei, nord-vestul Munteniei și sudul Transilvaniei, în care iod precedat de [m] a evoluat la [ń] și labiala precedentă s-a păstrat, avem grupul consonantic [mń], care de asemenea nu există în limba literară, și o frecvență mai mare a fonemului /ń/ (în acele graiuri în care /n'/ s-a palatalizat mutativ, devenind /ń/).

În sud-estul Transilvaniei, în Moldova, estul Munteniei și Dobrogei, prin evoluția lui iod la [ń] și în urma căderii lui [m], a rezultat un fonem nou, /ń/, care se opune atît lui /n/, cît și lui /n'/. În aceste graiuri coexistă deci trei

[158] Vezi I. Pătruț, *Velarele, labialele și dentalele palatalizate*, în DR, X, 1941, p. 298—300. I. Pătruț vorbește însă de transformarea labialelor *p*, *b* în *t'*, *d'* și nu de evoluția lui iod, precedat de aceste labiale, la *t'*, *d'*.

[159] Problema transformării dentalelor *t'*, *d'* (*t*, *d* cu timbru palatal) în palatalele *t'*, *d'* și a confundării oclusivelor palatale *k'*, *ģ* în aceleași palatale o vom trata în două din subcapitolele următoare.

varietăți de /n/ : /n/, /n'/ și /ń/ : /n-o dat/, /n'-o dat/, /ń-o dat/ „nu a dat"; „ne-a dat", „mi-a dat" [160].

Fonemul /ń/, alături de /n/ și /n'/, există și într-o mică arie din nordul Munteniei, dar se întîlnește numai în grupul /mń/.

Prin palatalizarea de către iod a labiodentalelor [f] și [v] au rezultat, în nordul Crișanei, Munții Apuseni, sudul Transilvaniei, nordul și estul Munteniei, Dobrogea și sudul Moldovei, fonemele /χ́/ și /γ́/, ambele inexistente în limba literară și în celelalte graiuri dacoromâne.

Două foneme noi au rezultat din palatalizarea labiodentalelor [f] și [v] și în Maramureș, anume fonemele /s'/ și /z'/, inexistente pînă atunci în această zonă lingvistică [161]. Fonemele /s'/, /z'/ (*s*, *z* cu timbru palatal) se opun fonemelor /s/, /z/ (*s*, *z* duri, refractari palatalizării). Prin această opoziție se realizează o serie de diferențieri pe plan lexical.

În Transilvania (fără partea de sud), în jumătatea de nord a Moldovei, reflexele palatalizării labiodentalelor sînt fricativele [ŝ], [ẑ]. În aceleași fricative s-au transformat însă, în graiurile respective, și africatele /ĉ/, /ĝ/, fapt care a dus la crearea multor forme omofone. Iată cîteva exemple: [ŝir] „fir" și „cir", [ŝină] „fină" și „cină", [ŝer] „fier" și „cer", [ŝere] „fiere" și „cere", [ŝerb] „fierb" și „cerb", [ẑer] „vier" și „ger" etc. În afară de aceasta, prin confundarea în fricativele /ŝ/, /ẑ/ a cîte două sau trei foneme, s-a mărit frecvența acestora.

În sudul Olteniei, în urma dezvoltării lui iod, precedat de labiodentalele [f], [v], în oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] și prin menținerea labiodentalelor s-au creat grupurile consonantice [fḱ], [vǵ].

[160] Vezi E. Petrovici, *Distincția fonologică între trei varietăți de* n *și* l — *nediezați, diezați și palatali*, în „Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai", Cluj, tomus III, 1958, nr. 6, series IV, fasciculus 1. Philologia, p. 119–126.

[161] În Maramureș, ca dealtfel în majoritatea graiurilor dacoromâne, fonemele /s'/, /z'/ (adică *s*, *z* palatalizați) s-au depalatalizat, confundîndu-se cu corespondentele lor nepalatalizate. E. Petrovici (CL, II, 1957, p. 102) arată că în româna comună exista tendința ca aceste consoane să-și piardă timbrul palatal. Faptul că reflexele rezultate din palatalizarea labiodentalelor [f], [v] își mențin timbrul palatal este o dovadă că legea durificării consoanelor /s'/, /z'/ etc. nu mai era în acțiune în perioada cînd a avut loc transformarea acestor labiodentale.

Prezența grupurilor respective în aria lingvistică amintită a fost consemnată în toate cercetările dialectale întreprinse pînă în prezent. D. Macrea încearcă să explice dezvoltarea acestor grupuri printr-o contaminare a rostirii locale *fier*, *fiere* cu rostirea *ḱer*, *ḱere* adusă din regiunea Sibiului, fricativa *h'* devenită apoi oclusivă, rezultînd în felul acesta grupul *fḱ* [162]. După părerea noastră, problema apariției grupurilor consonantice [fḱ], [vǵ] pentru [fi̯], [vi̯], în aria amintită, nu e încă pe deplin lămurită.

Reflexele discutate mai sus, apărute în urma palatalizării labialelor [p], [b], [m] sau, după noi, a evoluției lui iod precedat de aceste labiale, precum și a palatalizării labiodentalelor [f], [v] le întîlnim, după cum am mai arătat, nu numai în contextul labială, respectiv labiodentală + grupul [i̯e] sau [i̯a], la inițială de cuvînt și în interiorul acestuia, ci și la finala unor forme gramaticale, ca, de pildă, la pluralul substantivelor și adjectivelor și la persoana a II-a a verbelor cu tema terminată în labiale, respectiv în labiodentale.

Aceste reflexe au determinat o serie de schimbări în morfonologia graiurilor respective, schimbări care se reflectă îndeosebi în sistemul de opoziții și alternanțe consonantice. Astfel, în graiurile din jumătatea de nord a Crișanei, din Maramureș și vestul Transilvaniei, deosebirea între singular și plural la substantivele și adjectivele de tipul *lup*, *țap*, *scump*, *slab* sau între persoana I și a II-a a unor verbe ca *sap*, *rup*, *scap*, *întreb* se realizează prin opoziția dintre consoana simplă /p/, respectiv /b/ și grupul consonantic /pt'/, respectiv /bd'/ : /lup/—/lupt'/, /țap/—/țapt'/, /scump/—/scumpt'/, /slab/—/slabd'/, /sap/—/sapt'/, /rup (rump)/—/rupt' (rumpt'/), /scap/—/scapt'/, /întreb/—/întrebd'/. În graiurile din nordul Transilvaniei, labialelor /p/, /b/ de la forma de singular și de la persoana I li se opun grupurile consonantice /pĉ/, /bĝ/ de la plural și de la persoana a II-a : /lup/—/lupĉ/, /scump/—/scumpĉ/, /sap/—/sapĉ/, /slab/—/slabĝ/, /întreb/—/întrebĝ/. Labialei /m/, în aceste două arii i se opune grupul consonantic /mń/ : /pom/—/pomń/, /dorm/—/dormń/ etc.

În Moldova, cu excepția cîtorva puncte, labialei /p/ de la singularul substantivului *lup* i se opune la plural

[162] Vezi D. Macrea, *op. cit.*, p. 92.

grupul /pḱ/ : /lup/—/lupḱ/, iar în Dobrogea și sud-vestul Transilvaniei cele două forme gramaticale ale substantivului amintit se deosebesc prin alternanța consonantică labială-palatală : /lup/—/luḱ/. Această alternanță consonantică acționează, pe plan morfonologic, într-o arie mult mai mare în cazul substantivelor și adjectivelor cu tema terminată în labialele /b/ și /m/ : /alb/—/alǵ/, /pom/—/poń/ etc. Aria respectivă cuprinde, pe lîngă Dobrogea și sud-vestul Transilvaniei, și întreaga Moldovă.

În partea de vest a Transilvaniei, Maramureș și nordul Crișanei, prin reducerea grupului consonantic /bd'/, s-a ajuns tot la o alternanță consonantică, alternanța între labiala /b/ și dorsopalatala /d'/ : /alb/—/ald'/.

CONSOANELE DENTALE [t], [d], [n]

Dentalele [t], [d], [n], urmate de vocalele anterioare sau, în cazul dentalei [n] și în poziție finală în anumite forme gramaticale (la pluralul substantivelor și adjectivelor și la persoana a II-a indicativ prezent a verbelor cu tema terminată în această consoană), se prezintă sub mai multe forme, în graiurile dacoromâne. În subcapitolul de față vom analiza toate formele sub care apar dentalele în pozițiile amintite, insistînd îndeosebi asupra cazurilor în care dentalele respective au suferit palatalizarea mutativă, devenind dorsopalatale sau africate sau sunete intermediare între acestea, precum și asupra consecințelor pe plan fonologic ale evoluției respective.

E cunoscut faptul că trecerea de la sistemul fonologic al latinei tîrzii la cel al limbii române s-a făcut pe baza unor serii de transformări fonetice, în urma cărora s-au produs schimbări în fonologie, transformări care au avut loc atît în vocalism, cît și în consonantism.

Dintre transformările consonantice, un rol important, în acest sens, a avut și palatalizarea mutativă a dentalelor [t, d, n], în cuvintele în care erau urmate de vocalele anterioare [e, i] în anumite poziții.

În cursul dezvoltării limbii române, fenomenul s-a produs în două etape diferite. Prima etapă începe, aproximativ, în ultima fază a latinei tîrzii și se desăvîrșește în româna comună.

Palatalizarea dentalelor din această perioadă a fost cauzată de un element consonantic palatal, anume de un iod, dezvoltat fie din *ī*, *ĕ* sau *i*, *e* în hiat, fie din primul element al diftongului *i̯e* (romanic oriental) < *ę* (latin tîrziu) [163]. Consecința acestei palatalizări a fost apariția, în sistemul consonantic al românei comune, a unor noi serii de consoane, seria africatelor și cea a palatalelor, serii inexistente în latina populară.

Deși în cursul evoluției limbii române (ne gîndim mai ales la graiurile regionale), aceste consoane au suferit unele modificări, putem spune totuși că reflexele palatalizării dentalelor, din epoca indicată, au caracterizat, o anumită perioadă de timp, întregul sistem fonetic al limbii noastre.

A doua etapă în palatalizarea dentalelor a început la o dată relativ recentă și s-a produs, în unele regiuni, în toate cazurile în care aceste consoane au fost urmate de vocale din seria anterioară.

Palatalizarea dentalelor din această a doua etapă se deosebește de cea din prima etapă prin felul cum s-a manifestat și, în parte, prin rezultatele finale la care s-a ajuns în urma producerii acesteia, dar, după cum vom vedea mai jos, nu prezintă deosebiri în privința cauzelor care au determinat-o.

Fenomenul odată început nu a progresat deopotrivă în toate graiurile dacoromâne, ci, după cum rezultă din hărțile *ALR* și din materialul atlaselor regionale, prezintă diferite grade, după cum, la articularea dentalelor urmate de vocalele anterioare, limba atinge o porțiune mai mică sau mai mare a palatului dur. Astfel, în unele graiuri din Muntenia, sud-estul Olteniei și sudul Transilvaniei, gradul de palatalizare a dentalei este egal cu al vocalei următoare. Pe o fișie care acoperă sudul Transilvaniei, într-o mică arie din sud-vestul Munteniei și în Moldova între consoana dentală și vocala [e] următoare, *ALR* a notat un [i̯] (*i* semivocalic), care în unele cazuri a fost auzit mai puternic și a fost notat jos la rînd ([dies]), iar în altele mai slab,

[163] Vezi E. Petrovici, *Problema moștenirii din romanica comună...*, p. 165; *Fenomene de sinarmonism...*, p. 100; Gr. Rusu, *Este limba română o limbă de tip consonantic?*, în CL, X, 1965, nr. 1, p. 99; *Cîteva precizări în legătură cu sistemul fonologic al dacoromânei comune*, în SCL, XVI, 1965, nr. 4, p. 544; Marius Sala, *Contribuții...*, p. 138.

notat sus la umărul consoanei ([dⁱes]). Acest element semivocalic reprezintă sunetul de tranziție între consoana cu timbru palatal și vocală și denotă că gradul de palatalizare a consoanei este mai mare decît al vocalei [e] următoare [164].

Pe o arie întinsă, care acoperă partea de vest și nord-vest a țării (Crișana, nord-vestul Transilvaniei și Maramureșul), în locul dentalei palatalizate (ușor palatalizate, diezate) au fost auzite consoane dorsopalatale, redate în transcrierea *ALR* I prin [t′, d′, ń] sau, în *ALR* II, prin [t′(k), d′(ģ)], cu [k] și [ģ] suprapuse lui [t′] și [d′] [165]. În două arii, una în nordul Moldovei și alta în nordul Dobrogei, anchetatorii au notat sunete intermediare, între dentale palatalizate (diezate) și dosropalatale, redate prin [t(t̑), d(d′), n(ń)] sau prin [tˇ, dˇ, ň]. În graiurile din Banat și în unele graiuri din partea centrală și de nord a Transilvaniei s-au notat consoane africate, de tipul [ć], [đ] sau [ĉ], [ĝ]. În punctele 247, 251, 259, 269 din *ALR* I și în punctul 260 din *ALR* II au fost auzite, în majoritatea cazurilor, sunete intermediare, între dorsopalatalele [t′, d′] și africatele [ĉ, ĝ]: [d′(ĝ)al, d′(ĝ)es, rîd′(ĝ)e, frunt′(ĉ)e, mint′(ĉ)e, spat′(ĉ)e] sau [ĝ(d′)al, ĝ(d′)es, rîĝ(d′)e, frunĉ(t′)e, minĉ(t′)e, spaĉ(t′)e]. Aceleași sunete intermediare, [t′(ĉ), d′(ĝ)] sau [ĉ(t′), ĝ(d′)] le-am notat și noi în anchetele efectuate pentru *Atlasul lingvistic român pe regiuni — Transilvania*, în localitatea Sîngeorz-Băi, localitate situată în nordul acestei regiuni. În multe cazuri însă am notat, pentru [t, d] + [e, i], africatele [ĉ, ĝ]: [lapĉe, frunĉe, punĉe, ĝes, rîĝe, ĝinĉe] pentru *lapte*, *frunte*, *punte*, *des*, *rîde*, *dinte*.

Ovid Densusianu, analizînd situația dentalelor [t, d], urmate de vocalele anterioare, în Țara Hațegului, arată că acestea sînt alterate pretutindeni și că alterarea, care are ca punct de plecare iotacizarea acestor consoane, „apare în

[164] Privitor la sunetele de tranziție care apar între consoane și vocalele următoare a se vedea E. Petrovici, *„Depalatalizarea" consoanelor înainte de e în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și în dialectul istroromân*, în CL, V, 1960, nr. 1—2, p. 9, nota 2, unde se dau și indicațiile bibliografice privind această problemă.

[165] Semnele puse de noi între paranteze au fost notate suprapuse în *ALR*.

unele părți mai înaintată decît în altele" [166]. După părerea lui O. Densusianu, fazele palatalizării dentalelor ar fi următoarele: 1. consoană dentală + [e], 2. consoană dentală + [ie], 3. consoană palatalizată mutativ (dorsopalatală ([t′, d′]) sau africată ([ĉ, ĝ]) + [e]. Faza cea mai veche ar fi deci reprezentată prin grupul „dentală + [e]".

În ce privește vechimea fenomenului, O. Densusianu consideră că trecerea lui *te*, *de*, *ti*, *di* la t′*e*, d′*e*, t′*i*, d′*i* ar fi fost efectuată în secolul al XV-lea, deoarece în documente din această perioadă se găsesc unele toponimicie redate cu fonetismul respectiv: *Kryvagye* = Crivadia, *Pogyer* (în loc de *Fegyer*) = Federi, *Lengyina* = Lingina [167].

E. Petrovici consideră, însă, că fonetismul reflectat în aceste toponime din Țara Hațegului este unguresc și că nu ar avea nici o legătură cu palatalizarea românească a dentalelor [168].

În privința succesiunii celor trei faze în palatalizarea dentalelor, E. Petrovici crede că faza cea mai veche ar constitui-o pronunțarea „dentală + [ie]" și că această pronunțare, pe care românii ar fi deprins-o din graiurile slave, care prezentau același fenomen, în epoca contactului intens între româna comună și slava meridională (aproximativ secolele VIII—XII), era în trecut generală în toate dialectele și graiurile românești.

În unele graiuri românești, ca cele din Muntenia, Oltenia și Dobrogea, tot sub influența unor graiuri slave (graiurile slave meridionale, unele graiuri bulgare) care, în cursul evoluției ulterioare, au revenit la pronunțarea „consoană + [e]", dentala urmată de [ie] a suferit o ușoară depalatalizare. Același fenomen a avut loc, de astă dată, sub influența limbii maghiare (în care nu există consoane cu timbru palatal de tipul românescului [tⁱ, dⁱ]), în graiurile românești din sud-estul Transilvaniei [169].

Așadar, după E. Petrovici, faza [te, de], întîlnită astăzi în graiurile amintite, reprezintă o inovație, determinată de influențe străine, și nu forma veche, așa cum presupunea O. Densusianu.

[166] Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915, p. 32.

[167] Ovid Densusianu, *Graiul...*, p. 32.

[168] Vezi E. Petrovici, *„Depalatalizarea"...*, p. 12.

[169] *Ibidem*, p. 15—16 și hărțile 1 și 2 de la p. 11 și 12.

În graiurile românești din vestul țării (Banat, Crișana, nordul Ardealului și Maramureș), fenomenul palatalizării a progresat, în sensul că dentalele ușor palatalizate (de tipul [tie, die]) din româna comună au fost palatalizate mutativ [(t'e, d'e]) [170].

Al. Rosetti și I. Pătruț consideră că palatalizarea dentalelor în stadiul [t'e, d'e], în aria care acoperă nord-vestul țării (Crișana, Maramureșul și nordul Transilvaniei), a fost determinată de influența maghiară [171]. Influența maghiară în procesul palatalizării dentalelor este acceptată și de E. Petrovici [172] și de Teofil Teaha [173], deși toți acești cercetători recunosc că începutul palatalizării nu a avut nimic comun cu limba maghiară, care, după cum se știe, nu palatalizează dentalele înainte de [e] și [i].

După părerea lui I. Pătruț, influența maghiară s-a exercitat prin bilingvi, care au înlocuit dentalele ușor palatalizate, învățate de români de la slavii cu care au conviețuit, prin sunetele maghiare cele mai apropiate, dorsopalatalele [t', d'], redate în ortografia maghiară prin *ty*, *dy*. Transformarea dentalelor [t^i, d^i] în africatele [ć, đ] (africate cu o nuanță puțin mai palatală decît [ĉ, ĝ] din limba literară) în graiurile din Banat este pusă de I. Pătruț în legătură cu o influență sîrbească, deoarece africatele [ć, đ] din Banat sînt identice ca realizare cu africatele corespunzătoare sîrbocroate [174].

Acceptînd, după cum am arătat mai sus, influența maghiară în procesul de transformare a dentalelor ușor palatalizate în dorsopalatale, E. Petrovici crede că această influență a acționat și în sens invers, adică acțiunea ei a fost depalatalizatoare ([tie, die] > [te, de]) în unele graiuri dacoromâne, ca, de pildă, în cele din sud-estul Transilvaniei [175].

[170] *Ibidem*, p. 16.

[171] Vezi Al. Rosetti, *Slavo-romanica. VII. Sur la palatalisation des occlusives dentales dans les parlers roumains de Transylvanie*, în BL, X, p. 132; I. Pătruț, *Influențe maghiare în limba română*, în SCL, III, 1953, p. 67; *Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, în CL, III, 1958, p. 67.

[172] E. Petrovici, *„Depalatalizarea"...*, p. 19.

[173] Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, p. 64.

[174] Vezi I. Pătruț, *Contribuții...*, p. 67; *Influences slaves sur les parlers roumains*, în RS, I, p. 36 urm.

[175] Vezi E. Petrovici, *„Depalatalizarea"...*, p. 19.

Faptele de care dispunem în prezent ne obligă să reexaminăm problema palatalizării mutative a dentalelor. Vom insista mai ales asupra cauzelor care au determinat-o, precum și asupra fazelor prin care a trecut fenomenul pînă la stadiul actual de dezvoltare.

Urmărirea diverselor transformări fonetice în cursul dezvoltării limbii române și situația actuală a fenomenului în graiurile dacoromâne ne impun o altă explicare a palatalizării dentalelor decît cea care a fost dată de către cercetătorii citați.

Am arătat că palatalizarea din prima etapă se datorește unor cauze interne, unui element consonantic palatal dezvoltat între consoane și vocalele următoare din seria anterioară. După părerea noastră — și vom încerca să demonstrăm aceasta — aceleași cauze interne trebuie să le avem în vedere și la explicarea palatalizării dentalelor din graiurile dacoromâne actuale.

E. Petrovici observa, pe bună dreptate, că încă în româna comună vocalele din seria anterioară au transferat asupra consoanelor precedente o parte din trăsăturile lor distinctive, din care cauză consoanele au primit o articulație accesorie a dosului limbii la palat și tonul lor caracteristic s-a ridicat. În urma acestui fenomen, între consoane și vocalele următoare s-au dezvoltat vocale de tranziție de timbrul [i̯] sau [e̯] ([fratee̯, fratie̯, dees, dies]) etc.) [176]. Aceasta reprezintă de fapt prima fază în procesul palatalizării dentalelor.

Fenomenul a continuat să evolueze în sensul că, în graiurile din vestul țării, elementul de tranziție, dezvoltat între dentale și [e] sau [i] următor, s-a întărit, devenind o consoană fricativă de tipul [i̯] (iod) și a acționat asupra dentalelor, palatalizîndu-le în așa măsură, încît acestea și-au mutat locul de articulație și au trecut în altă serie de localizare, în seria dorsopalatalelor. Procesul nu s-a oprit la acest stadiu, ci, în graiurile din Banat și într-o arie din Cîmpia Transilvaniei, dentalele au evoluat la africate.

Considerăm că e în afara oricărei discuții faptul că fenomenul palatalizării nu s-a produs în mod brusc, ci printr-un proces de lungă durată care a trecut prin mai

[176] Vezi E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism...*, p. 105.

multe faze. Aceste faze sînt reflectate în *ALR* și ne permit să deducem că evoluția fonetică respectivă a decurs în felul următor : grupurile [te, de], dintr-o fază mai veche a românei comune, >[t^{i}e, d^{i}e]>[tie, die]>[tye, dye]> [t(t')e, d(d')e] sau [t(t')ye, d(d')ye]>[t'e, d'e]>[t'e, d'e]. Faza [t'e, d'e] formează în prezent aria cea mai mare (Crișana, Maramureș, nordul Transilvaniei și o mică arie în nord-vestul Moldovei). Faza [t(t')e, d(d')e] a fost înregistrată în două arii mici, una în nord-estul Moldovei și alta în partea de nord a Dobrogei [177].

De la [t'e, d'e] s-a ajuns apoi în Banat la [će, đe], trecîndu-se cu siguranță prin faza [t'(ć)e, d'(đ)e], iar în cele două arii din Transilvania, indicate mai sus, [t'e, d'e] au devenit [ĉe, ĝe]. Precizăm că în aceste arii, atît anchetatorii *ALR*, cît și noi în anchetele pentru *NALRR-Trans.*, am notat, în majoritatea cazurilor, sunete intermediare între dorsopalatalele [t', d'] și africatele [ĉ, ĝ], adică [t'(ĉ), d'(ĝ)] sau [ĉ(t'), ĝ(d')]. Acest fapt ne conduce la concluzia că procesul de transformare a dorsopalatalelor [t', d'] în africatele [ĉ, ĝ] nu e încheiat, ci se află încă în curs de desfășurare.

Transformarea palatalelor [t', d'] în africate e explicabilă dacă ținem seama de fiziologia acestor consoane. Ele sînt foarte apropiate din punctul de vedere al articulației. E. Petrovici arată că [t'] și [d'] sînt într-o mică măsură niște africate, al căror element fricativ e însă mai slab decît al africatelor propriu-zise [178].

Așadar, transformarea grupurilor [te, de] în [t'e, d'e], respectiv în [će, đe], a avut loc în urma unei evoluții fonetice îndelungate, trecîndu-se prin mai multe stadii, și nu s-a produs prin împrumutarea unor sunete din limbi străine (maghiară, respectiv sîrbă) cu care ar fi fost substituite sunetele românești.

În sprijinul celor susținute de noi se pot aminti și alte transformări fonetice care au avut loc în cursul dezvoltării limbii române și care, la rîndul lor, au fost determinate tot de cauze interne.

După cum se știe, în graiurile din Maramureș se păstrează pînă astăzi africatele [ĝ] și [ḑ], în cuvintele de origine latină : [ĝoc, ĝoi, ĝug, ḑîc, încălḑăsc, tîrḑîu] etc. Consoana [ḑ], în aceleași elemente, a fost înregistrată și în Banat, în nordul Moldovei și, în puncte izolate, în Transilvania. Graiurile respective posedă însă și fricativa [z] și șuierătoarea [j], dar numai în elementele slave etc. Aceste consoane sînt deci de origine slavă în aceste graiuri. Dar graiurile respective nu au împrumutat din limbile slave consoanele izolate, ci ele au intrat odată cu cuvintele care le conțineau și nu s-au substituit niciodată africatelor [ĝ] și [ḑ].

În majoritatea graiurilor dacoromâne, precum și în limba literară nu mai există africata [ḑ], ci se rostește fricativa [z] în toate cuvintele, indiferent de originea lor. De asemenea, în graiurile din Muntenia și în limba literară, în locul vechiului [ĝ] ([ĝoi, ĝug] etc.) se rostește [j]. Se poate oare susține că africatelor [ḑ] și [ĝ] li s-au substituit [z] și [j] din elementele slave? Părerea generală a istoricilor limbii române și a dialectologilor este că aceste consoane au rezultat din [ḑ] și [ĝ] prin pierderea elementului oclusiv, deci în urma unei evoluții fonetice care a avut loc pe terenul limbii române.

În urma aceluiași proces s-a ajuns și de la [ĉ, ĝ] la [ŝ, ẑ] sau [s', ź], în graiurile din Moldova, din nord—estul Transilvaniei și în cele din Banat [179], și de la [ĝ] la [j] în subdialectul crișean.

I. Pătruț susține că trecerea lui [ĝ] la [j] ([fuĝe]> [fuje]), în Crișana, s-a făcut tot sub influența limbii maghiare, întrucît „evoluția ĝ>ĵ nu poate fi explicată prin legile interne de dezvoltare a limbii române. Prin pierderea elementului oclusiv al africatei *ĝ* s-ar fi ajuns la stadiul *ẑ* *(fuĝe>fuže)* ca în subdialectul moldovean, nu la *ĵ*" [180].

Evoluția [ĝ]>[j], mai precis [ĝ]>[j'], *ĵ* cu timbru palatal, cum de fapt e rostită această fricativă în subdialectul crișean, poate fi explicată fără nici o greutate prin legile interne de dezvoltare a limbii române. Africata [ĝ] este compusă, după cum se știe, din două elemente : din oclusiva [d] și fricativa [j'] *(j* cu timbru palatal). Prin pierderea elementului oclusiv s-a ajuns, în mod normal, la [j']. Această fază se păstrează în subdialectul crișean și în cel muntean ([ĝoi, ĝug]>[j'oi, j'ug]), în timp

[177] Vezi *ALRM* I, vol. I, h. 18; *ALR* I, vol. II, h. 205.
[178] Vezi E. Petrovici, *Graiul caraşovenilor*, București, 1935, p. 103.
[179] Vezi R. Todoran, *O problemă de dialectologie istorică*: ĉ>ŝ, ĝ>ẑ *în graiurile moldovenești*, în CL, X, 1965, nr. 1, p. 85 urm.
[180] Vezi I. Pătruț, *Contribuții...*, p. 68.

ce în graiurile din Moldova şi nord-estul Transilvaniei [j'] a evoluat la [ź], iar în Banat la [ź].

După părerea noastră, procesul a decurs în felul următor : [ĝ], prin pierderea elementului oclusiv, a devenit [j'] şi apoi [ź(ź)]. Faza [j] ([fuje]<[fuĝe], [joi]<[ĝoi] etc.) din subdialectul crişean şi [j'oi, j'ug]<[ĝoi, ĝug] din cel muntean reprezintă o fază mai veche, intermediară între [ĝ] şi [ź(ź)]. La faza [ź(ź)] din graiurile din Moldova, nord-estul Transilvaniei şi Banat, care de fapt e ultima în acest proces, s-a ajuns, în urma evoluţiei ulterioare, prin pronunţarea tot mai palatală a lui [j].

Problema stadiilor prin care au trecut dentalele [t, d], urmate de [e, i], în procesul de palatalizare este văzută în mod diferit de către cercetătorii care s-au ocupat de această problemă. I. Pătruţ se pare că are în vedere un singur stadiu, [t^{i}, d^{i}], la care s-a ajuns datorită influenţei slave. Sub influenţa maghiară, [t^{i}, d^{i}] (dentale uşor palatalizate) au devenit [t', d'] (dorsopalatale) în Crişana Maramureş şi nordul Transilvaniei, iar în Banat, sub influenţa sîrbească, aceleaşi dentale uşor palatalizate s-au prefăcut în africatele [ć, đ].

Spre deosebire de I. Pătruţ, care, vorbind de trecerea lui [t^{i}, d^{i}] la [t', d'], respectiv la [ć, đ], nu are în vedere şi alte stadii, E. Petrovici arată că în graiurile bănăţene, înaintea stadiului [ć, đ], a existat cu siguranţă stadiul [t', d']. Dovadă sînt împrumuturile carașovenești din graiurile din Banat care păstrează pînă astăzi dorsopalatalele. Aceste împrumuturi au fost făcute pe timpul cînd bănăţenii pronunţau încă [t', d'] [181].

La cele arătate de E. Petrovici în această privinţă se impune o precizare. Între stadiile [t^{i}, d^{i}] şi [t', d'] trebuie să presupunem stadiile [t(t'), d(d'), t^{v}, d^{v}], iar între [t', d'] şi [ć, đ] trebuie să avem în vedere stadiile [t'(ć), d'(đ), ć(t'), đ(d')], stadii care există încă în unele graiuri dacoromâne şi au fost înregistrate atît de *ALR*, cît şi de atlasele regionale.

Să revenim la stadiile [te, de] şi [tie, die]. Pe două din hărţile publicate de E. Petrovici [182] sînt conturate ariile în care, între vocala [e] şi consoanele dentale precedente,

[181] E. Petrovici, *Graiul carașovenilor*, p. 104—105.
[182] Vezi E. Petrovici, *„Depalatalizarea"...*, p. 11—12.

anchetatorii *ALR* nu au notat nimic, vocala [e] fiind pronunţată cu acelaşi timbru pe toată durata ei. Rostirea cu timbru omogen a vocalei [e] după dentale este considerată de E. Petrovici, aşa cum am arătat şi mai sus, ca fiind o inovaţie în graiurile amintite, care aveau odinioară, la fel cu celelalte graiuri dacoromâne, numai un [e] mai mult sau mai puţin diftongoid. Această inovaţie a fost determinată de o influenţă slavă în Muntenia şi Oltenia şi de influenţa maghiară în sudul Ardealului. Influenţa maghiară s-ar fi exercitat, după regiuni, în două direcţii opuse : a avut o acţiune depalatalizatoare în sudul Transilvaniei şi a cauzat palatalizarea mutativă a dentalelor în celelalte graiuri, din Banat, Crişana, Maramureş şi nordul Transilvaniei. În sprijinul acestei păreri, E. Petrovici citează cîteva numiri topice româneşti, notate de maghiari, în care s-ar reflecta dublul tratament al dentalelor româneşti [t^{i}, d^{i}, n^{i}] urmate de [e]. Astfel, în sudul Transilvaniei, grupurilor româneşti [t$\overset{i}{}$e, d$\overset{i}{}$e, n$\overset{i}{}$e] le corespund [te, de, ne], iar în Crişana, restul Transilvaniei şi în Banat este obişnuit reflexul [tye, dye, nye] [183].

Considerăm că, în aceste cazuri nu avem de-a face cu un tratament diferit al grupurilor româneşti [t$\overset{i}{}$e, d$\overset{i}{}$e, n$\overset{i}{}$e], ci maghiarii care au transcris aceste numiri topice au redat prin alfabetul lor două pronunţări româneşti diferite. În sudul Transilvaniei se pronunţă [te, de, ne] şi această pronunţare a fost redată prin aceleaşi grupuri existente şi în limba maghiară. În celelalte graiuri, dentalele, avînd un grad mai mare de palatalizare, fiind deci, mai apropiate de palatalele *ty*, *dy*, *ny* din limba maghiară, au fost redate prin aceste palatale.

Prin urmare, în graiurile din sudul Transilvaniei, gradul de palatalizare a dentalelor nu era mai mare decît a vocalei [e] următoare şi presupunem că în aceste graiuri, precum şi în cele din Muntenia şi Oltenia nu a existat niciodată faza [t$\overset{i}{}$e, d$\overset{i}{}$e], ci se păstrează pînă astăzi pronunţarea cea mai arhaică a grupului „dentală + [e]".

La această concluzie ne conduc o serie de alte fenomene fonetice vechi, existente numai în aceste graiuri şi neîntîlnite în restul graiurilor dacoromâne. Iată cîteva dintre

[183] E. Petrovici, *„Depalatalizarea"...*, p. 20.

acestea : 1. Păstrarea lui iod după consoanele labiale ([piele, obiele, miere] etc.), față de celelalte graiuri în care acest fonem a evoluat la consoanele palatale [t′, ķ, ĉ, d′, ģ, ĝ, ń] sau a slăbit și a dispărut. 2. Păstrarea timbrului palatal al labialelor [b, m] înaintea lui [a] : [męargă, bęată, bęat, albęață], față de formele [margă, bată, bat, albață] din graiurile din jumătatea de nord a țării. Într-o arie din sud-vestul Transilvaniei întîlnim de asemenea formele vechi [pęană] „pană", [obęadă] „obadă", [vęadră] „vadră", [beut, beutură, beutor, bind, bin] pentru [băut, băutură, băutor, bînd] din celelalte graiuri și din limba literară. 3. Menținerea timbrului palatal al consoanelor [s, z, ț] : [sęară, urzęală, țęapă, lăzi, nepoți]. În toate celelalte graiuri aceste consoane au devenit dure, velarizatoare. 4. Rostirea „iotacizată" a verbelor cu tema terminată într-o consoană dentală : [simț, să simță, auz, să auză, văz, să vază] etc. Vorbind de acest fenomen, pe care-l consideră un semn deosebitor al subdialectului muntean față de cel moldovean și de alte graiuri dacoromâne, în care nu se întîlnesc niciodată aceste forme, acad. Iorgu Iordan susține că avem de-a face cu „păstrarea unei vechi stări de lucruri, dacă admitem, cum nici nu-i posibil altminterea, că, din punct de vedere strict fonetic, „normale", deci originare, sînt formele cu *z*, *ț*, pe cînd cele cu *d*, *t* s-au ivit ulterior, prin analogie"[184] . 5. Menținerea elementului oclusiv al africatelor [ĉ, ĝ]. 6. Menținerea lui [a] accentuat, precedat de iod sau de o altă consoană palatalizată în anumite forme gramaticale sau în anumite cuvinte : [încuiat, tăiat, băiat, stęa, cățęa] etc., față de formele [încuięt, tăięt, băięt, stę, cățą] din alte graiuri dacoromâne, în care [a] a devenit [ę] sau chiar [e] în graiurile moldovenești.

Stadiul [t$\overset{i}{\hat{}}$e, d$\overset{i}{\hat{}}$e], care constituie de fapt prima treaptă în procesul palatalizării dentalelor și care se mai păstrează în graiurile din Moldova și în unele graiuri din sudul Transilvaniei, s-ar datora — după E. Petrovici — influenței slave. Românii au adoptat această pronunțare din graiurile slave care prezentau același fenomen. Dar, pe de altă parte, precizează E. Petrovici, „nu se poate susține

[184] Vezi Iorgu Iordan, *Graiul pufnean*, în „Ethnos", I, 1941, fasc. 1, p. 108.

că toate fenomenele de palatalizare constatate în cursul istoriei limbii române se datoresc influenței slave" [185] și dă ca exemplu tocmai palatalizarea dentalelor (și a velarelor), despre care am vorbit la începutul acestui subcapitol, care a avut loc în prima etapă de dezvoltare a limbii române și care s-a produs înaintea contactului cu limbile slave.

Am văzut că palatalizarea dentalelor din această etapă a pornit de la același stadiu ca și cea din graiurile dacoromâne actuale. Prin urmare, tendința spre palatalizare [186] a existat în interiorul limbii române și s-a manifestat înainte ca limba noastră să ajungă în contact cu alte limbi. Această tendință s-a menținut în continuare și a acționat în limba română, dar, după cum am mai arătat, acțiunea ei nu a fost la fel de puternică în toate graiurile dacoromâne.

Din analiza situației dentalelor în graiurile dacoromâne actuale se desprinde concluzia că, pentru a explica palatalizarea mutativă a acestora, nu este nevoie să presupunem vreo influență străină. Fenomenul, trecînd prin mai multe faze, s-a produs în urma unei evoluții fonetice îndelungate, și nu printr-o substituire de sunete dintr-o limbă în alta. Cauzele externe, respectiv influența limbilor despre care s-a vorbit mai sus, au putut cel mult să favorizeze fenomenul în evoluția sa, dar nu să-l determine.

În urma evoluției dentalelor ușor palatalizate, [t^i, d^i, n^i], la dorsopalatalele [t′, d′, ń], graiurile românești din vestul țării au intrat în aria fonetică din Europa centrală, alături de limbile maghiară, cehă, slovacă, sîrbocroată, albaneză, macedoneană și de unele graiuri ucrainene de vest, în care există dorsopalatale identice. Dar în timp ce în limbile amintite din Europa centrală dorsopalatalele constituie o serie de localizare autonomă, anume seria palatală, opusă celorlalte serii de localizare (labială, dentală și velară) în graiurile românești de nord-vest reflexele palatalizării dentalelor constituie corespondentele palatalizate (diezate) ale dentalelor nepalatalizate (nedie-

[185] Vezi E. Petrovici, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, [București], 1956, p. 4.

[186] Pentru accepțiunea termenului de tendință vezi Al. Graur, *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 13—14.

zate) /t, d, n/ [187]. În aceste graiuri, alături de palatalele /t', d' ,ń/, există și cîteva consoane palatalizate (diezate), ca, de exemplu, /p', m', r'/ etc., cu care împreună formează seria consoanelor diezate, opuse celor nediezate, încadrîndu-se în corelația de diezare a consoanelor. Dacă în unele graiuri din Transilvania, în graiurile din Maramureș și în cele din Crișana nu s-ar fi menținut cele cîteva consoane diezate, puține dealtfel la număr, s-ar fi ajuns la aceeași situație ca și în limbile maghiară, cehă, slovacă etc., anume dorsopalatalele ar constitui seria palatală de localizare, opusă celorlalte serii de localizare.

Așadar, graiurile românești din nord-vestul țării aparțin la două arii : din punct de vedere fonetic ele se încadrează în aria limbilor din Europa centrală, iar din punct de vedere fonologic merg cu limbile din Europa orientală care, ca și limba română, inclusiv graiurile ei regionale, posedă corelația de timbru a consoanelor.

Palatalizarea mutativă a dentalelor a determinat unele modificări în sistemele fonologice ale graiurilor în care a avut loc fenomenul, fără să provoace însă schimbări esențiale în aceste sisteme. Astfel, în graiurile din Banat, în urma evoluției [t^{i}, d^{i}] > [ć, đ], trecîndu-se prin stadiile pe care le-am arătat, a reapărut seria consoanelor africate, restabilindu-se, în felul acesta, dezechilibrul fonologic creat prin transformarea africatelor [ĉ, ĝ] în fricativele [ś, ź] [188]. Datorită păstrării africatei sonore [ḑ], alături de surda [ț], reapariției africatelor [ć, đ], prin palatalizarea mutativă a dentalelor [t, d], urmate de vocalele anterioare, graiurile din Banat posedă din nou seria completă a africatelor, ca și graiurile din Maramureș, cu deosebirea că acestea din urmă au păstrat africatele din perioada românei comune. Urmare a aceleiași evoluții, transformarea dorsopalatalelor [t', d'] în [ĉ, ĝ], au reapărut

[187] E. Petrovici, SCL, VII, 1965, p. 269, consideră dorsopalatalele [t', d'] variante ale fonemelor /t', d'/ (*t, d* cu timbru palatal caracteristice graiurilor din Muntenia, Oltenia, sud-estul Transilvaniei și din Moldova). Această interpretare nu putem să o acceptăm din două motive : în graiurile în care există dorsopalatalele [t', d'], ocurența dentalelor cu timbru palatal, /t', d'/, este exclusă și invers. Admițînd interpretarea dată de E. Petrovici consoanelor respective înseamnă să admitem, în mod implicit, subordonarea unor graiuri față de alte graiuri. Or, pînă în prezent, nu cunoaștem vreun criteriu pe baza căruia să se poată admite o asemenea subordonare.

[188] Vezi P. Neiescu, *Schiță...*, în CL, VIII, 1963, nr. 2, p. 211.

africatele și în graiurile din partea centrală și de nord a Transilvaniei, în care fostele africate [ĉ, ĝ], în urma pierderii elementului lor oclusiv, au ajuns la aceleași fricative ca și în graiurile bănățene (deosebite doar în ce privește gradul de palatalizare).

În graiurile din Maramureș, în unele graiuri din nordul Transilvaniei și în graiurile din Crișana, reflexele palatalizării mutative a dentalelor urmate de vocalele anterioare, dorsopalatalele [t', d'] nu au determinat nici o modificare în inventarul fonemelor. Dorsopalatalele îndeplinesc, în aceste graiuri, aceeași funcțiune lingvistică pe care o îndeplinesc /t'/, /d'/ (*t, d* ușor palatalizate) din graiurile din Muntenia, din sud-estul Transilvaniei și din Moldova ; constituie, așa cum am arătat mai sus, corespondentele palatalizate (diezate) ale dentalelor /t, d/ cu care formează opoziție fonologică.

CONSOANELE [s], [z] ȘI SEMIOCLUSIVA [ț]

În analiza acestor consoane vom ține seama îndeosebi de felul în care ele au păstrat sau au pierdut, în cursul evoluției graiurilor dacoromâne, unele trăsături distinctive care au avut și au o funcțiune lingvistică (pe plan lexical sau la nivelul morfologiei).

După cum se știe, consoanele limbii române, inclusiv ale graiurilor ei regionale, posedă mai multe timbre fonologice. Dintre acestea, o importanță deosebită în sistemul morfologic o are timbrul palatal. Caracterul dur sau palatal al celor mai multe dintre consoane, îndeosebi în poziție finală, joacă un rol important în stabilirea opozițiilor morfologice. În limba literară, cu excepția bilabialei /u̯/ și a velarelor /k/, /g/ [189], toate consoanele posedă, pe lîngă

[189] În descrierile asupra sistemului fonologic al limbii literare și al unor graiuri regionale, velarele /k/, /g/ sînt considerate perechile dure ale oclusivelor palatale /k'/, /g'/. Deoarece aceste consoane fac parte din serii diferite de localizare, iar opoziția dintre ele nu deosebește niciodată forme gramaticale, ci numai cuvinte și are un randament funcțional foarte scăzut, noi nu le vom considera perechi corelative. Deosebirea între cuvinte de tipul /k'ar/—/kar/, /g'ară/—/gară/ nu se realizează prin opoziția fonologică „palatalizat—nepalatalizat", ci prin alternanța fonetică între două consoane din serii diferite de localizare, ca și în /(el) cară/—/(el să) ĉară/.

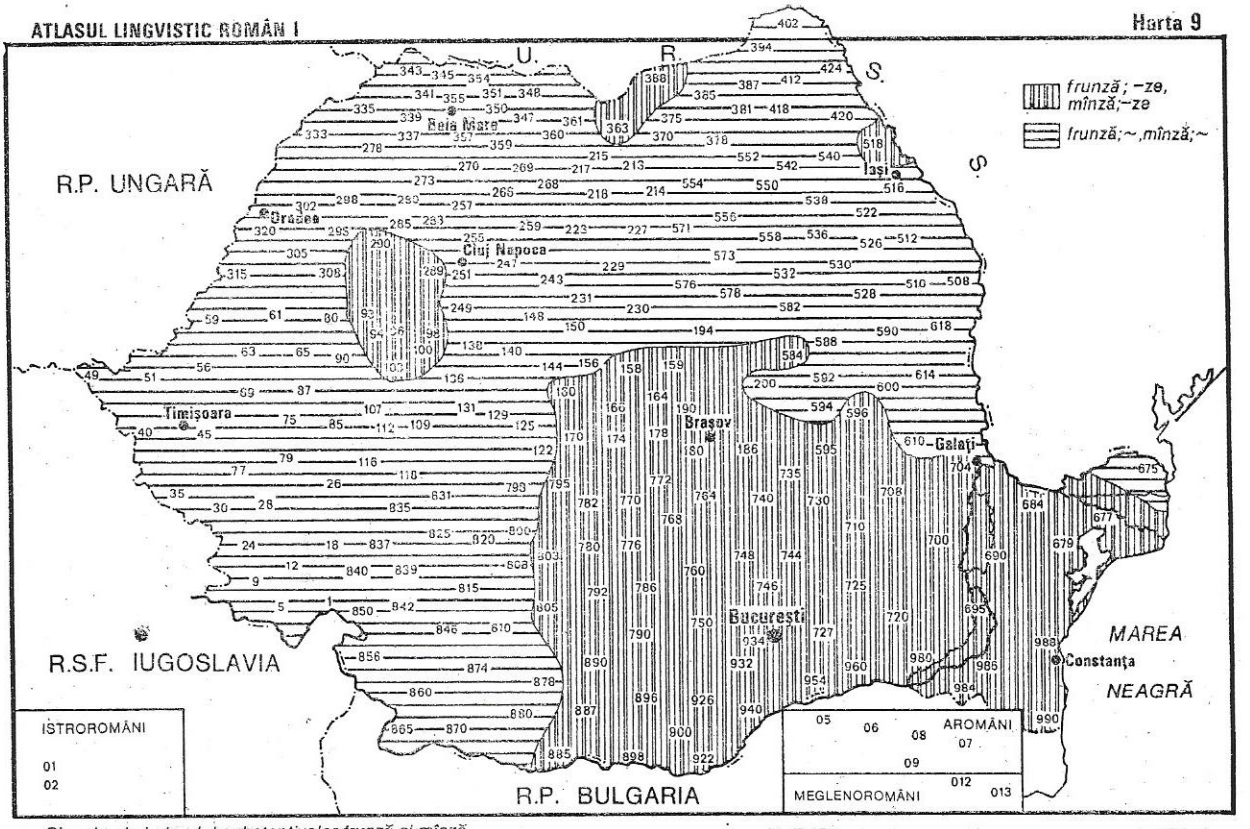

Singularul şi pluralul substantivelor frunză şi mînză

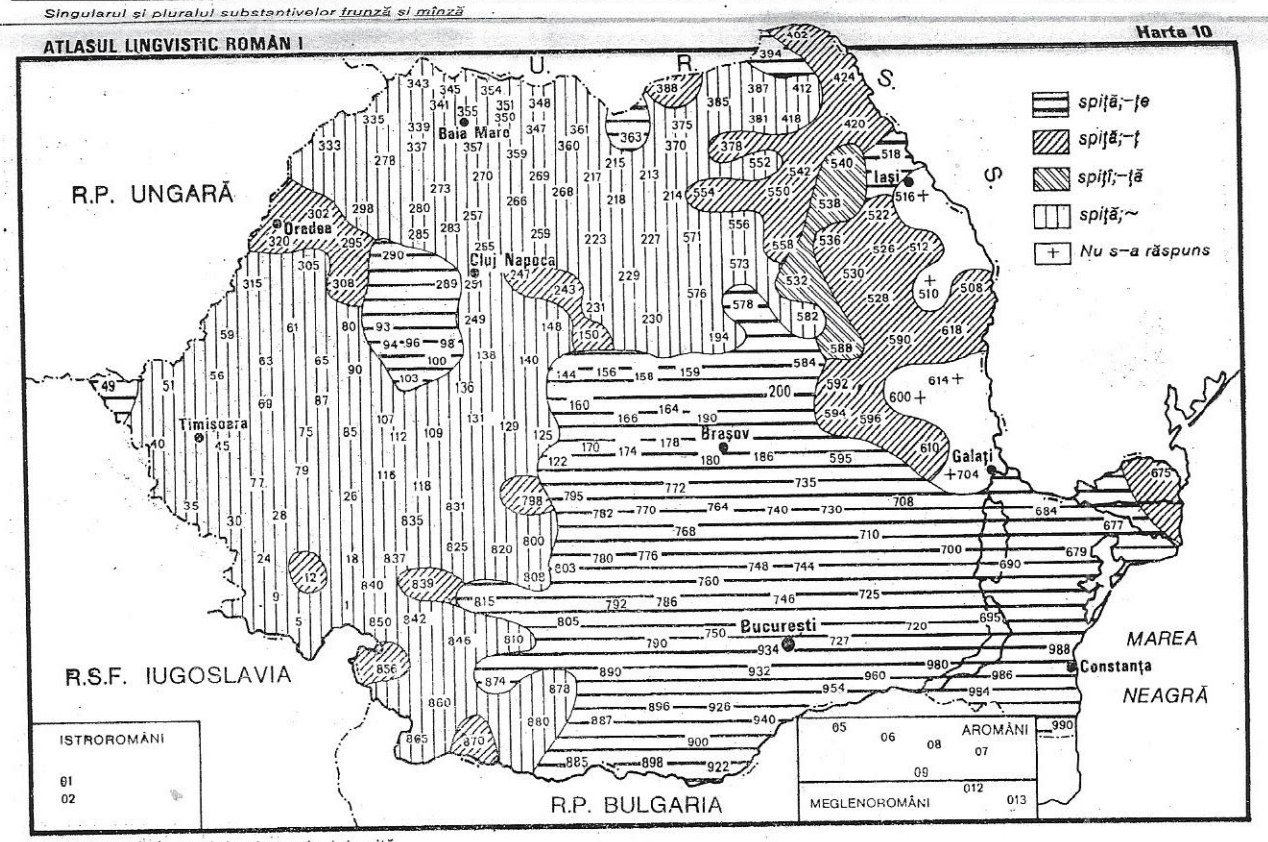

Singularul şi pluralul substantivului spiţă

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 11

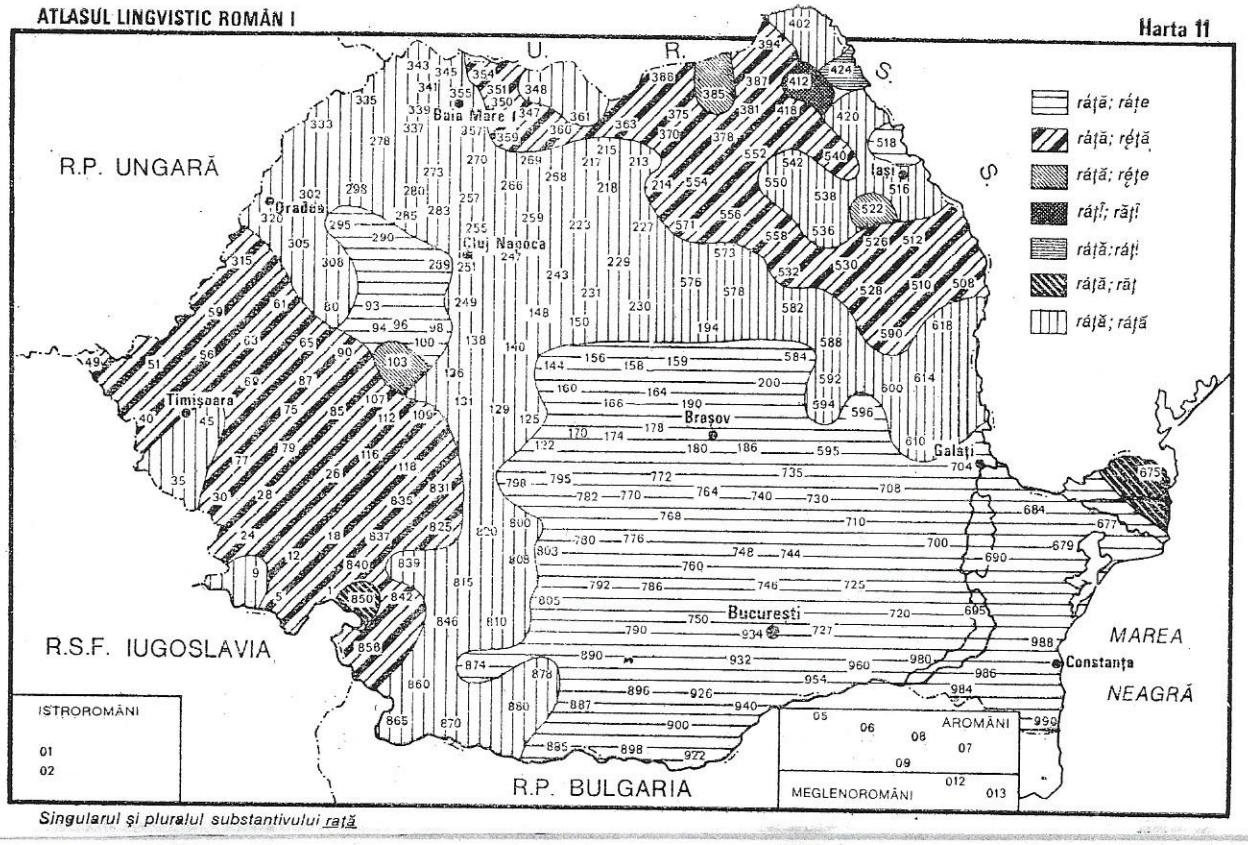

Singularul și pluralul substantivului rață

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 12

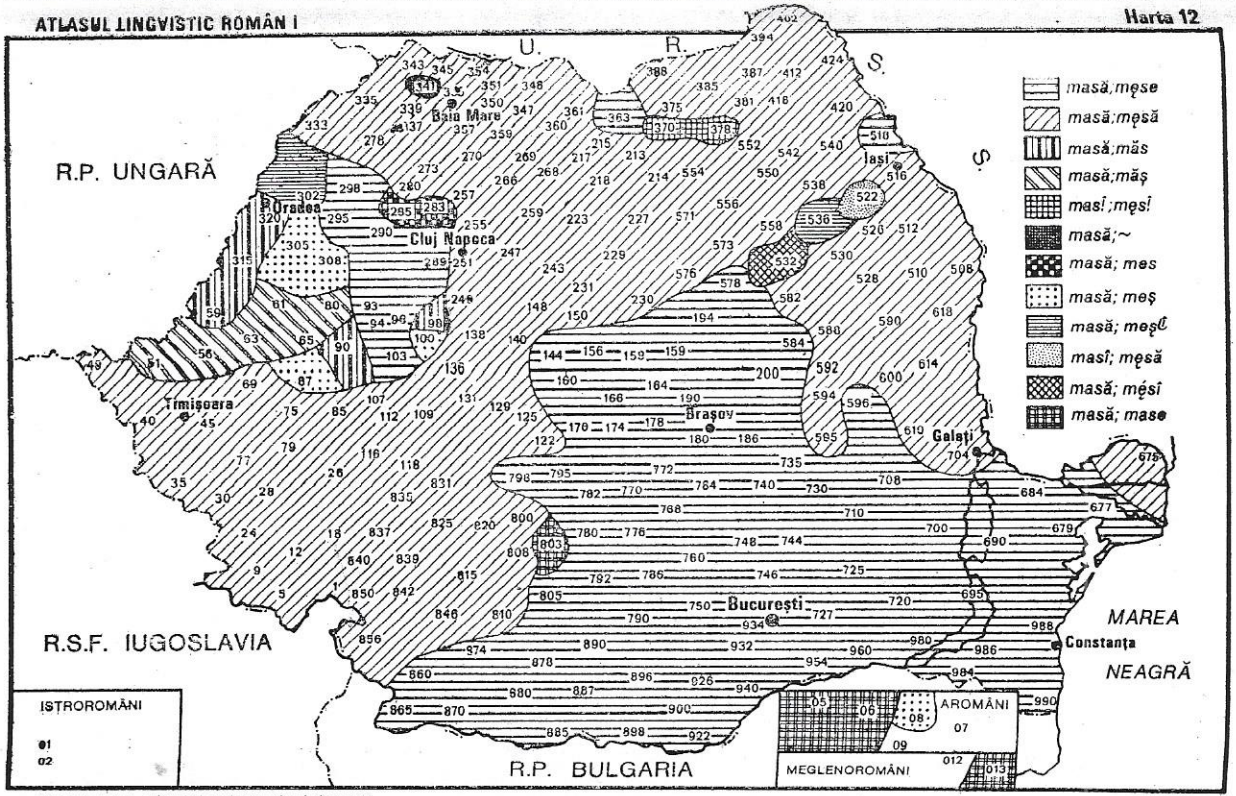

Singularul și pluralul substantivului masă

alte trăsături distinctive, și un timbru palatal. În graiurile noastre regionale, consoanele [s, z, ţ] prezintă, din acest punct de vedere, o situaţie specială faţă de celelalte consoane. Majoritatea graiurilor dacoromâne nu posedă decît o varietate a acestor consoane, varietatea dură, velarizatoare. În decursul evoluţiei subunităţilor dialectale din cadrul limbii române, fonemele cu timbru palatal /s'/, /z'/, /ţ'/ și-au pierdut acest timbru, confundîndu-se cu corespondentele lor nepalatalizate /s/, /z/, /ţ/. Caracterul dur, velarizator al consoanelor amintite este evidenţiat de schimbarea vocalelor care le urmează, din anterioare în centrale: [e, i, ᵉa] > [ă, î, a]. Durificarea acestor consoane a avut, după cum vom vedea, importante consecinţe pe plan fonologic și la nivelul morfologiei, determinînd o serie de omonimii. Pierderea elementului palatal de către consoanele [s, z, ţ] nu are decît urmări neglijabile pe plan lexical.

În ce privește vechimea fenomenului, E. Petrovici a exprimat părerea că tendinţa de durificare a consoanelor amintite a existat și s-a manifestat încă din româna comună [190]. Fenomenul e cunoscut în toate dialectele limbii române. Numai admiţînd acţiunea velarizatoare a consoanelor /s, z, ţ/ asupra vocalelor din seria anterioară ([e, i, ᵉa]) putem explica o serie de forme comune astăzi tuturor dialectelor limbii române.

Se pare însă că presiunea sistemului morfologic a avut un rol important în menţinerea timbrului palatal. Durificarea nu s-a produs în absolut toate graiurile și chiar dacă a avut loc nu s-a manifestat în același fel în toate acestea.

Din hărţile alăturate (9, 10, 11, 12, 13 și 14) constatăm că, în cadrul teritoriului lingvistic dacoromân, există două arii în care consoanele [s, z, ţ] posedă atît timbru velar, cît și palatal, formînd perechile corelative /s/—/s'/, /z/—/z'/, /ţ/—/ţ'/. Prima arie acoperă Muntenia, partea de est a Olteniei și sudul Transilvaniei, iar a doua zona Munţilor Apuseni. Acest fapt rezultă din apariţia a două desinenţe diferite la substantivele și adjectivele feminine și la unele verbe cu tema terminată în aceste consoane: desinenţa *-ă* (vocală din seria centrală de localizare) la

[190] Vezi E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism...*, p. 102.

singularul substantivelor și adjectivelor și la persoana a III-a indicativ prezent a verbelor și desinenţa *-e* (vocală din seria anterioară) la plural și la persoana a III-a a conjunctivului prezent: [mînză]—[mînze], [frunză]—[frunze], [spiţă]—[spiţe], [raţă]—[raţe], [lasă]—[(să) lase], [învaţă]—[(să) învețe] etc. Credem că este în afara oricărei discuţii faptul că apariţia celor două vocale, [ă] și [e], aparţinînd la serii diferite de localizare, constituind cele două desinenţe, e determinată de prezenţa a două clase de foneme consonantice: /s, z, ţ/ la singular și la persoana a III-a a indicativului și /s', z', ţ'/ la plural și la persoana a III-a a conjunctivului.

În restul graiurilor românești, în urma pierderii caracterului palatal al consoanelor /s', z', ţ'/ și a confundării lor cu corespondentele nepalatalizate /s, z, ţ/, cele două forme gramaticale au devenit omofone: [frunză] (sg. și pl.), [mînză] (sg. și pl.), [spiţă] (sg. și pl.), [raţă] (sg. și pl.), [lasă]—[(să) lasă].

Precizăm că între cele două arii, în care formele gramaticale citate mai sus se deosebesc datorită alternanţei celor două vocale, alternanţă determinată, la rîndul ei, de opoziţia realizată între perechile de consoane dure—moi: /s/—/s'/, /z/—/z'/, /ţ/—/ţ'/, încadrate în corelaţia de palatalizare (diezare), există deosebiri în privinţa distribuţiei consoanelor cu timbrul palatal. În timp ce în aria din sud-est, care cuprinde unele graiuri din Muntenia, consoanele /s', z', ţ'/ își menţin timbrul palatal în orice context, inclusiv în poziţie finală absolută, în aria mai mică din vest (zona Munţilor Apuseni) ocurenţa consoanelor respective nu se constată decît în foarte puţine cazuri la finala absolută a cuvintelor: [dinţ bărbaţ, flămînz, lăz, braz], faţă de [dinţ^{i}, nepoţ^{i}, bărbaţ^{i}, flămînz^{i}, lăz^{i}, braz^{i}] din unele graiuri din Muntenia [191].

De asemenea, în aria din vest, consoanele /s', z', ţ'/ și-au pierdut timbrul palatal la iniţială de cuvînt sau în interiorul acestuia, cînd sînt urmate de vocala [a], dar îl menţin de obicei înaintea vocalelor [i] și [e].

Cîteva exemple înregistrate din această arie vor ilustra cele spuse de noi: [am gasít, gázda cási, u̯ásile, barbáţi, o amorţít, băi̯e̯ţi], dar [dă-le la băi̯e̯ţ, culcáţi-vă], dar:

[191] Vezi *ALRT*, p. 233, 236.

[nu vă culcáţ], [auzíş, n-auzí, s-o trezít, grumázi, păzésc, zíle], dar : [ástăz, vez, verz, auz, flămínz] etc.[192].

Semnificative pentru felul cum alternează formele cu /ţ'/ cu timbru palatal, urmat de vocala anterioară [i] şi cele cu /ţ/ dur în poziţie finală absolută sînt şi versurile pe care le redăm, înregistrate în ancheta pentru *ALR* II (vezi şi *ALRT*, p. 56) :

Cobór^{i}, Dómni, pe pămînt^{u}
Să vez pópa ê-o făcút^{u} :
Cum curúră urîţi
Şi d'ispárt'i iubiţi.
Cururát-o doi urît
Ş-o d'isparţi doi iubît.

Situaţia aceasta am întîlnit-o şi în graiul istroromânilor din Jeiăn : [cuţít, cuvínţi] „vorbeşti", dar : [cuvint^{u}âţ], [viţé ; viţél'], „viţel", [fic^{u}âţi] (a.), dar : [fic^{u}âţ] (sg. şi pl.), [va êşíţ] „vă pieptănaţi", [êerşíţ] „cereţi", [va strijíţ] „vă tundeţi", [vedeţ, mănc^{u}âţ, púreţ, durmíţ, dinţ], dar : [dinţi] etc. La pluralul substantivelor feminine, la fel ca şi în zona Munţilor Apuseni, după consoanele /z, ţ/ apare vocala [e] : [o súza ; do súze] „lacrimă", [o ţíţa ; do ţíţe] „ţîţă", [o lopátiţa ; do lopátiţe] „omoplat", [o porkíţa ; do porkíţe] „purcea" etc.[193].

Nu vom insista mai mult asupra tratamentului consoanelor [s, z, ţ] în cele două graiuri : în graiul din zona Munţilor Apuseni şi în cel al istroromânilor din Jeiăn. Concordanţele fonetice (şi fonologice) discutate mai sus pot fi şi trebuie avute în vedere, după părerea noastră, alături de alte fapte de limbă, atunci cînd se discută problema, nelămurită încă, a originii istroromânilor şi a regiunii din care ei au plecat spre locurile în care sînt stabiliţi în prezent.

Dar chiar şi în aria din sud-est distribuţia seriei palatalizate nu este aceeaşi în toate contextele fonetice. Aria formelor în care consoanele /z', ţ'/ îşi menţin timbrul palatal la finală absolută (/s'/ nu se întîlneşte în această

[192] Exemplele citate au fost notate în *ALR* I, punctele 93, 94, 96, 98, 100, 103, 290, şi în *ALR* II, punctul 95.

[193] Formele date spre exemplificare sînt notate de noi, din Jeiăn, într-o călătorie făcută în Istria în toamna anului 1968.

poziţie), de pildă în plurale ca [dinţi], [nepoţi], [lăzi], este mult mai mică decît cea în care se păstrează alternanţa [ă]—[e] la substantivele feminine de tipul celor citate, fiind de fapt cuprinsă în aceasta din urmă.

Neconcordanţa ariilor pe care le formează varietăţile palatalizate ale consoanelor [z, ţ], în cele două contexte fonetice amintite, poate fi explicată prin funcţiunea morfologică pe care acestea o îndeplinesc într-un caz şi lipsa acestei funcţiuni în celălalt caz. Am arătat că presiunea sistemului morfologic a contribuit la păstrarea timbrului palatal al consoanelor [s, z, ţ]. Într-adevăr, funcţiunea morfologică a unui fonem impune, în general, o limitare a ariei unei trăsături fonetice şi fonologice, în comparaţie cu situaţiile cînd nu intervin factori de natură morfologică.

Deoarece trăsăturile fonetice (şi fonologice) ale unui grai sau grup de graiuri au un rol important în stabilirea opoziţiilor morfologice (morfonologice), vom prezenta mai amănunţit formele redate pe hărţile noastre 9, 10, 11, 12, 13, 14.

Răspunsurile la chestiunile *frunză* şi *mînză* (singular şi plural), înregistrate în *ALR* I, formează două arii : una care cuprinde Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei şi Munţii Apuseni şi alta care acoperă restul ţării. În prima arie, consoana [z] îşi păstrează timbrul palatal la forma de plural, fapt evidenţiat de apariţia desinenţei *-e*, opusă desinenţei *-ă* de la singular. A doua arie, care nu cunoaşte opoziţia /z/—/z'/, varietatea palatalizată confundîndu-se cu cea dură, se caracterizează printr-o singură desinenţă, *-ă*, cele două forme gramaticale fiind omofone : [buză ; ~], [frunză ; ~], faţă de [buză ; buze], [frunză ; frunze] din prima arie.

Harta pe care am redat singularul şi pluralul substantivului *spiţă* ne prezintă mai multe forme. Ariile în care este păstrată opoziţia /ţ/—/ţ'/ sînt identice cu cele în care se menţine opoziţia /z/—/z'/. Determinate de această opoziţie consonantică apar cele două desinenţe diferite, *-ă* şi *-e*, marcînd deosebirea între singular şi plural : [spiţă]—[spiţe]. Aria formelor omofone, [spiţă ; ~], se reduce datorită faptului că, în cea mai mare parte din Moldova, în două arii mici, una în Transilvania şi alta în Crişana şi în cîteva puncte din Oltenia (798, 839, 856, 870), formei de singular [spiţă] îi corespunde forma de plural [spiţ]

(în redarea acestor forme facem abstracție de felul în care a fost pronunțată labiala urmată de *i*). Remarcăm, în sfîrșit, o mică arie în Moldova în care la singular s-a notat forma [spiți], iar la plural [spiță], deosebirea între cele două forme realizîndu-se prin alternanța între două vocale de grade diferite de apertură, aparținînd însă aceleiași serii de localizare, consoana /ț/ fiind dură în ambele forme.

Pe harta întocmită pe baza răspunsurilor obținute la substantivul *rață* se disting patru arii mari. În prima arie, care acoperă partea de sud a țării, Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei și zona Munților Apuseni, în distingerea celor două forme acționează două mijloace fonologice : opoziția consonantică /ț/—/ț'/ și determinată de aceasta, alternanța vocalică [ă]—[e]. A doua arie care acoperă partea centrală a Olteniei, partea centrală și de nord a Transilvaniei, Crișana, fără o mică parte din sud, și sudul Moldovei se caracterizează prin omonimia (omofonia) dintre cele două forme, pluralul fiind identic cu singularul : [rață ; ~].

Omonimia (formele omofone) există atît în limba standard, cît și în graiurile regionale. Formele omofone sînt, în cele mai multe cazuri, rezultatul unor transformări fonetice [194]. Pentru înlăturarea omonimiei, limba întrebuințează diverse procedee, printre care o nouă transformare fonetică în cadrul cuvintelor, în urma căreia se creează un mijloc de a deosebi formele acestora. Astfel, în două arii în care se cuprinde partea de vest a Olteniei, întreg Banatul și sudul Crișanei, jumătatea de nord a Moldovei, o mică parte din nordul Transilvaniei și o parte a Maramureșului, în tema substantivului *rață*, pe care-l discutăm, a avut loc, la forma de plural, schimbarea vocalei [a] în [ę]. În urma acestei transformări vocalice, deși consoana [ț] prezintă o singură colorație, cea dură, admițînd o singură desinență, vocala *-ă*, atît la singular, cît și la plural, s-a creat un mijloc de a deosebi cele două forme : alternanța [a]—[ę] din temă : [rață]—[reță]. Transformarea lui [a] în [ę], în acest caz, a fost determinată, cu siguranță, de presiunea sistemului morfologic care impune, la unele substantive și adjective feminine, ca vocala [a] de gradul I de apertură să alterneze cu o vocală de gradul II (cf. *masă ; mese, mireasă ; mirese, leasă ; lese, deasă ; dese* etc.)[195]. O cauză de ordin fonetic (cf. *mease > mese*) nu poate fi invocată.

[194] Vezi Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție, curente, metode*, București, 1962, p. 162—175, unde se discută pe larg problema omonimiei și se dă o bibliografie bogată privind această problemă.

Transformarea lui [a] în [ę] a avut loc, deci, numai în cîteva din graiurile dacoromâne, efectele ei neputînd înlătura omonimia dintre cele două forme ale substantivului discutat decît în aceste graiuri.

Într-o mică arie în regiunea Munților Apuseni și, curios, în două puncte din Moldova (385 și 522) cele două forme se deosebesc prin trei mijloace : alternanța [a] : [ę] din temă, opoziția /ț/—/ț'/ și alternanța [ă] : [e] ([rață ; rețe]).

Mai remarcăm formele izolate [raț'̂i]; [răț'̂i], [rață]; [raț'i] și [rață]; [răț].

Limba română întrebuințează mai multe mijloace pentru a distinge diferitele forme de declinare și de conjugare. Ea folosește nu numai desinențe sau elemente auxiliare proclitice sau enclitice, ci și alternanțe fonetice (vocalice și consonantice) [196]. Acest fapt rezultă clar din harta întocmită pe baza răspunsurilor înregistrate la substantivul *masă*. Limba comună și graiurile din Muntenia Dobrogea și sudul Transilvaniei dispun de trei mijloace pentru a distinge pluralul de singular, anume alternanța [a]—[e], opoziția /s/—/s'/ și, determinată de această opoziție consonantică, alternanța [ă]—[e].

În cea de-a doua arie mare, care cuprinde Moldova, Maramureșul, nordul Crișanei, cea mai mare parte a Transilvaniei, Banatul și jumătatea de vest a Olteniei, consoana [s] avînd numai colorațiune velară, există un singur mijloc de a deosebi cele două forme : alternanța vocalică [a]—[ę (e)] din temă, partea finală a cuvîntului fiind identică : *-să* (sg. și pl.) ([masă ; męsă]). Celelalte forme înregistrate : [masă ; măs, masă ; măș, masî ; męsî, masî ; męs'̂i, masă ; ~, masă ; mes, masă ; meș, masă ; męs'̂i, masî ; męsă, masă ; męsî], deși reprezintă cazuri izolate, fiind notate numai în cîte unul sau două puncte,

[195] Vezi *Gramatica limbii române*, vol. I, București, 1954, p. 98.

[196] Vezi S. Pușcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, București, 1940, p. 54.

Harta 13

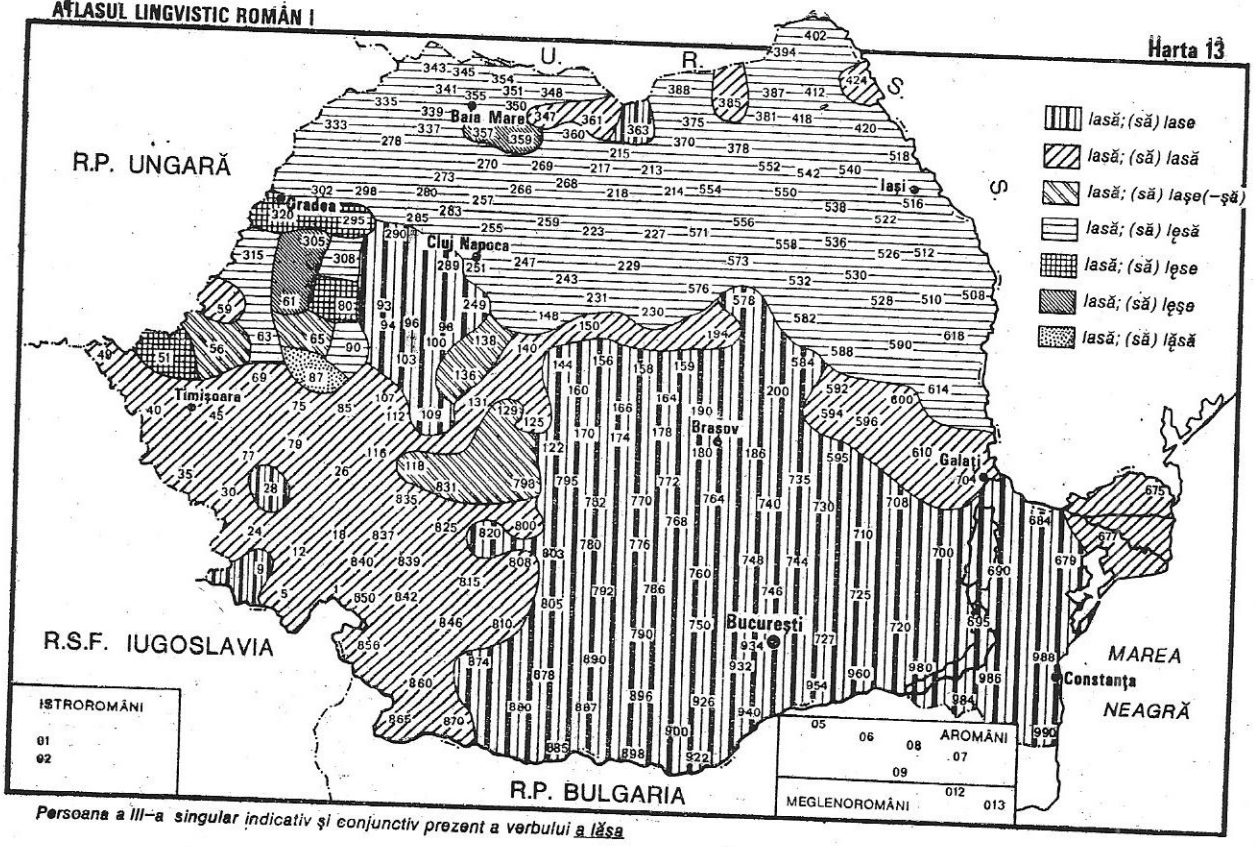

Persoana a III-a singular indicativ şi conjunctiv prezent a verbului a lăsa

Harta 14

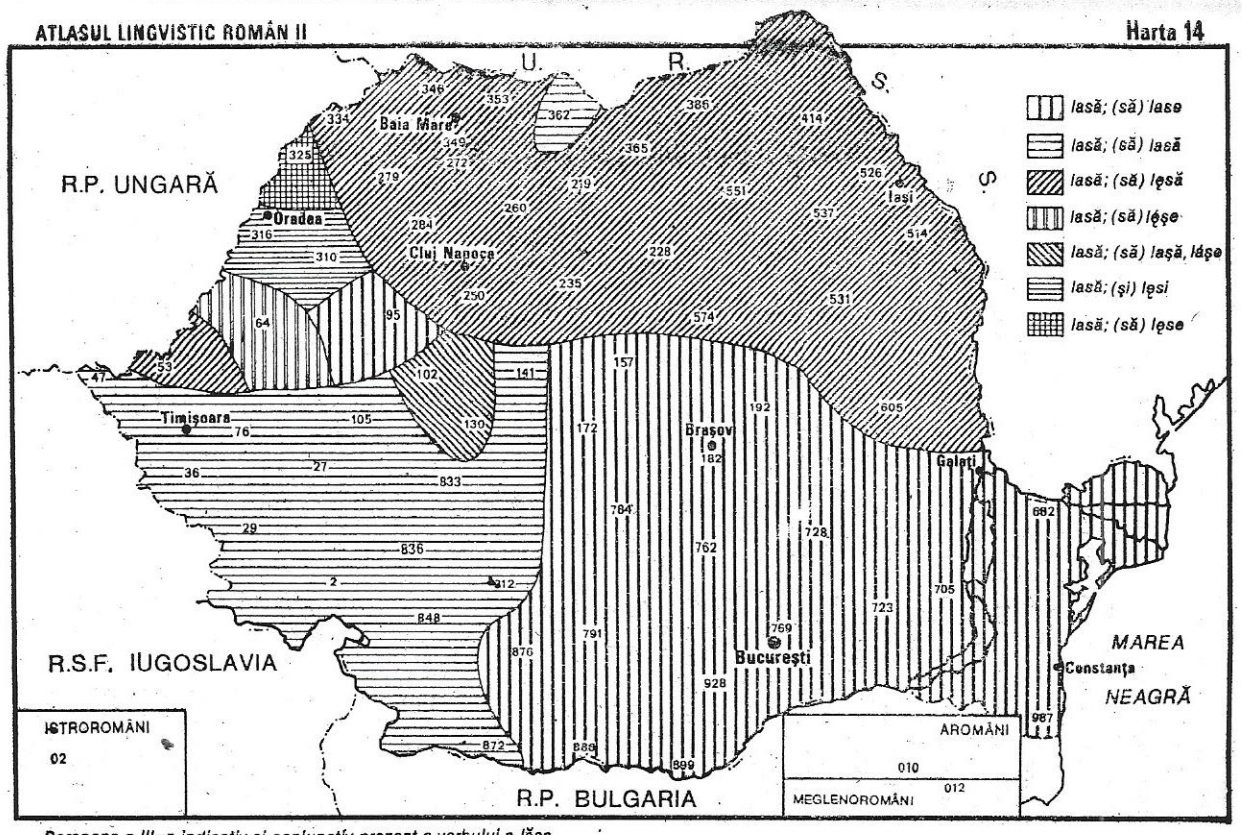

Persoana a III-a indicativ şi conjunctiv prezent a verbului a lăsa

constituie dovezi de felul cum graiurile încearcă să-şi creeze noi mijloace distinctive în morfologie.

Tipul de opoziţie vocalică în temă, constituind singura marcă deosebitoare a două forme gramaticale, despre care am vorbit analizînd harta substantivului *raţă*, acţionează şi în cadrul paradigmei verbului *lăsa*. Pe mai mult de o treime din teritoriul lingvistic dacoromân (Moldova, fără o mică parte din sud, partea centrală şi de nord a Transilvaniei, Maramureşul şi jumătatea de nord a Crişanei), persoana a III indicativ prezent se deosebeşte de aceeaşi persoană a conjunctivului graţie alternanţei vocalice din temă ([a]—[ę]): [lasă]—[(să) lęsă], desinenţa fiind una singură la ambele forme. Şi în acest caz, apariţia alternanţei vocalice, în urma transformării vocalei [a] în [ę] la forma de conjunctiv, nu poate fi explicată decît prin cauze de natură morfologică, prin analogie cu alte verbe de conjugarea I (cf. [apasă—să apęsă, îndeasă—să îndęsă] etc.).

Într-o arie compactă care acoperă întreg Banatul, sud-vestul Transilvaniei, o mare parte din Oltenia, şi într-o arie mai mică din sudul Moldovei, neavînd loc această transformare vocalică, iar consoana [s] posedînd numai timbrul velar, cele două forme verbale sînt identice: [lasă]—[(să) lasă].

Aria din sud-est, acoperind Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei, jumătatea de est a Olteniei, în care consoana [s] din temă îşi menţine timbrul palatal, se caracterizează prin două desinenţe diferite: [lasă]—[(să) lase], vocala din temă rămînînd neschimbată. Amintim şi formele, mai puţin răspîndite, [lasă]—[(să) laşă (laşe)], [lasă]—[(să) lęşe].

Pentru cele două forme ale verbului *a lăsa* am întocmit două hărţi, pe baza materialului oferit de ambele anchete. Amîndouă hărţile ne prezintă în general aceleaşi arii. De aici rezultă că cele două anchete se completează şi, în acelaşi timp, se verifică reciproc.

Unele diferenţe de notare se constată, totuşi, între cei doi anchetatori şi autori ai celor două atlase, deşi transcrierea fonetică a *ALR* I şi a *ALR* II are la bază acelaşi principiu. Aceeaşi a fost, în general, şi metoda de anchetare, cu deosebirea că *ALR* I notează materialul de la un singur informator, în timp ce pentru *ALR* II s-au utilizat, în aceeaşi localitate, mai mulţi informatori, fiecare dintre ei răspunzînd însă la capitole diferite.

Deosebirile în notare vizează îndeosebi nuanţele de sunete, care, de obicei, nu au valoare fonologică şi nu afectează sistemul. În privinţa sistemului, cele două atlase româneşti oferă, după cum rezultă din hărţile prezentate, aceleaşi arii morfonologice. Dacă izofonele nu coincid exact, aceasta se datoreşte diferenţei de densitate a punctelor anchetate.

Prezenţa timbrului palatal la consoanele [s, z, ţ] constituie, fără îndoială, în graiurile în care se întîlneşte, un fenomen arhaic. Procesul durificării acestor consoane, chiar dacă a început într-o perioadă veche de dezvoltare a limbii române, trebuie considerat şi este de fapt o inovaţie.

Ariile fonemelor /s', z', ţ'/, opuse fonemelor /s, z, ţ/, cuprind, după cum am arătat, graiurile din sud-estul ţării (Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei şi parte din Oltenia) şi zona Munţilor Apuseni. În aceste arii se întîlnesc şi alte fenomene arhaice. Aşa, de pildă, în graiurile din Munţii Apuseni, considerate ca nişte graiuri arhaice în multe privinţe, se mai păstrează rotacismul, fenomen dispărut din celelalte graiuri, general astăzi doar în dialectul istroromân.

Numai în aceste două arii dacoromâne se mai menţin formele iotacizate ale unor verbe cu tema terminată în dentalele [t] şi [d]: [văz], [să vază], [auz], [să auză] etc.

De asemenea numai în aceste arii întîlnim şi un alt fenomen vechi, atestat în primele noastre texte, de data aceasta din domeniul morfologiei: persoana a II-a plural a perfectului simplu în *-rătu (omorîrătu)*, faţă de forma în *-răţi (-răţ)* din celelalte graiuri în care se mai păstrează acest timp verbal. În aria din vest (zona Munţilor Apuseni), forma în *-rătu* a fost înregistrată atît în ancheta pentru *ALR* II, cît şi în anchetele făcute recent pentru *NALR — Transilvania* [197].

Este adevărat că în cadrul ariei din sud-est forma în *-rătu* a fost notată, de către *ALR* II, numai într-un singur punct (728) [198], dar important e faptul că ea există. În *NALR — Muntenia*, care va avea o reţea mult mai deasă

[197] Informaţia ne-a fost dată de Viorel Bidian, cercetător ştiinţific care a anchetat această zonă.

[198] Vezi *ALR* II_2, vol. VII, *Verbul*, Bucureşti, 1972, h. 1996.

de localităţi, aria acestei forme verbale va fi cu siguranţă mult mai mare.

Durificarea consoanelor [s, z, ţ], într-o seamă de graiuri dacoromâne, a avut, după cum am văzut, importante consecinţe atît pe plan fonologic, cît şi la nivelul morfologiei: reducerea numărului fonemelor consonantice palatalizate (diezate), o frecvenţă mai mică a vocalelor din seria anterioară şi crearea a numeroase forme omofone. Referindu-se la această problemă, E. Petrovici arată: „Din cauza reducerii numărului consoanelor moi în diferite graiuri româneşti se reduce frecvenţa vocalelor *ă, o, u, e* şi *i*. Graiurile din Moldova, Banat şi Maramureş sînt caracterizate prin preponderenţa vocalelor *ă* şi *î* asupra lui *e* şi *i*, deosebindu-se prin aceasta de graiurile din Muntenia, Dobrogea şi sudul Ardealului, unde din pricina multor consoane moi se întîlnesc mult mai des *e* şi *i*" [199].

Datorită durificării consoanelor [s, z, ţ] şi, după cum vom vedea mai jos, a şuierătoarelor [ş, j], categoria verbelor de conjugarea a IV-a cu caracteristica *-î* la infinitiv este foarte puternică în graiurile în care a avut loc această durificare. Iată cîteva exemple: [găsî, aierisî, afurisî, obosî, cosî, îndosî, folosî, mirosî, bolborosî, sosî, văpsî, pedepsî, păzî, sărbezî, mucezî, rîncezî, frăgezî, străpezî, repezî, limpezî, trezî, putrezî, netezî, încălzî, îmbulzî, flămînzî, prînzî, slobozî, îngrozî, înverzî, urzî, asurzî, umezî, veştezî, înfrunzî, lăţî, înfrăţî, curăţî, învineţî, înmulţî, sîmţî, minţî, cărunţî, împărţî, despărţî, dezmorţî, ascuţî, amuţî], alături de verbele cu tema terminată în [r̄] (*r* dur, velarizator): [ocărî, amărî, hotărî, oborî, coborî, ogorî, omorî, urî], generale atît în limba literară, cît şi în graiurile regionale. Cazurile în care [r̄] nu a acţionat asupra lui [i] sînt puţine şi se întîlnesc în arii foarte limitate. Toată paradigma verbelor înşirate mai sus este dominată de vocalele din seria centrală.

În limba literară şi în graiurile din sud-estul ţării, verbele de conjugarea a III-a prezintă un singur sufix la infinitiv, vocala *-e*. În graiurile în care consoanele [s, z, ţ] au numai caracter dur, velarizator, verbele cu tema terminată în una din aceste consoane primesc sufixul

[199] Vezi E. Petrovici, *Corelaţia consoanelor dure şi moi*, p. 102.

-ă la infinitiv: [coasă, descoasă, ţăsă]. În graiurile respective trebuie să admitem, prin urmare, în cadrul conjugării a III-a, a doua categorie de verbe, cele cu caracteristica *-ă* la infinitiv.

Observăm deci că diversele transformări fonetice care au avut loc în graiurile noastre regionale au creat, între aceste graiuri, o seamă de deosebiri nu numai pe plan fonologic, ci şi în morfologie, deosebiri care trebuie amănunţit analizate şi avute în vedere la o nouă împărţire dialectală a dacoromânei.

În ce priveşte fricativa [z] considerăm necesar să precizăm următoarele probleme. Această consoană este, după cum se ştie, relativ recentă în limba română. Ea a intrat în inventarul fonemelor consonantice ale limbii române odată cu pătrunderea elementelor slave: v. sl. *zarja* >*zare*, v. sl. *zabava* >*zăbavă*, v. sl. *zalogŭ* >*zălog*, v. sl. *zavorŭ* > *zăvor* etc.

Pînă la pătrunderea cuvintelor slave fricativa dentală [s] nu avea pereche sonoră, deoarece reflexul palatalizării lat. *d* în contextul + *i̯* sau + *i* + *a* a fost africata [ḑ]: lat. **assediare* >*aşeḑa*, lat. *radia* >*raḑă*, lat. *deus* >*ḑeu*, lat. *dicere* >*ḑiče* etc.

Dacă [z] este astăzi un sunet destul de frecvent în limba română, el se datoreşte, pe de o parte, împrumuturilor din limbile slave, iar pe de altă parte unei evoluţii fonetice pe teritoriul românesc, ca de pildă reducerea africatei [ḑ] la fricativa [z] prin pierderea elementului oclusiv. În urma acestei transformări s-au confundat, într-un singur fonem, două foneme de proveniențe şi origini diferite.

În dacoromână există însă unele graiuri, ca, de exemplu, graiurile din Maramureş, din nordul şi estul Moldovei şi din Banat, în care evoluţia fonetică amintită nu a avut loc şi în care coexistă şi astăzi cele două foneme. În elementele vechi, latine sau autohtone, se rosteşte africata /ḑ/, iar în cele noi, împrumutate, fricativa /z/. În graiurile amintite ne aflăm deci în faţa unei situaţii lingvistice care caracteriza o perioadă veche de dezvoltare a limbii române, româna comună şi prima etapă a dacoromânei comune: africata surdă /ţ/ are perechea sonoră /ḑ/, în timp ce în restul teritoriului lingvistic dacoromân surda /ţ/ nu are partener în seria consoanelor sonore.

În privința păstrării africatei sonore /ḑ/, alături de surda /ṭ/, există o identitate între graiurile din cele trei zone amintite. Se deosebesc însă în ce privește celelalte două africate, /ĉ/ și /ĝ/. Numai graiurile din Maramureș continuă stadiul din prima perioadă de dezvoltare a limbii române și e singura unitate dialectală din cadrul dacoromânei în care se mai întîlnește seria completă a africatelor, /ṭ/, /ḑ/, /ĉ/, /ĝ/, păstrate din româna comună. Faptul că, ulterior, africatele /ĉ/, /ĝ/ au suferit o altă transformare fonetică, pierderea timbrului palatal, problemă asupra căreia vom reveni, nu schimbă cu nimic statutul lor fonologic. În graiurile din Moldova și în cele din Banat africatele /ĉ/, /ĝ/, pierzînd elementul lor oclusiv, s-au transformat în fricativele /ŝ/, /ẑ/, respectiv /ś/, /ź/.

Graiurile din Banat posedă astăzi și africatele /ĉ/, /ĝ/, avînd însă un timbru puțin mai palatal decît cele din graiurile din Muntenia, notate [ć], [đ], alături de africatele /ṭ/, /ḑ/. Dar [ć], [đ] din aceste graiuri nu continuă africatele respective din româna comună, ci se datoresc unei evoluții fonetice ulterioare: palatalizarea mutativă a dentalelor [t], [d] în contextul + [i], [e], [ᵉa].

CONSOANELE FRICATIVE [ș], [j]

Tratamentul celor două fricative în graiurile dacoromâne, îndeosebi a fricativei [ș], a constituit obiectul multor observații din partea lingviștilor români [200]. Aceasta se explică, pe de o parte, prin marea diversitate de nuanțe sub care [ș] se prezintă în graiurile noastre populare, iar pe de altă parte prin locul important pe care îl ocupă atît în cadrul sistemelor fonologice ale graiurilor, cît și, mai ales, la nivelul morfologiei.

Nu vom insista asupra analizei fonetice a acestor fricative. Sub acest aspect, consoana [ș] a fost analizată

[200] Cf. A. Graur—A. Rosetti, *Esquisse...*, BL, VI, 1938, p. 5—29; S. Pușcariu, *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii române*, DR, VII, 1943, p. 1—54; E. Petrovici, *Corelația consoanelor dure și moi...*, p. 172—223; Gr. Rusu, *Probleme de morfonologie în Atlasul lingvistic român*, în CL, VIII, 1963, p. 68—70.

de V. Rusu într-un studiu consacrat în întregime acestei consoane [201], bazat pe un bogat material extras din *Atlasul lingvistic român*. Acest material l-a clasificat după criteriul pozițional: consoana [ș] în poziție finală; înainte de vocalele [e] și [ă]; înainte de alte vocale și înainte de consoane.

În legătură cu această clasificare, se impune următoarea precizare. Considerăm că nu e potrivit să vorbim de consoana [ș] înaintea vocalelor [e] și [ă], deoarece apariția uneia sau alteia dintre aceste vocale este determinată, după cum vom vedea, de timbrul consoanei respective. Trebuie să avem în vedere observația pe care o face E. Petrovici că „...între *ș* moale și pronunțarea ca *e* a lui *ă* este o strînsă legătură" [202]. La aceeași concluzie a ajuns și S. Pușcariu. Comparînd harta pentru *ușă* cu cea pentru *moașă*, a constatat că „aria lui *e* (din *moașe*) prefăcut în *ă* (*moașă*) coincide — în linii mari — cu aria lui *ș* nemuiat sau nedisociat în $ș^{i}$. Prin urmare sîntem îndreptățiți să stabilim un nex cauzal între rostirea cu vocală palatală la sfîrșitul cuvîntului și caracterul muiat al lui *ș* precedent" [203].

Provenind dintr-un *s* latin, în urma palatalizării mutative a acestuia de către iod dezvoltat din *i* sau *e* latin în hiat sau din primul element al diftongului *ie*<*ę* (lat. *cinusia*>*cenușe*, lat. *camisia*>*cămeașe*>*cămașe*, lat. *fascia*>*fașe*, lat. *sedet*>*siede*>*syede*>*ședе*), fricativa [ș] a avut, de la început, caracter palatal, pe care l-a păstrat sau l-a recăpătat în unele graiuri și l-a pierdut în altele [204]. Acest fapt se reflectă în fonologia și morfologia graiurilor dacoromâne.

[201] *Consoana ș în limba română*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 2, p. 169—186.

[202] E. Petrovici, *Corelația consoanelor dure și moi...*, p. 186.

[203] Vezi *S.* Pușcariu, *Limba română*, II, *Rostirea*, București, 1959, p. 311.

[204] V. Rusu, *art. cit.*, p. 169, consideră că tratamentul diferit al consoanei [ș] în graiurile noastre populare se datorește influenței slave: „Această consoană palatală a devenit, după influența slavă, în unele graiuri o consoană moale, iar în altele o consoană dură". Combate părerile potrivit cărora acest fapt s-ar explica prin valurile de palatalizări și velarizări care au cuprins, succesiv, cînd Moldova, cînd Muntenia. Asupra acestei probleme vom reveni mai jos.

Rostirea dură a lui [ş] şi [j] în unele graiuri şi moale în altele şi — determinată de aceasta — păstrarea lui [ă] sau prefacerea lui în [e] sînt atestate şi în textele noastre din secolul al XVI-lea. Astfel, O. Densusianu scrie următoarele referitor la această problemă: „precedat de *ş* sau *j*, *ă* apare cînd păstrat, cînd schimbat în *e*: *uşă*, *grijă* şi *uşe*, *grije*; la Coresi şi la traducătorii PO. nu se poate stabili nici o regulă în această privinţă; ei scriu indiferent *ă* şi *e* (totuşi *e* este mai frecvent decît *ă*); în alte locuri, ca în *Codicele Voroneţean*, *Psaltirea Şcheiană*, *Psaltirea Voroneţeană*, *Psaltirea Hurmuzaki*, găsim în mod constant *e*" [205]. „În loc de *paşă* găsim *paşe* — ne spune autorul în alt loc — cu schimbarea lui *ă* în *e* după *ş*, care s-a produs la substantivele feminine analoage *(cămaşe*, *uşe)* [206]". Şi mai departe: „Dacă trecem la substantivele feminine în *-e*, trebuie să observăm că la această clasă au venit să se adauge unele care aparţin declinării în *-a*, în special acelea a căror terminaţie în *-ă*, găsindu-se după *ş*, *j*, a trecut la *-e*: *cămeşe (cămaşe)*, *cenuşe*, *uşe*, *grije*, *straje*; PO. prefaţă, găsim însă şi *cămaşă*, *strajă*, *uşă*, dar aceste forme sînt mult mai rare decît celelalte" [207].

Exemple de felul celor citate ne oferă şi Al. Rosetti, atunci cînd analizează vocala *ă*: „Sporadic, *ă* neaccentuat e notat *e* după *ţ*, *dz*: *amiadzedzi*, *lucreadze*, *făţerie*. Fenomenul trebuie apropiat de trecerea lui *ă* la *e*, după *š*, *ž*, notată în mod constant în CV, HS şi V; *cămeşe (cămaşe)*; *grije*; *uşe*; *paşe*; în Coresi şi PO, găsim alternanţa *ă/e*: *uşă/uşe*, *grijă/grije* etc. Procesul a fost produs, în amîndouă cazurile, de semioclusiva care precedează pe *ă*" [208].

Numeroasele nuanţe ale lui [ş], înregistrate în *ALR*, se grupează, în diversele categorii morfologice care sînt implicate, în trei arii: o arie în care consoana [ş] posedă numai timbrul palatal (de diverse intensităţi, fapt care însă nu are nici o importanţă pe plan morfonologic), alta în care şuierătoarea a devenit dură şi a treia în care [ş] posedă ambele timbre: velar şi palatal.

Lipsa unuia din cele două timbre are importante consecinţe pe plan morfologic. Astfel, la substantivele masculine

[205] Vezi O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 52.
[206] *Ibidem*, p. 95.
[207] *Ibidem*, p. 99—100.
[208] Vezi Al. Rosetti, *Istoria...*, p. 487—488.

de tipul *caş*, *moş*, *naş (nănaş)*, cele două forme gramaticale, singularul şi pluralul, sînt omofone atît în graiurile care aparţin ariei cu consoană palatală sau palatalizată ([caş′; ~, caş^{i}; ~]), cît şi în graiurile din aria în care şuierătoarea a devenit dură [(caş; ~]). Nu se deosebesc nici persoanele I şi a II-a ale unor verbe cu tema terminată în consoana [ş], de tipul *îngrăşa* ([îngraş; ~, îngraş^{i}; ~], în prima arie, [îngraş; ~] în cea de-a doua arie). Fac excepţie graiurile în care se mai menţine timbrul labial al consoanelor la finală absolută, timbru care constituie elementul deosebitor al celor două forme gramaticale: singularul sau persoana I cu consoană labializată ([caş′^{u}, caş^{u}, îngraş′^{u}, îngraş^{u}]) se opune pluralului sau persoanei a II-a ([caş′, caş, îngraş′, îngraş]), indiferent dacă fricativa este dură sau moale.

În cîteva arii mai mici, situate îndeosebi în sudul Transilvaniei (punctele 164, 190), vestul Munteniei şi sud-estul Olteniei (punctele 880, 887, 898, 900, 922, 932, 940), nord-estul Munteniei (punctele 708, 710, 740) şi nord-vestul Dobrogei (punctele 684, 690) singularul şi pluralul substantivelor masculine cu tema terminată în *-ş (caş, naş)* sau persoana I şi a II-a a verbelor de tipul *îngrăşa* se deosebesc prin opoziţia „palatalizat—nepalatalizat": [naş (nănaş)—naş^{i} (nănaş^{i}), îngraş—îngraş^{i}]. Acest tip de opoziţie a devenit şi normă a limbii literare, opoziţie constituită, probabil, în graiurile amintite, sub presiunea sistemului morfologic care reclama un mijloc de a deosebi diversele forme gramaticale.

Dacă din punct de vedere fonetic, tratamentul consoanei [ş] formează trei arii, din punct de vedere fonologic aceste graiuri se constituie în patru grupuri: 1) grupul de graiuri în care opoziţia singular—plural la unele substantive masculine *(moş, caş, naş)* şi persoana I şi a II-a la unele verbe *(îngraş)* se neutralizează din cauză că fricativa posedă numai timbrul palatal; 2) grupul de graiuri în care aceeaşi opoziţie se neutralizează din cauza caracterului dur al lui [ş]; 3) grupul de graiuri în care cele două forme gramaticale se disting prin opoziţia „labializat-nelabializat", indiferent dacă [ş] are numai timbru palatal sau e numai dur şi 4) grupul de graiuri în care deosebirea între cele două forme se realizează prin opoziţia „palatalizat-nepalatalizat". Se mai poate aminti şi opoziţia „labializat-palatalizat" ([caş^{u}; caş^{i}, îngraş^{u}; îngraş^{i}]), între-

gistrată tot în graiuri din Muntenia, în care una dintre trăsăturile caracteristice este redundantă.

Tratamentul consoanei [ş] în cadrul substantivelor feminine de tipul *naşă (nănaşă)*, *moaşă* prezintă un deosebit interes atît din punct de vedere fonetic, cît şi din punct de vedere morfologic. Pe plan fonetic se constată influenţa consoanei asupra timbrului vocalei următoare : în graiurile în care şuierătoarea este dură apariţia după ea a vocalelor din seria anterioară este exclusă, iar în cele în care [ş] are numai timbrul palatal nu vom întîlni niciodată un [ş'] urmat de [ă], [î], ci numai de [e], [i]. În sfîrşit, în graiurile în care fricativa [ş] posedă ambele timbre constatăm alternanţa între vocalele din cele două serii de localizare : centrală şi anterioară.

Pe plan morfologic ies în evidenţă consecinţele pe care le are caracterul dur sau moale al consoanei pentru realizarea opoziţiei singular şi plural sau indicativ şi conjunctiv prezent.

Pronunţarea consoanei [ş], cu toate consecinţele pe plan morfologic, rezultă foarte bine din harta substantivului *naşă (nănaşă)*, întocmită pe baza materialului oferit de *ALR* I. Astfel, în graiurile în care [ş] este refractară palatalizării, avem atît la singular, cît şi la plural forma *naşă* (sau *nănaşă)*. În graiurile în care [ş] are numai tonalitate diezată, cele două forme ale substantivului sînt de asemenea omofone : *naşe* (sau *nănaşe)*. Pe harta noastră se mai conturează încă două arii : una mai mare cuprinzînd Muntenia, fără partea de nord, partea centrală şi de sud-est a Olteniei, partea de nord a Dobrogei, iar a doua, mai mică, în sud-estul Transilvaniei, în care fricativa prezintă atît varietatea dură, cît şi pe cea palatală. Determinate de acest dublu caracter al lui [ş] avem la singular forma *naşă* (sau *nănaşă)*, cu desinenţa *-ă*, iar la plural forma *naşe* (sau *nănaşe)*, cu desinenţa *-e*.

Datele acestei hărţi se verifică, din punct de vedere fonetic, cu cele ale hărţii întocmite pe baza a două chestiuni din *ALR* partea a II-a, şi anume persoana a III-a singular a indicativului prezent *îngraşă* şi aceeaşi persoană a conjunctivului prezent *(să) îngraşe*. Şi în cadrul acestei forme verbale, pentru rostirea moale a lui [ş] se disting trei arii, iar rostirea dură a acestei consoane formează o arie care, în linii generale, se suprapune ariei de pe harta *naşă*. Sînt identice, de asemenea, cele două arii în care

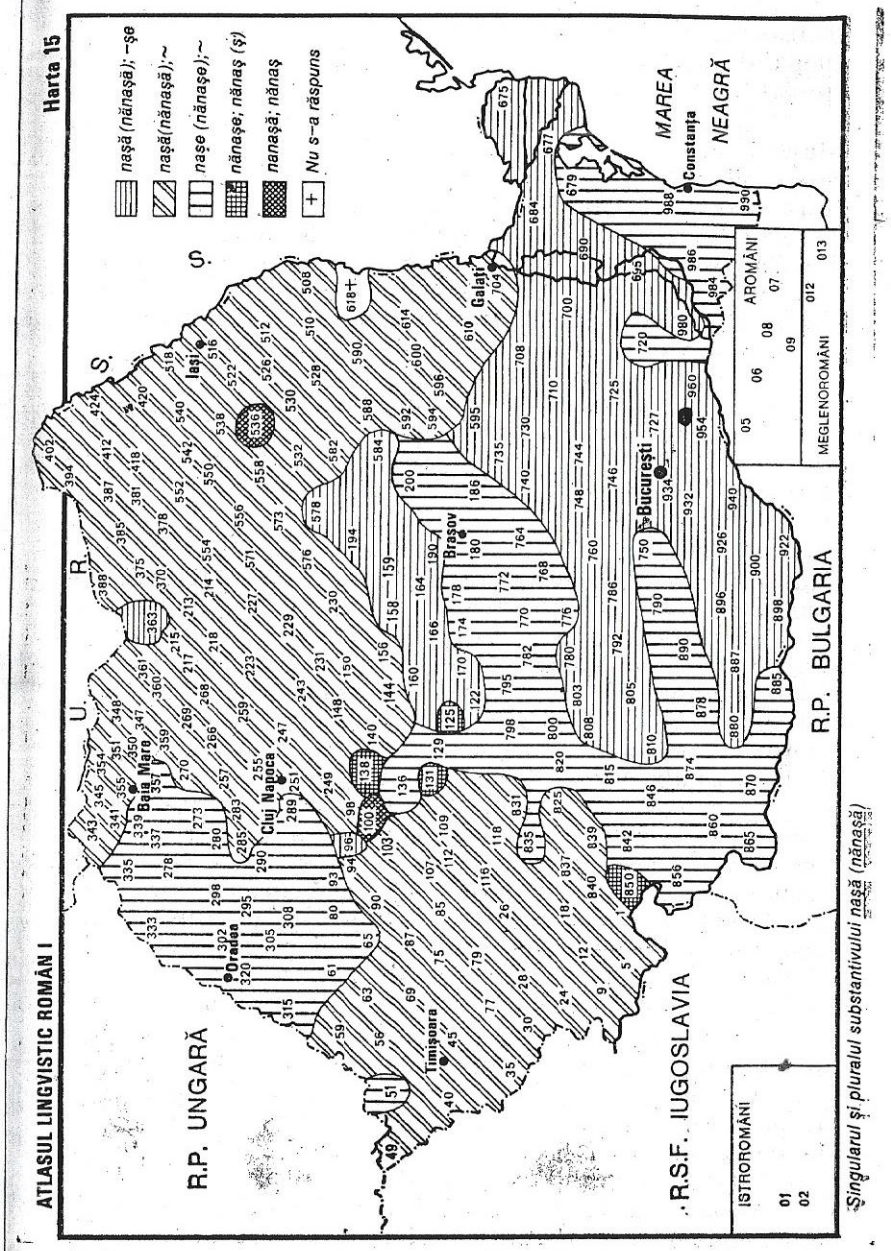

Singularul şi pluralul substantivului naşă (nănaşă)

consoana [ş] se încadrează în corelaţia „palatalizat-nepalatalizat". Pe plan morfonologic însă situaţia se prezintă puţin diferit.

Caracterul dur sau moale al anumitor consoane joacă, după cum am mai arătat, un rol important în stabilirea opoziţiilor morfologice. Noile opoziţii morfologice, sau lipsa acestor opoziţii, pot crea, la rîndul lor, prin analogie, o serie de opoziţii care diferă de cele din limba standard. Astfel, ca şi în cazul verbului *lăsa*, la persoana a III-a a conjunctivului prezent al verbului *îngrăşa*, vocala [a] din temă a devenit [ę]. Datorită acestei transformări, în două arii mari, prima acoperind partea nord-vestică a Banatului şi Crişana şi a doua care se întinde peste nord-estul Transilvaniei şi nordul Moldovei, cele două forme verbale se deosebesc între ele prin alternanţa vocalică [a]—[ę]: [îngraşă]—[(să) îngręşă] sau [îngraşe]—[(să) îngręşe], indiferent dacă partea lor finală se pronunţă *-şă* sau *-şe*.

Am amintit mai sus (nota 204) părerea lui V. Rusu în legătură cu tratamentul diferit al consoanei [ş] în graiurile dacoromâne. După părerea noastră, influenţa slavă nu poate fi invocată în această problemă. Ceea ce se datoreşte influenţei slave este pătrunderea în limba română a fricativei sonore [j], care a devenit perechea, în aceeaşi serie de localizare, a consoanei [ş], îmbogăţindu-se, în felul acesta, inventarul fonemelor consonantice cu un nou fonem. Limba română, însă, nu a împrumutat de la slavi consoana izolată, ci ea a intrat odată cu cuvintele slave care o conţineau. Pătrunsă în limba română prin cuvintele slave respective, fricativa [j] a avut, în perioadele următoare, aceeaşi evoluţie ca şi perechea ei surdă. În graiurile în care [ş], palatală la origine, şi-a pierdut timbrul palatal, s-a durificat şi perechea ei sonoră, iar în graiurile în care [ş] a rămas sau a redevenit palatală s-a palatalizat şi [j], indiferent de timbrul vocalei următoare.

Durificarea consoanei [ş] în unele graiuri dacoromâne şi păstrarea sau recăpătarea timbrului palatal în altele au avut loc în urma unei evoluţii interne a graiurilor respective. Că lucrurile stau aşa ne-o dovedesc atît exemplele consemnate în primele noastre texte, cît şi situaţia constatată în graiurile populare actuale.

Procesul durificării şi apoi al repalatalizării fricativei [ş] a început într-o perioadă veche de dezvoltare a limbii

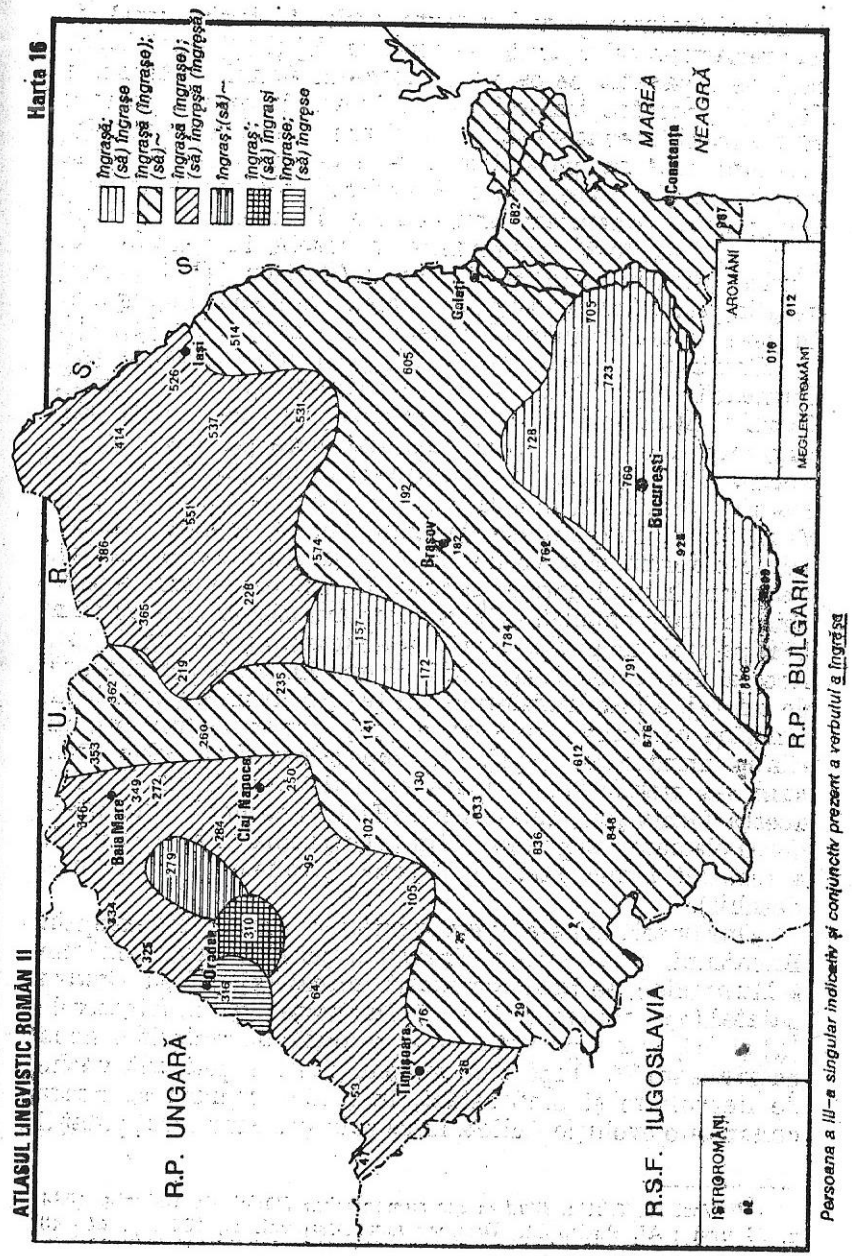

române, înaintea primelor texte scrise în limba română, dar repartiția celor două varietăți de [ș] și [j] era diferită față de repartiția pe care o cunoaștem astăzi. Consoanele [ș] și [j] posedau timbrul palatal în aria în care în prezent sînt dure și începuseră să se velarizeze în aria în care astăzi întîlnim alofona palatalizată a acestora. Revenind la exemplele din textele noastre vechi și la situația actuală din graiuri, constatăm următoarele. Formele cu *-e* după [ș'], [j'] au fost consemnate îndeosebi în textele din nordul țării, în timp ce cele cu *-ă* (deci cu [ș], [j] duri) se află numai în textele lui Coresi, care aparțin regiunii în care astăzi întîlnim alofona palatalizată a lui [ș], [j].

Rostirea *șase* (sau *șasă*), cu [ș] (dur) urmat de [a], formează, după *ALR*, o arie în care intră Crișana, Banatul, Oltenia, Muntenia și sudul Transilvaniei. Pe o altă arie, care cuprinde Maramureșul, cea mai mare parte a Transilvaniei și Moldova, se întrebuințează forma *șăsă* (sau *șesă*). De aici rezultă că, în aria în care avem astăzi forma *șase* (*șasă*), [ș] își pierduse de timpuriu caracterul palatal. Dintr-o formă mai veche *șease*, prin durificarea lui [ș], s-a ajuns în mod normal la *șase*. În partea de nord a teritoriului dacoromânei, [ș] și-a menținut mai mult timp timbrul palatal, menținîndu-se în același timp și diftongul [ea]. Acesta din urmă, însă, fiind urmat în silaba următoare de un [e], a fost transformat în [e] (în urma acțiunii legii fonetice conform căreia orice [ea] urmat de un [e], în silaba următoare, >[e], cf. *leage* >*lege*, *feate* >*fete* etc., care s-a manifestat în toate cazurile), rezultînd în felul acesta forma *șese*. Într-o perioadă mai recentă, prin pierderea elementului palatal al lui [ș], în urma căreia [e] >[ă], a rezultat forma *șăsă*, cu *ă* (sau, în unele graiuri, cu *ă* deschis).

Dar în aria în care avem forma *șase* (*șasă*) (cu excepția Banatului, a sud-estului Transilvaniei și a părții centrale a Munteniei), se întîlnesc astăzi numai [ș], [j] cu timbru palatal (*ușe*, *cenușe*, *grije* etc.). În aceste regiuni, fricativele [ș] și [j], într-o perioadă mai recentă, au suferit o nouă palatalizare [209]. După cum vedem, dintr-o perioadă veche de dezvoltare și pînă astăzi, în limba română se poate constata o evoluție ciclică, în ce privește caracterul palatal

[209] Vezi H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, Leipzig, 1884, p. 99 urm.; Al. Philippide, *Originea românilor*, vol. II, 1927, p. 44–48.

sau nepalatal, al fricativelor [ș], [j]: [ș']–[ș], [j']–[j] în graiurile din Moldova, Transilvania și Banat, [ș']–[ș]–[ș'], [j']–[j]–[j'] în cele din Oltenia, Crișana, în unele graiuri din Muntenia și sudul Transilvaniei.

OCLUSIVELE PALATALE [ḱ], [ǵ]

Oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] s-au dezvoltat, după cum se știe, din grupurile latinești *cl*, *gl* în urma unei evoluții fonetice care a trecut prin mai multe faze. În prima fază, care se presupune că a avut loc încă în romanica comună [210], s-a produs palatalizarea lui *l* din grupurile respective, ajungîndu-se în felul acesta la *cl'*, *gl'*. Această primă fază în evoluția grupurilor *cl*, *gl* se păstrează pînă astăzi în dialectele din sudul Dunării: ar. *ocl'u*, *încl'id*, *încl'eg*, *gl'ață*, *gl'em*, *gl'indă*; mgl. *ocl'u*, *jungl'u*; ir. *ocl'u*, *cl'emă*, *vegl'ă* etc. Ea s-a menținut o perioadă îndelungată și în dialectul dacoromân, aproximativ pînă către sfîrșitul secolului al XIV-lea. După această dată, care trebuie considerată cu mare aproximație, în graiurile dacoromâne a început evoluția grupurilor *cl'*, *gl'* la [ḱ], [ǵ], evoluție care, în general, s-a încheiat aproximativ pe la sfîrșitul secolului al XV-lea. Spunem în general deoarece documentele din secolul al XV-lea atestă încă forme cu [cl'] și [gl'] pentru Moldova, Transilvania și Banat [211].

Se presupune că în Banat grupurile consonantice respective s-au menținut timp mai îndelungat. Dovadă a acestui fapt sînt formele *okiu* (sg.); *oki* (pl.), *zungiu* etc., pe care le discută P. Neiescu în articolul amintit. În formele respective, „păstrarea lui *-u* și *-i* silabici se datorește faptului că pînă nu demult acestea erau precedate de muta cum liquida, cuvintele citate mai sus făcînd parte din categoria lui *codru*, *socru*, *aflu*, *umblu* etc.[212]".

[210] Vezi E. Petrovici, *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*, în SCL, VII, 1956, p. 163, 164. În romanica comună /l'/ (*l* muiat) și /l/ (*l* nemuiat) erau foneme diferite și se opuneau din punct de vedere fonologic: *filum* >**filu*, *filium* >**fil'u*.

[211] Pentru exemple a se vedea P. Neiescu, *Un arhaism în fonetismul din graiul bănățean*, în CL, VIII, 1963, nr. 1, p. 45–57.

[212] Vezi *ibidem*, p. 53.

De la *cl'*, *gl'* la [ḱ], [ǵ], de astă dată numai în graiurile dacoromâne, evoluţia a decurs în felul următor. Palatala [l'] s-a transformat în fricativa [i̯] (iod), rezultînd grupurile [ki̯], [gi̯] *cl'emu* > *ki̯emu*, *înc'lide* > *înki̯ide*, *păducl'osu* > *păduki̯osu*, *gl'aţă* > *gi̯aţă*, fără ca acest iod să afecteze velara precedentă. Iod din grupurile [ki̯], [gi̯] a avut, mai departe, o evoluţie diferită în diversele graiuri dacoromâne. În majoritatea acestor graiuri, iod a fost absorbit de consoana precedentă cu care s-a contopit. În urma acestui proces, soldat cu palatalizarea mutativă a consoanei precedente, a rezultat un nou tip de consoană, oclusiva palatală [ḱ], respectiv [ǵ] (ca şi în cazul lat. *dīco* > **di̯ico* > v. rom. *di̯cu* > rom. *zic*, lat. *dĕus* > **di̯eu* > v. rom. *di̯eu* > rom. *zeu*) [213].

În graiurile din Banat însă, iod, provenit din [l'] a slăbit şi a dispărut, înainte ca acţiunea lui palatalizatoare să se fi răsfrînt asupra velarelor precedente, deci înainte ca aceste velare să fi fost palatalizate mutativ. Consoanele velare [k], [g] nu şi-au contopit locul de articulare cu cel al lui iod, ci au preluat de la acesta doar o parte din timbrul său palatal, pe care îl păstrează atît în interiorul cuvîntului, cît şi în poziţie finală: [şki̯op, şk^{i}op], [păduki̯os, păduk^{i}os], [ok^{i}] etc. Elementul [i̯] sau [^{i}] din forme ca [şki̯op, şk^{i}op], [păduki̯os, păduk^{i}os], notate în graiurile din Banat, reprezintă tranziţia de la consoana cu timbru palatal la vocala următoare (cf. [mari̯e, mar^{i}e, sari̯e, sar^{i}e] etc., forme întîlnite frecvent în aceste graiuri), iar [^{i}] notat sus la „umărul" velarei reprezintă timbrul palatal al acesteia (cf. [lup^{i}, slab^{i}, sar^{i}] etc.).

Dacă în graiurile din Oltenia, Muntenia, Dobrogea, sud-estul Transilvaniei şi din Moldova regăsim astăzi oclusivele palatale [ḱ], [ǵ], în graiurile din nordul şi vestul teritoriului lingvistic dacoromân evoluţia lor a mers mai

[213] O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 18 consideră că „după *t*, *d*, *s*, *c*, *g*, primul element al diftongului *ie* a dispărut după ce alterase consoana precedentă: *ţes* < *tĕxo*, *zeu* < *dĕu*, *şes* < *sĕssum*, *cer* < *caelum*, *ger* < *gĕlu*", părere acceptată şi de P. Neiescu, *Un arhaism*, p. 55: *ki̯em* > *kem*, *gi̯aţă* > *g'aţă*, *înki̯ide* > *înkide*, *sugi̯iţ* > *sug'iţ*, *păduki̯os* > *păduk̇os*.

departe. Astfel, într-o arie care cuprinde Crişana, sud-vestul Transilvaniei şi Maramureşul, oclusivele palatale [ḱ], [ǵ], deplasîndu-şi locul de articulare spre partea anterioară a palatului, au devenit [t'], [d']: [ot' (u̯ot')], [uret'e], [t'ei̯e], [und'ii̯e], [d'em], [înd'it] etc., pentru [oḱ], [ureḱe], [ḱei̯e], [unǵii̯e], [ǵem], [înǵit] (a se vedea mai sus hărţile 5, 6). Fără îndoială că trecerea de la [ḱ], [ǵ] la [t'], [d'] nu s-a făcut direct, ci evoluţia a cunoscut mai

t' ḱ d' ǵ

multe stadii: [ḱ], [t'], [ǵ], [d'], stadii intermediare consemnate în materialele atlaselor lingvistice, atît în materialul *ALR*, cît şi în cel *NALRR*. În materialul *NALRR — Transilvania*, care în general ne oferă o gamă bogată de forme intermediare pentru multe fenomene lingvistice, s-a

t' t' ḱ

notat stadiul [ḱ] ([ureḱe]) în 17 puncte, iar stadiul [t'] în 14 puncte.

În două arii mai mici, una la întîlnirea graniţelor dintre Banat, Crişana şi judeţul Hunedoara şi alta în nordul Transilvaniei, evoluţia a mers mai departe, ajungîndu-se la africatele [ĉ], [ĝ]: [oĉ], [ureĉe], [ĉei̯e], [unĝii̯e], [ĝem] [214]. Evoluţia dorsopalatalelor [t'], [d'] la africatele

ĉ ĝ t' d'

[ĉ], [ĝ] s-a făcut trecîndu-se prin stadiile [t'], [d'], [ĉ], [ĝ], stadii înregistrate de asemenea în materialele atlaselor. După cum vedem, formele consemnate în materialele atlaselor lingvistice ne oferă posibilitatea să urmărim în mod amănunţit evoluţia diverselor sunete, inclusiv stadiile intermediare care sînt de o deosebită importanţă în lămurirea multor probleme legate de această evoluţie.

În aria din nordul Transilvaniei se pare că evoluţia tinde să meargă mai departe, cel puţin în privinţa oclusivei palatale sonore [ǵ]. Dintr-un număr de 34 de puncte din reţeaua *NALRR — Transilvania* avem notată, e adevărat într-un singur cuvînt, forma cu [ź] ([suźiţ]),

[214] Între africatele din nordul Transilvaniei şi cele din nordul Banatului există o mică deosebire din punct de vedere fonetic. În prima arie au fost notate prin [ĉ], [ʔ] şi sînt asemănătoare celor din graiurile din Muntenia în cuvinte ca [ĉer], [ĉinĉ], [ĉară], [ĝer], [ĝinere], [ĝană], elementul lor fricativ fiind [ś], [ǰ']. În aria din nordul Banatului sînt mai înmuiate, avînd ca al doilea element fricativele [ś], [ź], anchetatorii *ALR* şi cei ai *NALRR — Banat* notîndu-le prin [ć], [đ]. Pentru simplificarea exemplelor nu ţinem seama de această deosebire fonetică şi le redăm prin [ĉ], [ĝ].

în timp ce forma cu [ĝ] ([suĝiţ]), deci forma corespunzătoare celorlalte cuvinte, s-a înregistrat doar în 14 localităţi.

În studiul său, *Palatalizarea labialelor*, W. Meyer-Lübke a constatat, fără a insista însă asupra acestui fapt, că există un paralelism între palatalizarea labialelor şi evoluţia oclusivelor palatale [ḱ], [ǵ]: în graiurile în care [ḱ], [ǵ] au devenit [t'], [d'] sau [ĉ], [ĝ] aceleaşi reflexe le constatăm şi în cazul labialelor [p], [b] în contextul + [i̯] :[t'ept] sau [ĉept]<[pi̯ept], ca şi [t'ei̯e] sau [ĉei̯e]<[ḱei̯e], [obd'ele] sau [obĝele]<[obi̯ele], ca şi [d'em] sau [ĝem]<[ǵem] [215].

Bazîndu-se pe hărţile *ALR*-ului, I. Pătruţ, într-un temeinic şi documentat studiu [216], a urmărit evoluţia oclusivelor palatale [ḱ], [ǵ] la [t'], [d'] sau [ĉ], [ĝ] şi a constatat că, în unele graiuri, există o corelaţie a acestui fenomen nu numai cu palatalizarea labialelor în contextele amintite, ci şi cu a dentalelor [t], [d] în contextul + [e], [i] sau [ᵉa]. În timp ce în graiurile din Moldova, din sudul Transilvaniei (punctele 129, 131, 148, 156, 180, 186), din estul Munteniei şi din Dobrogea prin reflexele [ḱ], [ǵ] sînt redate două foneme: bilabialele [p], [b] şi oclusivele palatale [ḱ], [ǵ]: [ḱept], [ḱei̯e], [oǵele], [ǵem], în graiurile din vest (vestul Transilvaniei, nord-estul Banatului, Crişana şi Maramureş) prin [t'], [d'] sau [ĉ], [ĝ] sînt redate cîte trei foneme: [p], [b] + [i̯e], [t], [d] + [e], [i], [ᵉa] şi [ḱ], [ǵ]: [t'ept] sau [ĉept], [obd'ele] sau [obĝele], [lapt'e] sau [lapĉe], [d'es] sau [ĝes], [t'ei̯e] sau [ĉei̯e], [d'em] sau [ĝem].

I. Pătruţ remarcă [217], bazîndu-se însă pe datele oferite de *ALR*, că în aria din nordul Transilvaniei, în care pentru [p], [b] + [i̯e] avem africatele [ĉ], [ĝ] sau grupurile [pĉ], [bĝ] şi în care oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] au evoluat la aceleaşi africate [ĉ], [ĝ], dentalele [t], [d], în contextele amintite mai sus, în urma palatalizării nu au ajuns la africate, ci au rămas în stadiul de dorsopalatale: [t'], [d'] ([frat'e], [dint'e] etc.). Aşadar, după *ALR*, corelaţia labială-

[215] DR, II, 1922, p. 1–19.
[216] Vezi I. Pătruţ, *Velarele, labialele şi dentalele palatalizate*, în DR, X, 1941, p. 298–308.
[217] Vezi *art. cit.*, p. 301–303.

oclusivă palatală-dentală confundate în acelaşi sunet, africată, există numai în aria din nord-estul Banatului.

Astăzi, cînd avem la dispoziţie materialul *NALRR — Transilvania*, cules dintr-o reţea de localităţi mult mai deasă decît cea a *ALR*, putem face unele precizări în această privinţă. În cadrul ariei din nordul Transilvaniei, conturată pe baza reţelei de puncte a *ALR*, în care oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] au evoluat la africate, există în realitate două arii: una în care în africatele [ĉ], [ĝ] s-au confundat trei sunete: [p], [ḱ], [t], respectiv [b], [ǵ], [d] şi alta în care dentalele [t], [d] + [e], [i], [ᵉa] nu au ajuns la africate, ci se menţin în stadiul de dorsopalatale, în [ĉ], [ĝ] fiind deci confundate numai două sunete.

Prin urmare, formele cu africate, ca [oĉ], [ĉei̯e], [ĝem], [unĝii̯e] pentru [oḱ], [ḱei̯e], [ǵem], [unǵii̯e]; [ĉept], [pĉele], [obĝele] pentru [pi̯ept], [pi̯ele], [obi̯ele]; [fraĉe], [ĝinĉe] pentru [frate], [dinte], formează două arii în cadrul dacoromânei: una în nord-estul Banatului şi alta în Cîmpia Transilvaniei (aria precisă în această zonă va putea fi conturată atunci cînd răspunsurile la chestiunile respective vor fi plasate pe hărţile *NALRR — Transilvania*).

Transformările suferite de consoanele [ḱ], [ǵ] s-au răsfrînt asupra sistemelor graiurilor respective atît în ce priveşte inventarul, cît şi în ce priveşte frecvenţa unor foneme. În urma transformării în [t'], [d'] a oclusivelor palatale [ḱ], [ǵ], în graiurile din vestul şi nord-vestul ţării (Crişana, Maramureş, sud-vestul Transilvaniei), inventarul fonemelor consonantice s-a redus în aceste graiuri. Pe de altă parte însă a crescut considerabil frecvenţa fonemelor /t'/, /d'/, în care, după cum am văzut, s-au confundat trei foneme.

Inventarul fonemelor s-a modificat şi în graiurile în care [ḱ], [ǵ] au evoluat la africatele [ĉ], [ĝ], dar s-a întărit într-o oarecare măsură poziţia acestor africate, reapărute în graiurile respective în urma acestei transformări, cît şi în urma palatalizării mutative a dentalelor [t], [d] urmate de vocalele din seria anterioară (vezi mai sus, p. 136–137).

Consecinţele transformărilor suferite de oclusivele palatale [ḱ], [ǵ] se resimt şi în morfologia unor graiuri dacoromâne. Astfel, confundarea într-un singur fonem, /t'/, a lui [ḱ] şi [t] şi în /d'/ a lui [ǵ] şi [d] a determinat crearea

formei de plural, la substantivele care altădată aveau tema terminată în /ḱ/ sau /ǵ/, după modelul substantivelor cu tema în dentală: [răruńţ], [ĝenuńţ (jeruńţ)], [unz (unḑ)], ca şi [munt'e; muńţ], [verd'e; verz] etc. Forma de plural [unz (unḑ)]<*unghie* se menţine atît în aria în care [ǵ]>[d'], rezultînd, în urma acestei transformări, forma [únd'iie] sau [únd'e], cît şi în aria în care [ǵ]>[ĝ] (de unde avem forma [úngiie] sau [únge]). Aceasta e încă o dovadă că evoluţia [ḱ], [ǵ]>[ĉ], [ĝ] a trecut prin stadiul [t'], [d'] şi, bineînţeles, prin stadiile intermediare pe care le-am amintit mai sus.

În ce priveşte forma de plural [unz (unḑ, ũz)] trebuie făcută următoarea precizare. Ea corespunde numai formelor de singular [únd'e] sau [únge], rostite în două silabe, faţă de formele în trei silabe, [únd'iie] sau [úngiie] care au o arie mai mare de răspîndire şi cărora le corespund formele de plural [únd'ii] sau [úngii]. Prin urmare, trebuie să presupunem că formării pluralului [unz (unḑ, ũz)] i-a precedat reducerea cu o silabă a formei de singular.

AFRICATELE [ĉ], [ĝ]

Africatele [ĉ], [ĝ] apar în acelaşi timp şi în urma aceleiaşi transformări fonetice, acţiunea lui iod asupra unor consoane precedente, ca şi africatele [ţ], [ḑ] şi fricativa [ş]. Iod, fie provenit din latina tîrzie, fie degajat dintr-un lat. *ĕ* sau *ī*, s-a contopit cu consoana precedentă şi în acelaşi timp a fost absorbit de către aceasta. În urma acestui proces, consoana a suferit palatalizarea mutativă, rezultînd un nou tip de consoană: lat. *cera*>*ĉară*, lat. *urceolus*>v. rom. *urĉoru*>rom. *urĉor*, lat. *fetiolus*>v. rom. *feĉoru*>rom. *feĉor*, lat. *titionem*>*tăĉune*, lat. *gelum*>v. rom. *ĝeru*>rom. *ĝer*, lat. *fugire*>*fuĝire*, lat. *deo(r)sum*>v. rom. *ĝosu*>rom. *ĝosᵘ(ĝos)* (>rom. *jos*), lat. *jocum*>v. rom. *ĝocu*>rom. *ĝocᵘ (ĝoc)* (>rom. *joc*) etc.

Fiind provenite prin palatalizare, ele au avut, firesc, de la început, un timbru palatal, timbru pe care îl menţin în mai toate graiurile în care africatele [ĉ], [ĝ] se păstrează. Ele s-au durificat numai într-o arie mică din dacoromână asupra acestei probleme vom reveni pe larg mai jos).

Aria în care africatele [ĉ], [ĝ] îşi menţin timbrul palatal cuprinde Muntenia, Oltenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei şi o parte din Munţii Apuseni. La această arie, pentru [ĉ], se adaugă şi Crişana. *ALR* consemnează, însă, în cadrul acestei arii, mai multe variante, după cum articularea lor e mai palatală sau mai puţin palatală. Anchetatorii *Atlasului* au fost nevoiţi să introducă, pe lîngă semnele [ĉ], [ĝ], care redau varianta de bază, pe cea din limba standard, şi alte semne pentru a le distinge: [ĉ́] (barat) sau [ć] pentru africata afonică, [ĝ́] sau [đ] pentru africata fonică. Aceste semne sînt întrebuinţate pentru a marca un timbru palatal mai puternic decî la [ĉ], [ĝ] din limba literară, mai ales în cazurile în cart sînt urmate de o vocală. În poziţie finală marcarea timbrue lui palatal mai puternic se face şi prin notarea unui [i] la „umărul" consoanei: [mănînĉⁱ], [cruĉⁱ], faţă de [mănînĉ], [cruĉ] etc.

Caracterul intermediar al africatelor, între cel palatal, pe care îl posedă variantele considerate de bază, din graiurile din Muntenia, Oltenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei, fără partea de vest, şi jumătatea de sud a Crişanei, şi între cel dur, din graiurile din Maramureş, a fost marcat de asemenea atît în materialul *ALR*, cît şi în cel al *NALRR* prin suprapunerea unor semne: [ĉ̆] (între [ĉ] şi [č], mai apropiat de [ĉ]) şi [ĉ̂] (între [č] şi [ĉ], mai apropiat de [č]).

Pronunţarea africatelor [ĉ], [ĝ] cu un timbru palatal mai puternic sau mai slab nu are repercusiuni importante asupra sistemului fonologic al graiurilor respective. Ea se resimte într-o măsură oarecare în vocalism prin realizarea vocalelor care le urmează sub diverse variante intermediare între o serie sau alta de localizare, de obicei între seria centrală şi cea anterioară de localizare.

Urmări mai importante asupra sistemelor fonologice ale unor graiuri au avut două dintre transformările fonetice suferite de africatele [ĉ], [ĝ]: transformarea lor în fricativele palatale [ŝ(ś)], [ẑ(ź)] în unele graiuri şi durificarea lor în altele.

Prima dintre aceste transformări, datorită pierderii elementului oclusiv, nu a avut loc nici în aceeaşi măsură şi nici în aceleaşi regiuni pentru ambele africate. În daco-

română, [ĉ], indiferent de originea lui, a pierdut elementul oclusiv şi a devenit [ŝ(ś)] într-o arie care acoperă Banatul şi regiunile învecinate (sud-estul Crişanei, sud-vestul Transilvaniei, punctele 107, 112, 116, o mică parte din sud-vestul Olteniei), întreagă Moldova şi partea centrală şi de nord-est a Transilvaniei. Aria în care [ĝ] şi-a pierdut elementul oclusiv şi a devenit [j] sau [ẑ(ź)] este mai mare, deoarece cuprinde şi Crişana. În privinţa africatei sonore [ĝ] trebuie să avem în vedere următorul fapt. Ea îşi pierde elementul oclusiv şi se preface în [j] sau [ẑ(ź)], indiferent de origine, numai în aria în care [ĉ]>[ŝ(ś)], la care se adaugă Crişana. În schimb, în graiurile din Muntenia, Dobrogea, sud-estul Transilvaniei tratamentul acestei africate este în funcţie de originea ei. Îşi pierde elementul oclusiv şi devine [j] în cazurile în care ea provine din [i̯] ,[di̯] sau [gi̯] : *[jovis >joi* <v. rom. *ĝoi, deo(r)sum >jos*<v. rom. *ĝos, giurus >jur*<v. rom. *ĝur*, dar se menţine în cuvintele în care provine din *g* latin urmat de *e, i* : *gemo >ĝem ≠ jem, fugire >fuĝi(re) ≠ fuji(re)* etc.[218].

În graiurile din Maramureş şi în unele graiuri din Munţii Apuseni, africata [ĝ] îşi menţine elementul oclusiv în toate cazurile : *jovis >ĝoi ≠ joi, jugum >ĝug ≠ jug, deo(r)sum >ĝos ≠ jos* etc., ca şi *gemo >ĝem, fugire >fuĝi(re)* etc., fapt care reflectă o stare de lucruri existentă într-o perioadă veche de dezvoltare a limbii române.

Pierderea elementului oclusiv al africatelor [ĉ], [ĝ] şi transformarea lor în fricativele [ŝ], [ẑ] sînt considerate de unii lingvişti ca cea mai de seamă trăsătură fonetică a graiurilor moldoveneşti, în opoziţie cu cele muntenesti. „Totdeauna am avut impresia — arată acad. Iorgu Iordan — că un moldovean se deosebeşte de un muntean, în primul rînd, prin modul cum articulează aceste sunete" [219]. Tratamentul africatelor [ĉ], [ĝ] a fost considerată particularitatea de bază şi atunci cînd s-a încercat repartiţia graiurilor dacoromâne în diverse unităţi dialectale [220].

[218] Cf. S. Puşcariu, *Limba română*, II, p. 295.

[219] Vezi Iorgu Iordan, *Graiul putnean*, „Ethnos", I, 1934, p. 93; cf. şi Gr. Scorpan, *Graiul moldovenesc. Tendinţe fonetice. Expresivitate*, în BIFR, XI—XII, 1944—1945, p. 427, 431.

[220] Vezi E. Petrovici, *Transilvania, vatră lingvistică a românismului nord-dunărean*, în „Transilvania", an. 72, 1941, nr. 2, p. 102—106; id. *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 13.

Transformarea africatelor [ĉ], [ĝ] în fricativele [ŝ], [ẑ] a fost remarcată în toate studiile de dialectologie şi de fonetică dialectală. R. Todoran consacră acestei probleme un studiu special [221], în care stabileşte atît vechimea fenomenului, cît şi felul cum s-a desfăşurat procesul. Considerăm că cele două probleme au fost profund analizate şi lămurite şi, de aceea, nu vom mai insista asupra lor. Vom scoate însă în evidenţă consecinţele pe plan fonologic şi, unde e cazul, pe plan morfologic ale transformării africatelor în fricative.

În urma acestei evoluţii fonetice, o seamă de graiuri dacoromâne au rămas numai cu un membru, [ţ], respectiv cu doi membri, [ţ], [ḑ], în seria africatelor. Din prima categorie fac parte majoritatea graiurilor din Moldova şi din partea centrală şi de nord a Transilvaniei, iar în cea de-a doua intră graiurile din nordul Moldovei, unele graiuri din nord-vestul Transilvaniei şi cele din Banat. În schimb toate aceste graiuri şi-au îmbogăţit seria fricativelor cu încă două elemente.

Graiurile din Crişana, unele graiuri din sud-vestul Transilvaniei au rămas de asemenea cu două africate, [ţ] şi [ĉ], care însă, după modul de articulare, sînt lipsite de parteneri, în timp ce fricativa [j] are o mare frecvenţă în graiurile respective, deoarece ea corespunde la două foneme.

Trecînd în domeniul morfologiei, constatăm unele alternanţe consonantice, cu funcţiune lingvistică, neobişnuite în limba comună şi în celelalte graiuri. Se ştie că la multe substantive, adjective şi verbe singurul element care deosebeşte singularul de plural sau persoana I de a II-a este înlocuirea unui fonem din temă cu un alt fonem, realizîndu-se alternanţele fonetice. Aceste alternanţe nu se produc însă întîmplător, ci după reguli precise. În vocalism, de pildă, constatăm, pe de o parte, alternanţe între vocale din serii diferite de localizare, dar de acelaşi grad de apertură, iar pe de altă parte între vocale de grade diferite de deschidere. Avem în vedere, atît într-un caz, cît şi în altul, numai acele alternanţe vocalice care pot marca singure deosebirea dintre două forme grama-

[221] Vezi R. Todoran, *O problemă de dialectologie istorică: ĉ>ŝ şi ĝ>ẑ în graiurile moldoveneşti*, în CL, X, 1965, p. 375—386.

ticale. În consonantism alternează consoane din serii diferite de localizare, dar unei consoane dintr-o serie de localizare îi corespunde o consoană dintr-o anumită serie de localizare, și nu din alta. Astfel, velarele [k], [g] alternează numai cu africatele [ĉ], [ĝ]: [sak]—[saĉ], [gîndac]—[gîndaĉ], [fak]—[faĉ], [fag]—[faĝ], [drag]—[draĝ], [merg]—[merĝ] etc.

În graiurile în care africatele și-au pierdut elementul oclusiv, devenind fricative, avem alternanța între o consoană velară și una fricativă: [sak]—[saŝ], [gîndak]—[gîndaŝ], [fak]—[faŝ], [fag]—[faẑ], [drag]—[draẑ] etc.

Cea de a doua transformare a africatelor [ĉ], [ĝ], durificarea lor în graiurile din Maramureș, a fost semnalată de către toți cercetătorii care, într-un fel sau altul, s-au ocupat de aceste graiuri [222]. S-au arătat, totodată, și urmările, în vocalism, care decurg din rostirea dură a africatelor [ĉ], [ĝ]: transformarea lui [i] în [î] și a lui [e] în [ă], cînd sînt precedați de aceste africate.

Răspîndirea rostirii dure a africatelor amintite poate fi urmărită pe hărțile *ALR*, dar mai ales pe hărțile *ALRR — Mar.* Este cunoscută în toate localitățile situate pe cele trei văi: Mara, Iza și Vișeu din Maramureșul istorii. A fost înregistrată atît de anchetatorii *ALR* (în cele șapte localități), cît și de anchetatorii *NALRR* (în toate cele 20 de localități cercetate).

Deși durificarea africatelor [ĉ], [ĝ] a fost semnalată de către toți cei care s-au ocupat cu subdialectul maramureșean, o explicare a felului în care s-a produs fenomenul a încercat pentru prima dată I. Pătruț, după care particularitatea amintită s-ar datora influenței ucrainene: „Întrucît și aceste sunete — proprii celor mai multe graiuri ucrainene și în orice caz celor vestice — nu sînt cunoscute

[222] Vezi G. Weigand, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, Introducere, col. 11; cf. și *Despre dialectele românești*, „Convorbiri literare", XLII, 1908, p. 447; Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925, p. LV—LVI; I. Pătruț, *Raporturi fonetice ucraino-române*, în DR, XI, 1948, p. 59, nota 22; cf. și în CL, III, 1958, p. 69; E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 15—16; R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, nr. 2, p. 48; I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 112; Ștefan Giosu, *Subdialectul maramureșean*, în „Studii și cercetări științifice, Filologie", XII, 1963, 1, p. 97.

în alte graiuri românești și apar în aceeași arie ca și *s*, *z* (<*f*, *v*) și *l* velar, credem că și ele trebuie să fi intrat în rostirea românească tot prin influența rutenilor" [223]. Influența ucraineană e acceptată și de Ștefan Giosu [224]. Într-un alt studiu, I. Pătruț reia problema, precizînd însă că „influența ucraineană este posibilă numai în cazul lui *ĉ*, întrucît rostirea dură a acestei africate este și azi atestată în graiurile ucrainene din Maramureș la vest de Rona, precum și în cele învecinate din Ucraina Subcarpatică, pe o regiune destul de întinsă, de la Tisa Neagră spre vest" [225]. În ce privește africata sonoră *ĝ*, situația se prezintă altfel. Aceasta, ca reflex al vechiului **dj*, există, în graiurile ucrainene, „numai la vest de Latorița. În cele maramureșene sau învecinate nu apare (decît, poate, în cuvinte izolate, prin asimilare etc.). Prin urmare, durificarea *ĝ*>*ǧ* din subdialectul maramureșean se poate explica așa: africata *ĝ* a fost atrasă de corespondenta ei surdă: *ĉ*>*č*, deci și *ĝ*>*ǧ*, întrucît e neobișnuit ca o africată să fie dură, iar corespondenta ei să fie palatală" [226].

După cum vedem, situația durificării africatelor în graiurile din Maramureș nu este tocmai clară. Africata [ĉ] și-a pierdut timbrul palatal datorită unei influențe străine, în timp ce durificarea corespondentei ei sonore [ĝ] a fost determinată oarecum de cauze interne.

Părerea noastră, pe care am mai expus-o [227] și pe care ne-o menținem, este că în cazul acestei evoluții nu e nevoie să presupunem vreo influență din afară. Cauzele durificării africatelor [ĉ], [ĝ], în graiul maramureșenilor, trebuie căutate în interiorul subdialectului respectiv, în legile sale interne de dezvoltare.

Influența ucraineană nu poate fi acceptată, cu atît mai mult cu cît, după cum ne spune unul dintre cercetătorii graiurilor ucrainene, I. Pańkevyč, în aceste graiuri [ĉ] își păstrează caracterul său originar muiat. Africata [ĉ]

[223] Vezi I. Pătruț, în DR, XI, 1948, p. 59, nota 22.

[224] Vezi Ștefan Giosu în „Studii și cercetări științifice, Filologie", XII, Iași, 1963, fasc. 1, p. 97.

[225] Vezi I. Pătruț, *Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, CL, III, 1958, p. 69.

[226] Idem, *loc. cit.*

[227] Vezi în *Omagiu Rosetti*, p. 794.

n-a devenit dură decît în dialectele din Maramureș, transformînd pe *i* în *î* [228].

Faptul că numai ucrainenii din Maramureș au această particularitate și că ei se găsesc în mijlocul unei mase compacte de români, mult mai numeroși decît acești ucraineni, ne duce la concluzia că lucrurile s-au petrecut tocmai invers : ucrainenii au împrumutat această particularitate de la populația românească.

Este cunoscut că în cursul dezvoltării limbii române multe dintre sunetele ei au suferit o serie de transformări fonetice. Astfel, unele consoane, palatalizate la origine sau care au avut un timbru palatal datorită contextului fonetic, și-au pierdut acest timbru, devenind dure. Printre acestea putem aminti în primul rînd consoanele labiale [p], [b], [m] și labiodentale [f], [v], în cuvintele în care silaba deschisă de acestea nu se termina în consoană de timbru palatal. Ca urmare a acestei transformări, vocalele [i], [e], [ᵉa], aparținînd seriei anterioare, au devenit [î], [ă], [a]: *păr* (*< per*) < lat. *pilum*, *bătrîn* (*<*betrîn*) < lat. *betranum*, *măr* (*<mer*) < lat. *melum*, *făt* (*<*fet*) < lat. *fetum*, *vind* <(*vind*) < lat. *vendo*, *pară* (*<pearǎ*) < lat. *piram*, *fată* (*<featǎ*) < lat. *fetam* etc. Tendința spre durificare a labialelor constituie o trăsătură caracteristică a dacoromânei. Ea a acționat și în elementele slave intrate în dacoromână [229]. Această tendință nu s-a realizat însă complet — după cum am mai arătat — nici în limba literară și nici în graiurile regionale dacoromâne [230]. Ea s-a manifestat în unele graiuri mai puternic, în altele mai slab.

Procesului de durificare au fost supuse, în majoritatea graiurilor românești, și consoanele [s], [z], [ț], [ș] și [j] [231]. În privința acestei evoluții, limba română nu a suferit, credem, nici o influență străină, ci ea se datorește unei tendințe care a apărut și a acționat în interiorul ei.

[228] Vezi I. Pańkevyč, *Ucrajinski hovory Pidkarpatśkoji Rusy i sumežnych oblastej*, Praga, 1938, vol. I, p. XXIV.

[229] Vezi E. Petrovici, *„Monoftongarea" ea>a după labiale în elementele slave ale dacoromânei*, în RS, VIII, 1963, p. 87 urm.

[230] Vezi Gr. Rusu, *Schiță a sistemului fonologic al dacoromânei comune*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 352.

[231] Privitor la răspîndirea consoanelor dure [s], [z], [ț], [ș], [j] și a velarizării, sub acțiunea acestora, a vocalelor anterioare, vezi în CL, VIII, 1963, nr. 1, p. 64—69, hărțile 3, 4, 5, 6 și 9.

Situația africatelor [ĉ], [ĝ] este deosebită de a labialelor și de a celorlalte consoane discutate mai sus. Palatalizate la origine, ele și-au menținut pînă astăzi timbrul palatal, atît în limba literară, cît și în majoritatea graiurilor populare. Întrucît aceste africate sînt sunete compuse care „încep cu o ocluziune asemănătoare (dar nu identică) cu aceea a lui *t*, *d* și se termină cu o constricțiune asemănătoare (dar nu identică) cu aceea a lui *ș*, *j*" [232], menținerea caracterului palatal, respectiv depalatalizarea lor, în subdialectul maramureșean, trebuie pusă în legătură cu timbru palatal, respectiv nepalatal al fricativelor [ș], [j].

Am arătat mai sus că o serie de consoane, printre care [ș] și [j], sînt dure într-o seamă de graiuri dacoromâne. În altele, însă, fricativele [ș], [j] prezintă numai timbrul palatal, după ele nefiind posibile decît vocalele din seria anterioară, [i], [e], [ᵉa], niciodată [î], [ă], [a]. Comparînd hărțile rostirii lui [ĉ] și [ĝ], în cuvinte ca *face*, *fuge*, cu hărțile rostirii lui [ș], [j], în cuvinte ca *ușă*, *nașă*, *grijă*, constatăm că aria în care [ĉ], [ĝ] își păstrează timbrul palatal este aproape identică cu aceea în care [ș], [j] nu sînt niciodată duri. De aici se impune concluzia că menținerea caracterului moale al africatelor [ĉ], [ĝ] în Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei și Crișana se explică prin păstrarea sau recăpătarea timbrului palatal al fricativelor [ș], [j] care constituie al doilea element al lui [ĉ] și [ĝ].

În Maramureș, după cum am arătat mai sus, africatele și-au pierdut colorațiunea palatală, devenind dure. În aceeași situație sînt, în acest subdialect, și fricativele [ș], [j]. După părerea noastră, durificarea africatelor în graiul maramureșenilor nu poate fi despărțită de pierderea elementului palatal al fricativelor amintite. Între acestea există un raport de dependență care nu poate fi trecut cu vederea.

La interpretarea dată de noi fenomenului discutat se poate ridica următoarea obiecție :

Cum se explică faptul că în Banat, în partea de nord a Transilvaniei și în Moldova, deși consoanele [ș] și [j] sînt astăzi dure, africatele și-au pierdut elementul oclusiv,

[232] Vezi *Gramatica limbii române*, București, 1954, vol. I, p. 66.

ajungîndu-se ca în locul lor să se pronunţe două fricative mult mai palatale decît [ş] şi [j] în graiurile din Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei şi în Crişana? Vom încerca să lămurim şi această problemă.

Se ştie că fricativa [ş] este, în limba română, rezultatul acţiunii lui iod asupra unor consoane. Fiind deci, la origine, apărută prin palatalizare, această consoană avea timbru palatal. Fricativa sonoră [j], fie că a intrat în română din slavă odată cu cuvintele care o conţineau, fie că s-a dezvoltat pe terenul limbii române din africata [ĝ], a urmat, în perioadele următoare, aceeaşi evoluţie ca şi perechea ei surdă. În cursul evoluţiei limbii române, fricativele au manifestat tendinţa spre pierderea caracterului palatal, tendinţă care s-a şi realizat într-o serie de graiuri dacoromâne. În alte graiuri, însă, şi-au menţinut mai mult timp colorăţiunea palatală. Evoluţia africatelor la fricative, prin pierderea elementului oclusiv, trebuie să se fi întîmplat, în graiurile din Banat, Transilvania şi Moldova, înaintea durificării fricativelor [ş], [j], în perioada cînd acestea se rosteau cu timbru palatal.

Repercusiunile durificării africatelor în graiurile din Maramureş se resimt atît în vocalismul, cît şi în consonantismul acestor graiuri. Prin schimbarea vocalelor anterioare [e] şi [i] în [ă] şi [î], în urma durificării africatelor, se măreşte în mod simţitor frecvenţa acestora din urmă. În consonantism se reduce numărul fonemelor din seria palatală, subdialectul maramureşean posedînd mai puţine foneme consonantice cu timbru palatal (palatalizante) şi mai multe foneme consonantice dure (velarizante) decît limba literară şi decît celelalte subdialecte în care africatele îşi menţin timbrul palatal.

Examinarea durificării africatelor [ĉ], [ĝ] în subdialectul maramureşean ne conduce la observaţia că problema influenţelor străine trebuie privită cu multă rezervă atunci cînd e vorba de anumite fapte de ordin fonetic (şi fonologic) într-un idiom oarecare.

Cauzele transformărilor de ordin fonetic (şi morfologic) într-o limbă sau într-un grai regional trebuie căutate, în primul rînd, în interiorul limbii sau a graiului respectiv, ele fiind determinate, în majoritatea cazurilor, de o serie de alte evoluţii interne.

Rostirea dură a africatelor [ĉ], [ĝ] în graiurile din Maramureş a fost şi este considerată ca particularitatea

fonetică cea mai importantă care individualizează aceste graiuri în cadrul dacoromânei. Materialele ultimelor anchete dialectale întreprinse în această arie lingvistică, cele pentru *Atlasul lingvistic român pe regiuni — Maramureş*, ne dau unele indicaţii privitoare la o schimbare a situaţiei celor două africate. Particularitatea fonetică amintită se pare că este în regres în graiurile din Maramureş. Iată, pe scurt, cum se prezintă situaţia.

Cei trei anchetatori şi autori ai *Atlasului Maramureşului* au notat africate dure, în toate sau în aproape toate localităţile, în cuvintele în care aceste africate sînt urmate (sau, mai precis spus, au fost urmate) de vocalele [e] şi [i] care, precedate de consoanele respective, se transformă în [ă], [î]. Astfel, forma [púrečă] apare în 16 localităţi, iar [púreĉĕ], cu africata intermediară între [ĉ] şi [č], urmată de o variantă vocalică intermediară între [e] şi [ă], în numai patru localităţi (h. 21) [233]. Pe harta 115 a fost notată, pentru *şale*, forma [crúčile] sau [cruč], cu [č] (dur), în toate localităţile. De asemenea sînt generale formele [ńĕgăl] (h. 98) şi [gînĝînă] (h. 79).

În cuvintele în care africatele sînt urmate de vocalele [o], [u] şi [a] situaţia se prezintă puţin diferit. Anchetatorii au perceput şi au notat în aceste cazuri, în majoritatea localităţilor, africata intermediară [ĕ]. Cuvîntul [negriĕós] (h. 12) a fost notat cu africata intermediară, [ĕ], în 8 din cele 13 localităţi în care s-a notat cuvîntul şi numai în 5 s-a înregistrat forma cu africata dură. Pentru cuvîntul *ulcior* (h. 45) s-au notat următoarele forme: [ulĕór] în 11 localităţi, [ulčór] în 7 şi [ulĉor], deci cu africata palatalizată, în 2 localităţi.

Africata [ĝ] prezintă, în general, aceeaşi situaţie.

Nu puţine sînt cazurile în care s-a notat [ĕ] sau chiar [ĉ] şi înaintea vocalelor [e] şi [i], îndeosebi în cuvintele care aparţin fondului lexical mai nou al subdialectului maramureşean. Acestea, neadaptîndu-se toate la sistemul fonetic al graiului, atrag în sfera lor şi elemente din vechiul fond lexical.

Exemplele citate ne îndreptăţesc să conchidem că, în subdialectul maramureşean, ne aflăm în faţa desfăşurării

---

[233] Vezi *ALRR — Mar.*, vol. I. Hărţile indicate în paranteze sînt cuprinse în acest volum.

unui proces de revenire la rostirea cu africate mai mult sau mai puțin palatalizate, proces favorizat, cu siguranță, și de pătrunderea a numeroase elemente lexicale din limba literară, cu care, în perioada actuală, vin în contact tot mai mulți dintre vorbitorii subdialectului maramureșean.

CONSOANELE LICHIDE [l], [r]

În privința tratamentului consoanei lichide [l], în contextul + [i], [e], [ᵉa] sau în poziție finală (la persoana a II-a indicativ și conjunctiv prezent a unor verbe de tipul *scula, spăla, leșina, înveli*), graiurile dacoromâne se împart în patru, respectiv în trei grupe.

Urmărind harta LEȘIN, ind. prez., pers. I [234] constatăm următoarea situație. În două arii, una care acoperă aproape întreg Banatul (punctele cartografice 2, 27, 29, 36) și alta care cuprinde partea centrală și de nord a Transilvaniei (punctele 219, 228, 260, 362), s-a notat formă [l'éșîn]. În aceste graiuri, consoana [l], urmată de vocala [e], prezintă un grad mare de palatalizare, ea fiind în realitate o dorsopalatală, la fel ca și [t'], [d'], [ń] din unele graiuri din Transilvania, Crișana și Maramureș.

În punctele 76 (nordul Banatului), 235 (centrul Transilvaniei), 272 (partea nord-estică a Crișanei) și 836 (din nord-vestul Olteniei) s-au notat formele [l'ié̯șîn] (76, 235), [l'ié̯șin] (272), [l'éșin] (836). În toate aceste forme lichida [l] se prezintă sub o variantă intermediară între dorsopalatala [l'] și [l].

Punctele enumerate, cărora în rețeaua de localități a *NALRR* li se adaugă și altele, în care s-a înregistrat această variantă intermediară, reprezintă a doua grupă de graiuri.

În a treia grupă intră graiurile din nordul Dobrogei, din Moldova, din sud-vestul Transilvaniei (punctul 835), jumătatea de nord a Crișanei și partea de vest a Maramureșului, unde s-a înregistrat forma [l'ié̯șîn (l'ié̯șin, l'eșîn)], cu un element semivocalic de tipul [i̯] sau [ⁱ] între consoană și vocala [e].

Graiurile din Dobrogea, Muntenia, sudul Transilvaniei și din Oltenia formează a patra grupă și sînt reprezentate prin forma [leșín (leșín)].

Elementul semivocalic [i̯] sau [ⁱ], notat între consoană și vocala [e] în grupa a treia de graiuri, reprezintă în realitate tranziția de la consoană la vocala următoare. El denotă însă și faptul că lichida [l] prezintă un timbru mai ridicat decît cel al vocalei [e] următoare, în timp ce în graiurile din grupa a patra tonalitatea consoanei este egală cu cea a vocalei [e].

Aceasta rezultă și din harta LE-AM DAT [235]. Formei [l'ié̯șin], cu [i̯] între consoană și vocala următoare, deci cu [l] cu un timbru palatal mai ridicat decît cel al vocalei, îi corespunde forma [l'i̯-am dat] (punctele 64, 95, 172, 362, 365, 551, 414, 386, 346, 537, 514, 531, 574, 682, 928), iar formei [leșín] din graiurile din sudul țării, în care lichida are aceeași tonalitate ca și vocala [e], îi corespunde forma [le̯-am dat]. În primul caz elementul de tranziție dintre consoană și vocală, sau, altfel spus, elementul semivocalic al diftongului, este [i̯], în cel de al doilea [e̯]. În graiurile aparținînd primei grupe (Banat, partea centrală și de nord a Transilvaniei) elementul semivocalic a fost absorbit de consoana precedentă care a suferit palatalizarea mutativă, rezultînd în felul acesta forma [l'-am dat]. Într-un punct din Banat (punctul 36) a fost notată forma cu lichida intermediară, [l'i̯-am dat].

Tratamentul diferit, din punct de vedere fonetic, al lichidei [l] urmată de vocalele din seria anterioară sau în poziție finală în formele gramaticale amintite nu afectează cu nimic sistemul consonantic al graiurilor dacoromâne nici în privința inventarului, nici în privința funcțiunilor pe care variantele respective le îndeplinesc pe plan morfonologic. Cele trei varietăți de [l] cu timbru palatal, [l'], [lʲ] și [lⁱ], reprezintă în realitate o singură unitate fonologică, fonemul /l'/, opus fonemului /l/. Prin opoziția care se formează între aceste două foneme, mai ales în poziție finală, indiferent dacă fonemul /l'/ se reali-

[234] Vezi *ALR* II, s. n., vol. VII, h. 1890.

[235] *ALR* II, s. n., vol. VII, h. 2206.

zează sub o variantă mai mult sau mai puțin palatalizată, [l'], [lʲ] sau [lị], se deosebesc forme gramaticale : singularul de plural la unele substantive și adjective sau persoana I de a II a la verbele cu tema terminată în [l]. Cele trei feluri de *l* palatalizați, [l], [ ], [lị], sînt în variație liberă.

Am spus la unele substantive și adjective deoarece, după cum se știe, o mare parte dintre substantivele și adjectivele cu tema terminată în [l] utilizează, pentru a deosebi cele două forme, alternanța fonetică /l/—/ị/ : /cal/—/caị/, /gol/—/goị/ etc. În ceea ce privește adjectivul *gol* trebuie să remarcăm păstrarea lichidei la forma de plural într-o arie relativ mare din Transilvania. Datorită acestui fapt, în distingerea celor două forme ale adjectivului acționează opoziția „palatalizat-nepalatalizat" :/ gol/—gol'/, ca și în cazul verbelor, ca de pildă /scol/—/scol'/etc.

ALR a înregistrat în unele graiuri din nord-vestul țării, îndeosebi în poziție preconsonantică, un [ɬ] (velar) : [ałbață], [całd], [fałcă] [236] sau o variantă intermediară între [l] și [ɬ] : [falcă]. S. Pușcariu crede că în cazul acestei rostiri a lui [l] „s-ar putea să avem a face cu o influență ruteană" [237], influență admisă și de I. Pătruț [238].

Velarizarea lui [l] constituie o particularitate fonetică fără nici o consecință la nivelul sistemelor fonologice ale graiurilor respective. Nu dispunem de nici o pereche minimală în care opoziția /l/—/ɬ/ să aibă valoare distinctivă.

Vibranta [r], deși, în general, nu a suferit transformări importante în cursul evoluției graiurilor dacoromâne, prezintă unele trăsături care au avut o seamă de implicații în morfonologia graiurilor noastre populare.

Pe hărțile *ALR* se conturează o arie în regiunea nord-vestică a teritoriului dacoromân, în care [r] la inițială de cuvînt, uneori și după consoane, sau la sfîrșitul temei unor cuvinte mai ales de origine slavă și maghiară, se rostește cu un număr mai mare de vibrații. Astfel, în

[236] Pentru forma [ałbață] vezi *ALR* I, vol. I, h. 111, punctele 341, 345. Forma [fałcă], vezi *ALR* I, vol. I, a fost notată în punctele 341, 345, 354. În punctul 540 s-a înregistrat forma [falcă], cu [ɬ] suprapus lui [l].

[237] Vezi S. Pușcariu, *Limba română*, II, p. 31.

[238] Vezi I. Pătruț, *Contribuții slave și maghiare...*, p. 70.

ALR I, vol. I s-au notat formele [rîd], [rar], [rărunchi], [frunte], [strungă], [grumaz], [sprînceană], [obraz], iar în *ALR* II, vol. I au fost înregistrate formele [răpăr], [roșață], [rană], [rîios], [răposat].

Acest [r] cu mai multe vibrații, care de fapt e un [r] forte, provine, după cum se știe, dintr-un *r* geminat sau un *r* inițial latinesc : lat. **horrire* > *urî(re)*, lat. *reus* > *rău*, lat. *rivus* > *rîu* etc.[239]. Uneori acest [r] apărea și în grupuri, precedat de o consoană : lat. *crepare* > *crepa(re)*, lat. *lacrima* > *lacremă*, lat. *praedare* > *prăda* etc.

Efectele acestui [r] se constată chiar în regiunile în care a fost înlocuit în rostire cu un [r] obișnuit : trecerea vocalelor anterioare în seria centrală : *crepa* > *crăpa*, *lacremă* > *lacrămă* etc.

Consoana [r] din cuvintele străine intrate în limba română s-a identificat de obicei cu acest [r] forte, avînd aceeași acțiune velarizatoare asupra vocalelor care o urmau, ca și [r] din cuvintele moștenite din latină. La fel ca în *fiară* și *cară*, plurale de la *fier* < lat. *ferrum* și *car* < lat. *carrum*, avem pluralele *izvoară* < v. sl. *izvorŭ*, *topoară* < v. sl. *toporŭ*, *zăvoară* < v. sl. *zavorŭ* etc.[240].

Trecerea vocalelor anterioare în seria centrală, în urma acțiunii lui [r], care continuă pe [r] cu vibrații mai puternice, sau care s-a identificat cu acesta, se constată, la substantivele citate, într-o arie mare în cadrul dacoromânei. Această arie cuprinde, în general, graiurile din jumătatea de nord a țării.

Privitor la cele două cuvinte citate mai sus, *crăpa* și *lacrimă*, trebuie remarcat următoarele. În verbul *crăpa*, deși [r] se află precedat de o consoană, el nu a devenit dur, velarizator decît în unele dintre graiurile noastre populare. Astfel, forma [crăp] și [crapă], cu [ă] și [a] după [r], e cunoscută în jumătatea de sud a Banatului, în Oltenia, Muntenia, Dobrogea, sud-estul Transilvaniei, și în Moldova, în timp ce în restul graiurilor se păstrează forma cu [e] și [ęa (ịa)] : [crep], [crẹapă (crịapă)]. În Banat, în partea de nord-est a Transilvaniei și în partea estică a Maramureșului s-a notat forma [crịep], cu [r] care prezintă chiar o tonalitate mai ridicată decît cea a vocalei următoare.

[239] Vezi *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969, p. 206

[240] Vezi S. Pușcariu, *Limba română*, II, p. 33—34.

În cuvîntul *lacrimă*, acțiunea velarizatoare a lui [r] asupra vocalei anterioare este aproape generală. În *ALR* I forma cu [i], deci forma veche, a fost înregistrată doar în două localități, 268 și 556. În materialul *NALR — Banat* a fost notată în 11 localități. Șase dintre acestea se grupează într-o mică arie compactă, iar cinci sînt izolate. A fost de asemenea consemnată în *NALR — Oltenia* [241], dar numai în trei din cele 98 de puncte cercetate. Trebuie să remarcăm, în punctele 363, 370, 375, 368, 394, 402, 420, 510, 518, 552, 573, 576, din *ALR* I, toate situate în partea de nord-est a țării, forma de singular [lacrămă (lacrîmă)], cu vocală din seria centrală, căreia îi corespunde forma de plural [lacrimń (lacriń)], cu [i] păstrat după grupul consonantic [cr]. Această situație a fost consemnată și în cîteva puncte din *NALR — Banat* și în trei puncte din *NALR — Oltenia*. Păstrarea vocalei anterioare la forma de plural se datorește, fără îndoială, elementului consonantic cu timbru palatal de la finala cuvîntului.

Acțiunea elementului palatal final se constată și la persoana a II-a, indicativ prezent, de la verbul *arăta*<lat. *arrectare*. În punctele 76, 141, 157, 172, 228, 235, 250, 272, 334, 346, 349 din *ALR* II [242], s-a notat la persoana I forma [arăt], iar la persoana a II-a [areț] sau [arieț]. Deși africata [ț], cu excepția punctului 157, s-a durificat la persoana a II-a, consoana [r] nu a mai avut nici o influență velarizatoare asupra vocalei [e] următoare.

O caracteristică a consoanei [r], cu implicații mai semnificative în morfonologia graiurilor noastre populare, este păstrarea timbrului ei palatal la forma de singular a substantivelor masculine terminate în sufixele *-ar*, *-or*, *-er*. Din această cauză substantivele respective se caracterizează prin omonimia celor două forme, singular și plural, în majoritatea graiurilor dacoromâne (vezi h. 17).

În cadrul ariei mari în care [r] își menține timbrul palatal la forma de singular se conturează o arie ce cuprinde graiurile din sud-vestul Transilvaniei, din Munții Apuseni și din jumătatea de nord a Crișanei care posedă o particularitate fonetică cu funcțiuni importante în structura morfologică a acestor graiuri românești, anume timbrul

[241] Vezi *NALR — Olt.*, vol. I, h. 41.
[242] Vezi *ALR* II, s. n., vol. VII, h. 1859.

labial al consoanelor la finala absolută a anumitor forme gramaticale. Datorită acestui fapt, în graiurile respective lui /r'/ (*r* cu timbru palatal) de la forma de plural i se opune /r'°/ (*r* cu timbru labio-palatal) de la singular, opoziție cu ajutorul căreia se face distincția între cele două forme: [morar'°]—[morar'].

Durificarea lui [r] din forma de singular a substantivelor amintite, care reprezintă o evoluție fonetică relativ recentă, o întîlnim pe un teritoriu redus în cadrul dacoromânei, anume în Muntenia, fără partea ei apuseană, în Dobrogea, și într-o arie mică în partea de sud-est a Transilvaniei.

Consoana [r] își menține timbrul palatal și la persoana I indicativ și conjunctiv prezent a verbului *muri*. Din această cauză, în unele graiuri din Oltenia, Moldova și estul Transilvaniei, nu se deosebește în rostire persoana I de a II-a, cele două forme verbale fiind omofone: /mor'/; ~. În restul graiurilor dacoromâne, distincția între cele două forme se realizează prin următoarele tipuri de opoziții: /r/—/r'/ (/mor/; /mor'/), /r°/—/r'/ (/mor°/; /mor'/) și /r'°/—/r'/ (/mor'°/; /mor'/).

Dacă în graiurile din Muntenia labializarea consoanei din tema persoanei I este redundantă, în celelalte graiuri în care labializarea se menține și în care [r] își păstrează timbrul palatal ea constituie singurul mijloc care marchează diferența dintre persoana I și a II-a.

Din formele fixate pe această hartă rezultă că, în unele graiuri românești, persoana I a verbului *muri* reprezintă un stadiu vechi de limbă, întîlnit în primele noastre texte. „Referitor la terminații — arată O. Densusianu — relevăm de asemenea că persoana I a lui *muri* este *moriu* CP" [243]. Și mai departe: „Pentru persoana I conjunctiv a lui *muri*, textele ne dau *să moriu*" [244].

O transformare propriu-zisă a consoanei [r] este trecerea ei la [i], iotacizarea, în tema unor forme ale verbelor *pieri*, *sări* și *cere*. Întrebuințăm termenul iotacizare, deoarece evoluția fonetică respectivă a fost determinată de iod consoană, dezvoltat între vibrantă și vocala următoare [e] sau [i]. Deși această evoluție fonetică se întîlnește numai într-un număr redus de cazuri, consi-

[243] Vezi O. Densusianu, *Istoria...*, vol. II, p. 131.
[244] Id., *ibid.*, p. 135.

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN II

Harta 17

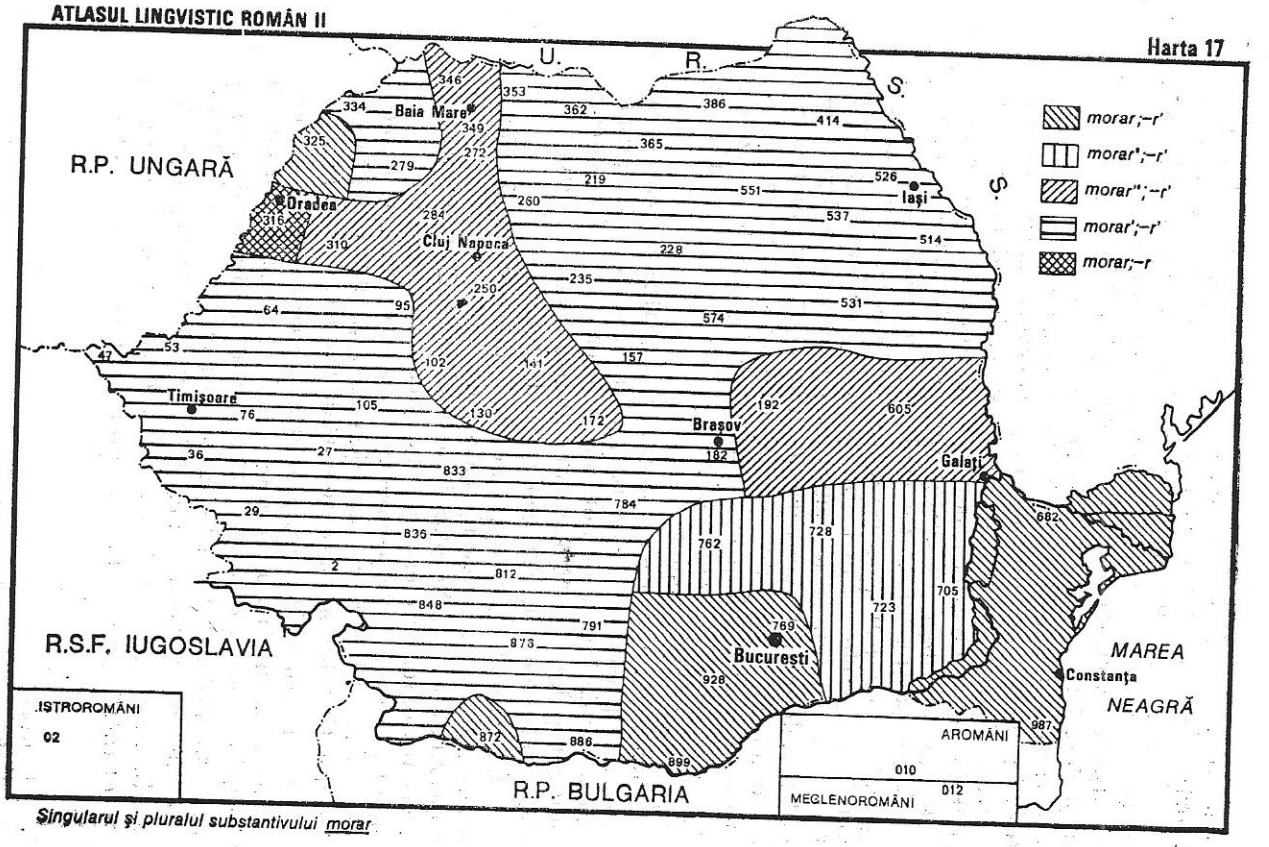

Singularul şi pluralul substantivului morar

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Harta 18

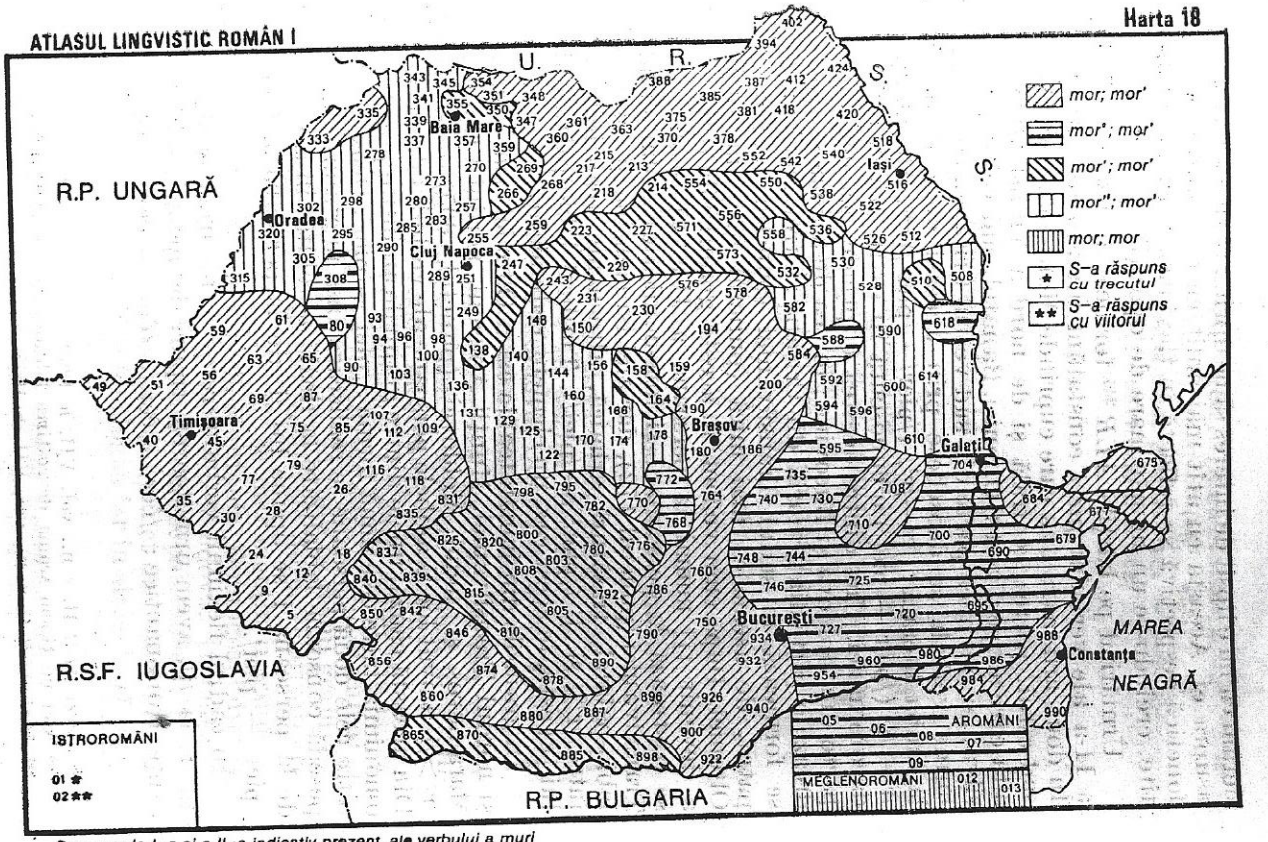

Persoanele I–a şi a II–a indicativ prezent ale verbului a muri

derăm că nu e lipsit de interes să ne oprim, în cîteva cuvinte, asupra ei. Aceasta cu atît mai mult cu cît transformarea fonetică respectivă se reflectă în flexiunea verbelor amintite, creîndu-se un număr mare de opoziții.

Urmărind pe hărțile *ALR* [245] formele de persoana I și a II-a ale verbului *pieri* constatăm următoarea situație. În două arii mari, una care cuprinde Muntenia, Dobrogea, sud-estul, partea centrală și de nord a Transilvaniei și alta care acoperă vestul Olteniei, Banatul, sud-vestul Transilvaniei și o mică parte din sud-vestul Crișanei, cele două forme verbale se deosebesc prin aceeași opoziție ca și la limba literară : /r/—/r'/ (/pier/—/pier'/) [246]. Alternanța /r/—/i̯/ (/pier/—/piei̯/) e cunoscută în patru arii în cadrul dacoromânei. Una dintre acestea cuprinde cea mai mare parte din Moldova și Bucovina ; în cea de-a doua se încadrează o parte din graiurile din Crișana ; a treia, mai mică, se formează în sudul Transilvaniei (punctul 182) și a patra, de asemenea mai mică (punctul 872), în sudul Olteniei. După cum vedem, în aceste graiuri vibranta [r] a devenit [i̯] numai la persoana a II-a. Consoana [r] se păstrează la persoana I și într-o mică arie din sudul Transilvaniei (punctul 172), dar aici își menține și timbrul labio-palatal, trăsătură arhaică, alternanța realizîndu-se între /r'°/ și /i̯/ (/pier'°/—/piei̯/). Timbrul labio-palatal al lui [r] este, în acest caz, un element redundant.

În graiurile din jumătatea de est a Olteniei, sud-vestul și nordul Transilvaniei, Munții Apuseni, nordul Crișanei, Maramureș și sudul Moldovei (punctul 605) evoluția /r/ > /i̯/ a avut loc la ambele persoane ale verbului discutat. Din această cauză, unele dintre graiurile amintite prezintă omonimia între cele două forme : /piei̯/—/piei̯/. Deosebirea între cele două persoane se realizează însă în graiurile care posedă consoane labializate la finală absolută, în care /i̯°/ de la persoana I se opune lui /i̯/ de la persoana a II-a : /piei̯°/—/piei̯/.

În cadrul flexiunii verbului *cere* [247], în urma evoluție lui /r/ la /i̯/, avem următoarele tipuri de opoziții și alternanțe consonantice : /cer/—/cer'/, /cer°/—/cer'/, /cer/—/cei̯/, /cei̯°/—/cei̯/, /cei̯/—/cei̯/ (identitatea dintre cele două forme), /cei̯°/—/cer'/, /ceu̯/—/cei̯/. În ce privește forma /ceu̯/, caracteristică unor graiuri din sudul Olteniei, se presupune că ea s-ar fi dezvoltat din /cei̯°/ prin depalatalizarea lui /i̯/ : /i̯°/ > /u̯/ [248].

[245] Vezi *ALR* II, s. n., vol. VII, h. 1962.
[246] Aici nu ținem seama de rostirea labializată [p] în contextul + /i̯/.
[247] Vezi *ALR* II, s. n., vol. VII, h. 1945.

DIASISTEMUL CONSONANTIC

În urma analizei amănunțite, din punct de vedere fonetic, a sunetelor înregistrate în graiurile noastre populare, a distribuției acestor sunete și a funcțiunilor lingvistice pe care le îndeplinesc, am stabilit următoarele unități în cadrul diasistemului consonantic :
/p/, /b/, /m/, /f/, /v/, /t/, /d/, /n/, /ń/, /s/, /z/, /ḍ/, /ṭ/, /ṣ/, /j/, /ṣ'/, /j'/, /k/, /g/, /ḱ/, /ǵ/, /ĉ/, /ĝ/, /ŝ/, /ẑ/, /χ́/, /ý/, /l/, /r/, /i̯/, /u̯/, /h/.

Din cele 32 de foneme consonantice, numai 18 sînt comune tuturor graiurilor.

Palatala /ń/, dezvoltată în urma palatalizării lui [m] în contextul + /i̯/ sau în poziție finală, este cunoscută numai în graiurile din Moldova, Dobrogea, estul Munteniei și în unele graiuri din sudul Transilvaniei.

Africata /ḍ/ se mai păstrează în graiurile din nordul Moldovei, Maramureș și Banat, apariția ei fiind însă limitată la elementele vechi, moștenite, ale limbii.

Unele graiuri din Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei și Crișana nu cunosc fricativele dure /ṣ/, /j/, ci numai pe cele cu timbru palatal /ṣ'/, /j'/, în timp ce restul graiurilor au în inventarul lor numai fricativele dure, velarizatoare.

Oclusivele palatale /ḱ/, /ǵ/ se mai mențin în graiurile din jumătatea de sud a țării, Muntenia, Dobrogea, Oltenia, sudul Transilvaniei, și în cele din Moldova. În celelalte graiuri, ele au evoluat, în unele, la dorsopalatalele [t'], [d'], confundîndu-se cu acestea atît din punct de vedere fonetic, cît și din punct de vedere fonologic, iar în altele la africate.

[248] Vezi I. Pătruț, *Probleme de fonetică și morfologie. III. În legătură cu i̯ și u̯ în limba română*, în CL, VI, 1959, p. 13 urm.

Fricativele /ŝ/, /ẑ/ (/ś/, /ź/) provin pe de o parte din africatele /ĉ/, /ĝ/, caracterizînd graiurile din Moldova, din Banat şi unele graiuri din nord-estul Transilvaniei, iar pe de altă parte din labio-dentalele [f], [v], fiind cunoscute numai în graiurile din jumătatea de nord a Moldovei şi din partea centrală şi de nord a Transilvaniei.

Africata /ĉ/ nu se păstrează decît în graiurile din Muntenia, Dobrogea, Oltenia, Crişana, Maramureş şi în unele graiuri din Transilvania. Perechea ei sonoră /ĝ/ are o arie şi mai mică de răspîndire, deoarece în graiurile din Crişana nu există un paralelism în ce priveşte păstrarea celor două africate.

Prezenţa africatelor /ĉ/, /ĝ/ se constată şi în graiurile din nord-estul Transilvaniei şi în graiurile din Banat (în acestea din urmă cu un timbru mai palatal). În aceste graiuri însă ele nu s-au păstrat, ci se datoresc evoluţiilor fonetice descrise mai sus, evoluţii relativ recente. Din această cauză au o situaţie specială atît în ce priveşte distribuţia, cît şi în privinţa funcţiunilor pe care le îndeplinesc în cadrul sistemului.

Fricativele palatale /χ́/, /γ́/, rezultate în urma palatalizării labio-dentalelor [f], [v], sînt caracteristice numai unor graiuri din sudul Moldovei, Dobrogea, estul Munteniei, sudul Transilvaniei, din Munţii Apuseni şi din nordul Crişanei.

În privinţa existenţei sau nonexistenţei celor două corelaţii de timbru, corelaţia de palatalizare şi cea de labializare, graiurile dacoromâne formează două grupuri. Primul grup, în care se încadrează majoritatea graiurilor noastre populare, cunoaşte ambele corelaţii. Al doilea grup, format din graiurile din partea centrală şi de nord a Transilvaniei şi din Maramureş, nu cunoaşte corelaţia de labializare, iar cea de palatalizare este foarte slabă, deoarece cuprinde numai şapte perechi de consoane.

Majoritatea consoanelor enumerate mai sus au parteneri atît în seria palatală (diezată), cît şi în cea labială, grupîndu-se în mănunchiuri corelative de cîte doi, trei sau chiar patru membri.

Nu au perechi în seria palatală următoarele foneme: /s/, /z/, /ţ/, /ş/, /j/, în majoritatea graiurilor, velarele /k/, /g/ în toate graiurile. Nu dispunem de perechi minimale de tipul /monah/—/monah'/ din care să rezulte partenerul palatalizat (diezat) al fonemului /h/.

Perechile corelative /s/—/s'/, /z/—/z'/, /ţ/—/ţ'/ se menţin numai în graiurile din Muntenia, în unele graiuri din sudul Transilvaniei şi din Munţii Apuseni. Distribuţia fonemelor diezate /s'/, /z'/, /ţ'/ este însă diferită, în aceste graiuri, în funcţie de poziţia lor în cuvînt.

În două arii, relativ reduse, sînt constituite şi perechile corelative /ş/—/ş'/, /j/—/j'/. Aceste arii includ unele graiuri din Muntenia şi din sudul Transilvaniei.

Oclusivele palatale /ḱ/, /ǵ/ nu le-am considerat, aşa cum au fost ele considerate de unii cercetători, perechile palatalizate (diezate) ale velarelor /k/, /g/. Aşa-zisele opoziţii care se realizează între acestea, care în realitate sînt alternanţe între consoane din serii diferite de localizare, nu acţionează decît pentru distincţii lexicale şi au un randament funcţional foarte scăzut.

Nu au perechi în seria consoanelor neutre fonemele /ḱ/, /ǵ/, /ĉ/, /ĝ/, /ŝ/, /ẑ/, /χ́/, /γ́/, /i/ şi, în multe din graiurile noastre, /ş'/, /j'/.

CONCLUZII

Prezentarea și analiza fonetică a sunetelor înregistrate în graiurile noastre populare de către atlasele lingvistice, stabilirea statutului lor fonologic și încadrarea în sistem ne-au permis formularea următoarelor concluzii.

Configurația dialectală a dacoromânei, stabilită de cercetările anterioare pe baza unor fapte de ordin fonetic și lexical, nu se confirmă pe plan fonologic. Ariile de răspîndire ale multor fenomene fonetice nu coincid, în toate cazurile, cu cele fonologice. Același sunet poate să caracterizeze două sau mai multe graiuri regionale, fără să constituie însă, în toate acestea, și o unitate pe plan fonologic.

În privința vocalismului, graiurile dacoromâne formează trei grupuri, în timp ce după numărul consoanelor de diverse timbre fonologice care alcătuiesc inventarul fonemelor consonantice, după distribuția lor și după felul cum participă la una sau la alta din cele două corelații de timbru sau la ambele corelații, graiurile dacoromâne se constituie, în general, în patru grupuri. O delimitare netă a acestora nu se poate face, deoarece există o întrepătrundere complexă a fenomenelor de structură de la o subunitate dialectală la alta.

În ceea ce privește existența sau nonexistența celor două corelații de timbru, corelația de palatalizare (diezare) și cea de labializare, am arătat că graiurile dacoromâne formează două grupuri: un grup în care sînt cunoscute ambele corelații și alt grup în care corelația de labializare a dispărut. În cadrul grupului de graiuri în care se mențin ambele corelații există deosebiri în privința numărului perechilor de consoane corelative care participă la aceste corelații și a pozițiilor în care se realizează opozițiile între consoanele de diverse timbre. Așa, de pildă, în graiurile din Moldova și în unele graiuri din sudul Transilvaniei,

opoziția /p/—/p'/, /b/—/b'/, /m/—/m'/ se realizează mai ales în interiorul cuvîntului, înaintea vocalelor /a/, /o/, /u/. În poziție finală, seria consoanelor labiale din graiurile amintite, în urma unor transformări fonetice prin care au trecut, a fost scoasă din sistemul de opoziții și a fost introdusă în sistemul de alternanțe, alternanțe neobișnuite și necunoscute în celelalte graiuri. În ce privește pozițiile în care se realizează corelația de labializare, graiurile dacoromâne, în care această corelație se menține, formează, la rîndul lor, două grupuri. În unele dintre ele (și în limba literară dealtfel), corelația de labializare se manifestă numai în interiorul cuvîntului, înaintea vocalei /a/. În graiurile în care consoanele își mențin timbrul labial la finala absolută a unor forme, corelația de labializare acționează și în această poziție, îndeplinind importante funcțiuni morfologice.

În cursul evoluției lor, graiurile românești au cunoscut o dezvoltare inegală. În unele dintre acestea se constată păstrarea unor fenomene vechi de limbă, unele chiar din prima perioadă de dezvoltare a limbii române, în altele o serie de inovații. Chiar în cadrul unuia și aceluiași grai sînt prezente ambele fenomene. Faptele lingvistice analizate în lucrarea noastră nu confirmă nici teoria așa-ziselor „arii laterale conservatoare". Nu se poate susține, și chiar dacă se face acest lucru e greu de dovedit, că un grai este mai arhaic decît altul. În fiecare din acestea se întîlnesc atît fenomene vechi, păstrate din perioade mai îndepărtate de dezvoltare a limbii, cît și o serie de inovații.

Transformările fonetice nu trebuie privite izolat, ci trebuie încadrate în întregul complex de fenomene, raportate la acestea și urmărite în toate compartimentele limbii, deoarece ele au urmări atît pe plan fonologic, cît și la nivelul morfologiei, dînd naștere la o serie de opoziții și alternanțe fonetice care sînt apoi utilizate în cele două compartimente. Nu trebuie scăpat din vedere nici faptul că, la rîndul său, sistemul morfologic exercită, în unele cazuri, presiuni asupra celorlalte două compartimente în urma cărora intervin alte transformări fonetice, cu scopul de a deosebi sau de a deosebi mai bine unele forme.

Cauzele transformărilor de ordin fonetic (și morfologic) într-un idiom oarecare trebuie căutate, în primul rînd, în interiorul idiomului respectiv, în tendințele interne de

dezvoltare a acestuia, ele fiind determinate, în majoritatea cazurilor, de o serie de alte evoluții interne.

Dacă în fonologia și morfologia unora dintre graiurile noastre regionale, și în limba literară, cele două opoziții (consonantică și vocalică) se constată în toată flexiunea, atît în cea nominală, cît și în cea verbală, în multe din graiurile dacoromâne, datorită numărului redus al fonemelor consonantice, opoziția vocalică joacă un rol mai important, constituind în multe situații singurul mijloc de a deosebi unele forme.

Cercetarea noastră și concluziile la care am ajuns în urma analizei faptelor vor putea fi completate și, eventual, corectate prin luarea în discuție în mod foarte amănunțit și a celuilalt compratiment important, structura morfologică a graiurilor dacoromâne.

LISTA HĂRȚILOR

1. Aria vocalelor o, e și ă și aria consoanelor finale labializate (ALR I, II) p. 53
2. Pronunțarea grupului /pye/ în cuvîntul *piele* (ALR I) p. 101
3. Pronunțarea grupului /bye/ în cuvîntul *obiele* (ALR I) p. 102
4. Pronunțarea grupului /mye/ în cuvintele *miercuri, miel, miere* (ALR I) p. 103
5. Pronunțarea fonemului /k/ în cuvîntul *ochi* (ALR I) p. 106
6. Pronunțarea fonemului /ǵ/ în cuvîntul *unghie* (ALR I) p. 107
7. Pronunțarea grupului /fye/ în cuvîntul *fier* (ALR I) p. 116
8. Pronunțarea grupului /vye/ în cuvîntul *vier* (ALR I) p. 117
9. Singularul și pluralul substantivelor *frunză* și *mînză* (ALR I) p. 138
10. Singularul și pluralul substantivului *spiță* (ALR I) p. 139
11. Singularul și pluralul substantivului *rață* (ALR I) p. 140
12. Singularul și pluralul substantivului *masă* (ALR I) p. 141
13. Persoana a III-a singular indicativ și conjunctiv prezent a verbului *a lăsa* (ALR I) p. 148
14. Persoana a III-a indicativ și conjunctiv prezent a verbului *a lăsa* (ALR II) p. 149
15. Singularul și pluralul substantivului *naşă (nănaşă)* (ALR I) p. 159
16. Persoana a III-a singular indicativ și conjunctiv prezent a verbului *a îngrăşa* (ALR II) p. 161
17. Singularul și pluralul substantivului *morar* (ALR II) p. 184
18. Persoanele I-a și a II-a indicativ prezent ale verbului *a muri* (ALR I) p. 185

INDICE DE AUTORI

A

Avram, Andrei 8, 17, 18, 20, 28, 29, 30, 32, 43, 44, 51, 58, 62, 64, 69, 70, 75, 76, 79, 80, 81, 87, 89, 90, 111
Avram, Mioara 9

B

Bidian, Viorel 151
Bolocan, Gh. 9
Brîncuș, Gr. 9, 23
Burger, André 9
Byck, J. 9, 94

C

Candrea, George 9
Candrea, I.-A. 9, 37, 38, 40
Capidan, Th. 7, 8, 38
Caragiu-Marioțeanu, Matilda 9, 20, 69
Cazacu, Boris 8, 9
Ciparîu, Timotei 9, 95
Cochrane, G.K. 70
Coseriu, Eugenio 9
Coteanu, Ion 9, 34, 44, 172

D

Dauzat, Albert 9
Densusianu, Ovid 9, 39, 80,90, 91, 93, 95, 126, 127, 156, 164, 183
Doroszewski, Witold 9
Drăganu, Nicolae 38, 40
Dukelski, N.I. 9

F

Fant, C.G.M. 77
Felix, Jiři 9
Fourquet, Jean 9
Frîncu Teofil 9

G

Gálffi, Mozes 10
Gheție, Ion 10, 48
Ghibănescu, Gh. 95
Giosu, Ștefan 10, 172, 173
Gîlcescu, T. 10
Graur, Al. 9, 10, 17, 29, 33, 37, 43, 52, 58, 75, 94, 120, 135, 154
Grammont, Maurice 10
Gregorian, M. 10
Grootaers, W.A. 10

H

Halle, NM. 77
Hamp, Eric M. 10
Harald, Weinrich 10
Haudricourt, A.G. 10
Hjelmslev, L. 10
Hocket, Charles 10

I

Iancu, Victor 10
Ionașcu, Al. 10
Ionică, Ion 8
Iordan, Iorgu 8, 10, 37, 39, 80, 81, 95, 134, 146, 170
Isačenko, A.V. 10
Istrate, Gavril 8, 11
Ivănescu, Gh. 11
Ivić, Pavle 11, 20, 69

J

Jakobson, R. 11, 75, 77

K

Kálmán. Béla 11
Kelemen, Béla 11
Kořinek, J.M. 11
Kuryłowicz, Jerzy 11

L

Lambrior, Al. 95, 100
Llorach, Emilio Alarcos 69
Lombard, Alf 11
Lunt, Horace G. 77

M

Macrea, Dimitrie 11, 98, 105, 109, 110, 113, 123
Malmberg, Bertil 11
Martinet, André 11, 62, 78
Mărdărescu, Maria 11, 46
Meyer-Lübke, Wilhelm 108, 106
Millardet, G. 11

N

Neiescu, Petru 7, 11, 17, 25, 29, 36, 45, 58, 77, 78, 80, 81, 82, 114, 136, 163, 164
Novak, L. 12

P

Papahagi, Tache 12, 36, 37, 172
Pańkevyč, I. 174
Passy, Paul 12
Pavlović, M. 12
Pătruț, Ioan 12, 22, 33, 34, 45, 49, 50, 82, 87, 121, 128, 131, 132, 166, 172, 173, 180, 187
Petrișor, Marin 23
Petrovici, Emil 7,12, 17, 18, 22, 25, 31, 41, 43, 55, 58, 59, 60, 62, 64, 66, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 92, 96, 100, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 142, 152, 154, 155, 163, 170, 172, 174
Philippide, Al. 12, 74, 75, 81, 82, 95, 162
Piotrovskij, R.G. 13
Pop, Sever 7
Popovici, Iosif 38, 40
Pottier, Bernard 13
Prieto, Luis J. 13
Purdela, Maria Luiza 36
Pușcariu, Sextil 8, 13, 20, 24, 108, 147, 154, 155, 170, 180, 181

R

Rosetti, Al. 7, 8, 10, 13, 17, 29, 43, 45, 55, 58, 69, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 118, 128, 154, 156,
Roudet, Léonce 13, 76
Rusu, Gr. 7, 13, 17, 18, 23, 25, 29, 31, 36, 46, 59, 62, 89, 104, 114, 125, 154, 174
Rusu, Valeriu 8, 13, 155, 160

S

Sala, Marius 13, 55, 94, 96, 97 118, 125
Scorpan, Gr. 14, 170
Séguy, Jean 14
Skok, P. 14
Stan, Ionel 7, 14, 17, 25, 36, 59, 60, 62, 114
Stankiewicz, Edward 14
Stati, Sorin 33
Stoikov, Stoiko 14
Strungaru, Diomid 14

Ș

Șandru, D. 14
Șuteu, Valeriu 14

T

Tamás, Lajos 14, 76
Teaha, Teofil 8, 14, 18, 23, 25, 44, 58, 86, 128
Tiktin, H. 162
Todoran, R. 14, 22, 37, 38, 44, 81, 131, 171, 172
Troubetzkoy, N. S. 14, 15, 20,65

V

Vasiliu, Em. 15, 17, 55, 58, 75
Vincenz, André 15

W

Wald, Lucia 33
Warthburg, W.v. 33
Weigand, Gustav 8, 15, 98, 172
Weinreich, Uriel 15

Z

Zdrenghea, Mircea 15

LA STRUCTURE PHONOLOGIQUE DES PARLERS DACO–ROUMAINS

RÉSUMÉ

Le système phonologique de la langue roumaine a été décrit dans de nombreux travaux et sous de différents aspects. On dispose jusqu'à présent de plusieurs descriptions concernant la langue littéraire. Dans certaines descriptions on y trouve de nombreuses références aux parlers populaires aussi, le matériel, qu'elles nous offrent étant largement utilisé. Ainsi, on est arrivé à la conclusion qu'entre le système phonologique de la langue littéraire et ceux des parlers régionaux il existe certaines différences tant en ce qui concerne l'inventaire des phonèmes que — surtout — concernant leur réalisation et leur fréquence.

À la suite des observations faites en ce sens, on a entrepris une série de recherches phonologiques sur plusieurs unités dialectales du cadre daco-roumain, en général sur des unités restreintes et relativement homogènes.

Ces recherches, quoique très importantes et utiles, représentent encore très peu de tout ce que l'on devrait et l'on pourrait entreprendre pour une connaissance approfondie des unités dialectales du cadre daco-roumain.

Dans notre étude nous nous sommes proposés de donner une description du système et de la structure phonologique, mais en tenant compte pas seulement d'un seul parler mais de tout l'ensemble de parlers daco-roumains, entre lesquels il existe, ainsi qu'il en résulte des faits présentés et analysés, en même temps des ressemblances structurales que des importantes différences.

Le matériel linguistique sur lequel se base notre travail c'est celui offert par les atlas linguistiques (ALR et NALR).

Nous avons effectué l'analyse phonologique autant sur les voyelles, que sur les consonnes. Dans notre recherche, nous sommes partis de l'idée que le système constitue un tout bien soudé et nous avons tenu compte du fait que l'innovation phonétique pourrait quelquefois produire une perturbation dans le système, un déséquilibre qui, d'habitude, se refait à l'aide d'une compensation quelconque. Les exemples sont nombreux et ils sont été analysés au lieu où il le fallait.

Les parlers daco-roumains ont été considérés généralement comme une somme d'unités, en accentuant surtout les différences d'entre eux. Dans notre travail, nous avons mis en évidence tant les différences, que les traits communs à l'ensemble des parlers, en rélévant en même temps les unités phonologiques (et morphonologiques) qui peuvent être identifiées par ceux qui parlent les différents parlers, abstraction faite de leur réalisation concrète dans l'un ou l'autre de ces parlers.

Afin d'établir un schèma structurale le plus proche possible à la réalité, de tous les parlers daco-roumains, nos recherches ont porté sur une double perspective : du point de vue du dialectologue, en tenant compte du *parler* dans toute sa variété, et du point de vue du linguiste phonologue, en décrivant *le système* et *la structure phonologique*.